

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**ŞEHÂBEDDİN AHMED BİN MAHMÛD es-SİVÂSÎ'NİN
'ÛYÛNÛ'T-TEFÂSÎR Lİ'L-FUĐALÂ'İ'S-SEMÂSÎR
ADLI TEFSİRİNİN KAYNAKLARI**

Doktora Tezi

Ömerül Faruk ALTUN

Ankara,2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**ŞEHÂBEDDİN AHMED BİN MAHMÛD ES-*SİVÂSÎ*'NİN
'*ÛYÛNÛ*'T-*TEFÂSİR Lİ'L-FUḌALÂ*'İ'S-*SEMÂSİR*
ADLI TEFSİRİNİN KAYNAKLARI**

Doktora Tezi

Ömerül Faruk ALTUN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Ankara,2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**ŞEHÂBEDDİN AHMED BİN MAHMÛD ES-*SİVÂSÎ*'NİN
'*ÛYÛNÛ*'T-*TEFÂSÎR Lİ'L-FUÐALÂ'İ*'S-*SEMÂSÎR*
ADLI TEFSİRİNİN KAYNAKLARI**

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

2- Prof. Dr. Zülfikar GÜNGÖR

3- Prof. Dr. İdris ŞENGÜL

4- Prof. Dr. Muhammed ABAY

5- Prof. Dr. Hikmet KOÇYİĞİT

Tez Savunma Tarihi

04/08/2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN danışmanlığında hazırladığım **Şehâbeddin Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî'nin 'Ûyûnü't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr Adlı Tefsirinin Kaynakları** (Ankara 2026) adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Ömerül Faruk ALTUN

24/08/2026

ÖNSÖZ

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik faaliyetler diğer İslam beldelerinde olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da devam etmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Anadolu Selçukluları'nın miras bıraktığı medreselerde yetiştiğini düşündüğümüz bir alimin Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemlerinde yazdığı ve elimizde bulunan ilk tam tefsir olan Şehâbeddin es-Sivâsî' ye (ö.860/1455) ait '*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr*' adlı tefsir kaynakları açısından ele alınmaktadır. '*Uyûnu't-Tefâsîr*'in kaynakları incelenerek o dönemde yetişmiş bir müfessirin müktesebatı ve dönemin tefsir tarihi açısından özellikleri anlaşılmalı çalışılmaktadır. Bu tefsirin yazıldığı dönem Sivas'ın Moğollar tarafından işgale maruz kaldıktan sonra yeni bir devlet olarak Anadolu'ya hakim olan Osmanlı'nın yükselmeye başladığı bir dönemdir. Timur 1402 yılında Ankara Savaşı sonrasında Anadolu'yu baştan sona hakimiyeti altına almış, İzmir'e kadar yıkılan tüm Anadolu beyliklerinin yeniden kurulmasına da sebep olmuştur. Bu süreçte tekrar kurulan Aydınoğlu Beyliği II.Murad dönemi 1426 yılında Osmanlı'ya kesin olarak katılmıştır. Böylesi çalkantılı bir dönemde Sivâsî'nin yararlandığı kaynakların tespiti dönemin tefsir anlayışını gözler önüne serebilecek niteliktedir. Bu nedenle söz konusu tefsir, dikkatlice baştan sona okunarak Sivâsî'nin kaynakları belirlenmiştir. Kısaca bu doktora tezi '*Uyûnu't-Tefâsîr*'in kaynaklarının tespiti ve onların ayetlerin tefsiri sırasında kullanım özelliklerini tespiti odaklanmıştır.

Tezimizin hazırlanmasında başta bize yol gösteren ve çalışmamızın her aşamasında bizi destekleyen muhterem hocam Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN olmak üzere, kıymetli hocalarım Prof. Dr. İdris ŞENGÜL, Prof. Dr. Zülfikar GÜNGÖR, Prof. Dr. Muhammed ABAY ve Prof. Dr. Hikmet KOÇYİĞİT'e değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca her zaman yanımda olan kıymetli eşim ve çocuklarıma da teşekkür ederim.

Ömerül Faruk ALTUN

Ankara,2026

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR	vii
TRANSLİTERASYON CETVELİ	viii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
B. Araştırmanın Problemi ve Amacı	2
C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	3
BİRİNCİ BÖLÜM	7
ŞEHÂBEDDİN AHMED BİN MAHMÛD es-SİVÂSÎ ve ‘UYÛNU’T-TEFÂSÎR Lİ’L-FUDALÂ’İ’S-SEMÂSÎR ADLI ESERİ	7
1. Şehâbeddin Ahmed Bin Mahmûd es-Sivâsî’nin Hayatı	7
1.1. Doğumu ve Nesebi	7
1.2. Yetiştirilmesi ve Hocaları.....	10
1.3. Mezhebi.....	17
1.4. Sivâsî’nin Ayasuluğ’a Gitme Sebebi	21
1.5. Vefatı ve Yeri.....	25
1.6. Eserleri.....	25
1.6.1. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr Li’l-Fudalâi’s-Semâsîr	25
1.6.2. Riyâzü’l-Ezhâr fî Cilâ’i’l-Ebşâr.....	26
1.6.3. Şerh ‘ale’l-Ferâ’izi’s-Sirâciyye	27
1.6.4. Şerhu Lübbi’l-Elbâb	27
1.6.5. Tavdîhu Futûhi’l-Ervâh fî Şerhi Telhîsi’l-Miftâh.....	29
1.6.6. Risâletü’n-Necât min Şerri’s-Sıfâtî’z-Zemîme	30
1.6.7. Cezzâbu’l-Kulûb ilâ Tarîki’l-Mahbûb	31
1.6.8. el-Muhtasar fî’l-Fıkh.....	33
1.6.9. Sivâsî’ye Yanlırlıkla Nispet Edilen Kitap: ‘Uyûnu’t-Tevârih.....	34
2. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr Li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr	34
2.1. Eserin İsmi.....	35
2.2. Eserin Yazılma Sebebi	38
2.3. Eserin Mukaddimesindeki Önemli Konular	42
2.3.1. Sivâsî’ye Göre İnzâl ve Tenzîl.....	44

2.3.2. Sivâsî'ye Göre Tefsîr ve Te'vîl	45
2.3.3. Sivâsî'ye Göre Tefsirde Sema'	46
2.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar;.....	48
2.4.1. Türkiye'de Yapılan Çalışmalar	49
2.4.2. Türkiye Dışında Yapılan Çalışmalar.....	49
İKİNCİ BÖLÜM.....	51
'UYÛNU'T-TEFÂSÎR Lİ'L FUDALÂ'Î'S-SEMÂSÎR'İN KAYNAKLARININ TESPİT VE TASNİFİ	51
1. 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr'in Kaynakları.....	51
1.1. Yazılı Kaynaklar	54
1.1.1. Tefsir Kitapları.....	54
1.1.1.1. Sivâsî'nin Adını Belirttiği Tefsir Kitapları	54
1.1.1.1.1. Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Taberî).....	54
1.1.1.1.2. Tefsîru Ebi'l-Leyş (Semerkandî)	56
1.1.1.1.3. el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l- 'Azîz (Vâhidî)	58
1.1.1.1.4. el-Keşşâf (Zemahşerî).....	59
1.1.2. Sivâsî'nin Adını Belirtmediği Tefsir Kitapları	62
1.1.2.1. el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Sa'lebî).....	62
1.1.2.2. Me'âlimü't-Tenzîl (Begavî)	64
1.1.2.3. Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr (İbnü'l-Cevzî)	65
1.1.2.4. el-Câmi 'li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Kurtubî).....	68
1.1.2.5. Telhîşu Tebşîrati'l-Mütezekkîr ve Tezkireti'l-Mütebaşşîr (Kevâşî)	69
1.1.2.6. Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl (Beyzâvî)	73
1.1.2.7. Medârikü't-Tenzîl ve Hakkâ'îku't-Te'vîl (Nesefî)	75
1.1.2.8. Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl (Hâzin)	77
1.1.3. 'Uyûnu't-Tefâsîr'in Hadis Kaynakları	78
1.1.3.1. el-Müsned (Ahmed b. Hanbel).....	80
1.1.3.2. es-Sünen (Dârimî)	82
1.1.3.3. el-Câmi 'u's-Şahîh (Buhârî).....	84
1.1.3.4. el-Câmi 'u's-Şahîh (Müslim).....	85
1.1.3.5. es-Sünen (İbn Mâce)	86
1.1.3.6. es-Sünen (Ebû Dâvûd)	87
1.1.3.7. el-Câmi 'u's-Şahîh (Tirmîzî).....	89

1.1.3.8. <i>es-Sünen</i> (Nesâî).....	91
1.1.4. Müracaat Ettiği Fıkıh Kitapları.....	91
1.1.4.1. <i>el-Hidâye</i> (Mergînânî).....	91
1.1.5. Kullandığı Sözlükler.....	94
1.1.5.1. <i>Tâcü'l-Luğa</i> (Cevherî).....	95
1.1.5.2. <i>el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân</i> (İsfehânî).....	96
1.1.5.3. <i>et-Tâ'rifât</i> (Cürcânî).....	98
1.1.6. Kıraat Kitapları.....	100
1.1.6.1. <i>İ'râbü'l-Kur'ân</i> (Ukberî).....	101
1.1.7. Siyer Kaynağı: <i>Sîretü İbn İshak</i> (İbn İshak).....	102
1.2. Şahıs Kaynakları.....	104
1.2.1. Sahâbîler.....	104
1.2.1.1. Sa'd b. Muâz.....	105
1.2.1.2. Abdullah b. Revâha.....	106
1.2.1.3. Sâbit b. Kays b. Şemmâs.....	108
1.2.1.4. Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe.....	109
1.2.1.5. Ömer b. Hattâb.....	112
1.2.1.6. Ebû Zer el-Gıfârî.....	113
1.2.1.7. Abdullah b. Mes'ûd.....	115
1.2.1.8. Ebü'd-Derdâ.....	117
1.2.1.9. Osman b. Affân.....	118
1.2.1.10. Huzeyfe b. Yemân.....	120
1.2.1.11. Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm.....	121
1.2.1.12. Ali b. Ebî Tâlib.....	122
1.2.1.13. Ebû Mûsâ el-Eş'arî.....	125
1.2.1.14. Abdullah b. Selâm.....	126
1.2.1.15. Zeyd b. Sâbit.....	128
1.2.1.16. Kâ'b b. Mâlik.....	129
1.2.1.17. Cerîr b. Abdillâh.....	131
1.2.1.18. Vâil b. Hucre.....	132
1.2.1.19. Âişe binti Ebû Bekir.....	133
1.2.1.20. Ebû Hureyre.....	135

1.2.1.21. Adîyy b. Hâtîm et-Tâî	137
1.2.1.22. Abdullâh b. Abbâs.....	138
1.2.1.23. Abdullâh b. Ömer b. Hattâb	140
1.2.1.24. Esmâ binti Ebû Bekir	142
1.2.1.25. Enes b. Mâlik.....	143
1.2.1.26. Câbir b. Abdillâh.....	146
1.2.1.27. Abdullâh b. Cerrâd b. el-Müntefik.....	147
1.2.1.28. Şekel b. Humeyd el-Absî.....	149
1.2.1.29. Süfyân b. Abdillâh.....	150
1.2.2. Tâbiîler	151
1.2.2.1. Kâ‘b el-Ahbâr	152
1.2.2.2. Sa‘îd b. Cübeyr	153
1.2.2.3. Mücâhid b. Cebr	154
1.2.2.4. Şa‘bî.....	155
1.2.2.5. İkrime el-Berberî	157
1.2.2.6. Hasan el-Basrî.....	158
1.2.2.7. Atâ b. Ebî Rebâh	159
1.2.2.8. Katâde b. Diâme	160
1.2.2.9. Zührî	161
1.2.2.10. Süddî.....	162
1.2.2.11. İbn Cüreyc	163
1.2.2.12. Osmân b. Vâkid el-Ömerî.....	164
1.2.3. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr’in Dilbilim Kaynakları.....	165
1.2.3.1. Halîl b. Ahmed	165
1.2.3.2. Sîbeveyhi	166
1.2.3.3. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ.....	168
1.2.3.4. Ahfeş el-Evsat.....	170
1.2.3.5. Müberred	171
1.2.3.6. Zeccâc.....	173
1.2.3.7. Ebû Ali el-Fârisî.....	173
1.2.3.8. İbnü’l-Hâcib.....	175
1.2.4. Kıraat Âlimleri	175

1.2.4.1. İbn Âmir.....	176
1.2.4.2. Âsım b. Behdele.....	177
1.2.5. Fıkıh Âlimleri.....	179
1.2.5.1. Kâdî Şüreyh	179
1.2.5.2. Ebû Hanîfe	181
1.2.5.3. Mâlik b. Enes	183
1.2.5.4. Ebû Yûsuf.....	185
1.2.5.5. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî	186
1.2.5.6. Şâfiî.....	189
1.2.5.7. İbn Râhûye.....	191
1.2.5.8. Ahmed b. Hanbel.....	193
1.2.5.9. Vekî‘.....	196
1.2.6. Mutasavvıflar.....	197
1.2.6.1. Mâlik b. Dînâr.....	197
1.2.6.2. Ebû Bekir el-Verrâk.....	198
1.2.6.3. Cüneyd el-Bağdâdî.....	199
1.2.6.4. İbn Atâ.....	200
SONUÇ.....	202
KAYNAKÇA.....	205
ÖZET.....	229
ABSTRACT	231

KISALTMALAR

a.s. :	Aleyhisselam
A.Ü.İ.F. :	Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
b. :	Bin/İbn
byy. :	Basım Yeri Yok
bkz. :	Bakınız
C. :	Cilt
DİA :	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed. :	Editör
h. :	Hicri
haz. :	Hazırlayan
Hz. :	Hazreti
m. :	Miladi
neş. :	Neşriyat
ö. :	Ölüm tarihi
s. :	Sayfa
S. :	Sayı
ss. :	Sayfa aralığı
tah. :	Tahkik eden
ter. :	Tercüme
tsz. :	Tarihsiz
vd. :	ve diğerleri
y.y. :	Yayın yeri yok
yay. :	Yayınları

TRANSLİTERASYON CETVELİ

Çalışmamızda Arapça kelimelerin Türkçe yazıldığı yerlerde ve Arapça kitap isimlerinin yazımında transliterasyon yapılmıştır. Transliterasyon sadece aşağıdaki harflerde uygulanmıştır.

Arapça Harfler	Latin Harfleri (Türkçe)
ء	,
ث	s/S
ح	h/H
خ	h/H
ذ	z/Z
ص	ş/Ş
ض	d/D
ط	t/T
ظ	z/Z
ع	,
غ	ğ/Ğ
ق	k/K
ه	İnceltme-uzatma işareti

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslam tarihi boyunca Müslümanların Kur'an'ı anlama çabaları devam etmiştir. Bu faaliyetler Hz. Peygamber henüz hayatta iken başlamıştır. Sahabenin ayetlerin nüzulünün devam ettiği süre içerisinde anlamadıkları ayetleri Hz. Peygamber'e arz ettikleri nakledilmiştir. Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra da sahabenin ihtilaf ettikleri konularda diğer sahâbilerle müracaatları vakidir. Tabiin döneminde de aynı durum sahabeye müracaatla devam etmekle beraber oluşan bilgi birikimi derlenip toplanıp yazıya geçirilme süreci başlamıştır. Tedvinin başlamasından sonra hicri 150'den 300'e kadarki bir buçuk asırlık süre içerisinde oldukça çok eser telif edilmiştir. İbn Cüreyc (ö.150/767), Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi birkaç âlim, kendilerine kadar gelmiş olan tefsir bilgilerini toplayarak kısmen de olsa yazılı kayıtlar hâline getirmişlerdir.¹ Bu dönemdeki tefsir faaliyetleri kendilerinden sonraki Müslümanlara örneklik teşkil etmiş ve daha sonraki dönemlerde tefsir külliyyatının oluşmasına katkı sağlamışlardır. Mukatil b. Süleyman'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inin Kur'an'ın tamamını baştan sona kadar ayet sırasına göre ele alan ve günümüze ulaşan en eski tefsir olduğunda ittifak vardır.²

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik faaliyetler sürecinde birçok tefsir kitabı yazılmıştır. Her bir müfessir kendi bilgi birikimi ve yetkinliği içerisinde telifini gerçekleştirmiştir. Araştırmamızın konusu Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî'nin (ö. 860/1455) yazmış olduğu ve matbû hâle getirilmiş ilk Osmanlı devri müstakil tefsiri³ özelliğini taşıyan *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr* adlı tefsirinin kaynakları açısından değerlendirilmesi olacaktır. Bununla birlikte âlim-sûfî bir şahıs olan Sivâsî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönemin müktesebâtı tanıtılmaya çalışılacaktır.

Bu konuyu seçme sebebimiz kendi döneminde haşiyeciliğin gelişmiş olmasına

¹ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 120.

² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 108; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 120; Bahattin Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu* (Sivas: Kemal İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, 2011), 11.

³ M. Suat Mertoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kuran ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (01 Eylül 2011), 23; Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 11; Abdulkaki Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 148.

rağmen Sivâsî'nin⁴ bu metodu takip etmeyip özgün bir tefsir yazmaya girişmesidir. Şükrü Maden'e göre "tefsir ilminde hâşiyelerin ilk örneği VI/XII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış, ancak yaygınlık kazanması VIII/XIV. ve IX/XV. yüzyıllarda gerçekleşmiştir."⁵ Mesut Kaya "Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında da herbirinin kendine has özellikleri bulunan kayda değer tefsirler kaleme alınmıştır."⁶ demektedir ve Sivâsî'nin tefsirini bunların içinde saymaktadır. Kütüphanelerde çokça yazma nüshası bulunan eser hakkında doktora çalışması yapan Dartma, yüz tane yazma tespit ettiğini söylemektedir.⁷ İstanbul kütüphanelerindeki yazma tefsirleri araştıran Süleyman Mollaibrahimoğlu bu tefsire ayırdığı bölümde yazmaların bir listesini verirken⁸ bu tefsir üzerine yüksek lisans çalışması yapan Güneş de 55 adetlik bir liste vermektedir.⁹ Böyle bir tefsirin neden sadece raflarda kaldığı, ilmî çevrelerde okunmadığı hususu aydınlatılması gereken bir konudur. Bu çalışmanın hedefi, müellifin tefsirinde kullanmış olduğu kaynakları belirlemek bu sayede Anadolu coğrafyasında bu tefsirin yazıldığı dönemde hangi eserlerin okunduğu ve kaynak olarak kullandığına dair bir tespit yapmaktır. Yine kaynaklar üzerinden hem Sivâsî'nin ilmî müktesebâtı hem de dönemin ilim anlayışının tanınmasına katkı sağlamaktır.

Dartma 2006 yılında bu tefsirin tahkikini yapmış ve Beyrut'ta basılmıştır. Böylece 'Uyûnu't-Tefâsîr İslam dünyasındaki birçok kütüphaneye dağılmıştır. Bu aşamadan sonra İslam dünyasında 'Uyûnu't-Tefâsîr üzerinde pek çok akademik araştırma yapılagelmiştir.¹⁰

B. Araştırmanın Problemi ve Amacı

Günümüz, iletişimin son derece arttığı beraberinde de gündemin hızla değiştiği bir döneme evrilmiştir. Bu dönemde geleceğe güvenle varabilmenin en sağlam yolu geçmişin iyi öğrenip tahlil etmek ve ona göre oluşturulacak yeni bir vizyonla yola devam etmektir. İletişim araçlarının gelişmişliğini kullanarak geçmişin okunması ve tahlil edilmesi son derece önem kazanmakta ve kolay olmaktadır. Böylesi bir ortamda geçmişe hem bir ışık tutma hem de ışık alma faaliyetini icra etmeye giriştik.

⁴ Çalışmamızın bundan sonraki sayfalarında Şehâbeddin Ahmed bin Mahmud es-Sivâsî yerine sadece Sivâsî kısaltması kullanılacaktır.

⁵ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 38; Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 60.

⁶ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 60.

⁷ Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, thk. Bahattin Dartma (Beyrût-Lübân: Dârus-Sadr, 2006), 1/7; Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 42.

⁸ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 355-356.

⁹ Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 29-32.

¹⁰ Tezin ilerleyen kısımlarında bunlar hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmada geçmişe çevirdiğimiz gözümüzle tarihimizin en önemli kesitlerinden biri olan Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kesişme döneminde yaşamış olan Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî'nin hayatı, eserleri özellikle de Anadolu'da yazılmış ve elimizde bulunan ilk tam tefsir olma özelliğini taşıyan '*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr*' adlı tefsirinin kaynakları incelenecektir. Bu çalışma sayesinde Osmanlı Dönemi ilmî faaliyetlerin tanınmasına da katkı sağlanmış olacaktır. "Osmanlı, fethettiği ve iletişime geçtiği coğrafyaların kültürel mirasını da devralmıştır. Öyle ki Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Memlük coğrafyalarındaki ilmî miras Osmanlı'da süreklilik bulmuştur. Bu durum medreselerde okunan metinlerin tayininde önemli ölçüde rol oynamıştır."¹¹ Nihayetinde göçlerin ve savaşların olduğu bir dönemde Anadolu'da ilmî faaliyetler gayretli âlimlerin sayesinde devam etmiştir. Bunun en önemli ama bir o kadar da kendinden sonraki dönemlerde unutulmuş bir örneği, âlim-sûfî kişiliğine sahip olan Sivâsî'dir. Müfessir, kitabını telif ederken kaynaklarını açıkça belirtmediğinden bir yandan "o dönem ilim hayatında okunan eserler nelerdir? Sivâsî bunların hangilerinden faydalanmıştır?" soruları etrafında yoğunlaşırken diğer yandan da "bunu tespit etmenin yolları nelerdir ve ne kadar mümkündür?" soruları sorulmuştur.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmada öncelikle Sivâsî'nin hayatı o dönemi anlatan kaynaklardan derlenmeye çalışılmış aynı süreç içerisinde tefsirinde ismini belirttiği kaynaklarda araştırılmıştır. Ardından bu kaynakların değerlendirmesi yapılarak haklarında bilgi verilmiştir.

Bu çalışmada 2006 yılında Bahattin Dartma'nın yaptığı tefsirin tahkikli nüshası esas alınmıştır. Sivâsî'nin bu tefsiri el yazması olarak genelde 2 cilt hâlinde bulunmaktadır. Dartma bu tahkikte yedi adet el yazmasını esas almıştır. Bunlardan birinci cilt için iki tanesi İstanbul ve birer tanesi Bursa ve Manisa'da olmak üzere dört yazma, ikinci cilt için ise İstanbul'da çeşitli kütüphanelerde bulunan üç adet yazmadan yararlanmıştır. İstanbul'da hazırladığı bu tahkik çalışması tefsirle birlikte 4 cilt olarak Beyrut'ta basılmıştır.¹²

Çalışmamızın diğer temel kaynaklarını kronolojik olarak sıralayabiliriz. Bu açıdan müfessirin hayatı hakkında, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö.968/1561) *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) *Tâcü't-tevârîh*, Kâtib Çelebi'nin (ö.1067/1657) *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*,

¹¹ Müstakim Arıcı (ed.), *İslâm İlim Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 360.

¹² Sivâsî, '*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr*'.

Mehmed Süreyyâ'nın (1845-1909) *Sicill-i Osmânî* gibi Osmanlı dönemi ünlü şahsiyetlerinin biyografilerinin ele alındığı kaynaklara müracaat edilmiştir.

Sivâsî'nin tefsirinde yaptığı yorumlarda kullandığı kaynakların tespiti için ise; Mukâtil b. Süleymân'ın (ö.150/767) *et-Tefsîrû'l-kebîr*, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, es-Sa'lebî'nin (ö.427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, Vâhidî'nin (ö.468/1076) *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* ve *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö.516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*, ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf 'an haikâ'iki gavâmiizi't-tenzîl* ve *'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, gibi meşhur tefsirlere müracaat edilmiştir.

Tefsirde geçen hadislerle ilgili olarak el-Buhârî (ö.256/870), Müslim (ö.261/875) ve et-Tirmizî'nin (ö.279/892) *el-Câmi'u's-şâhih*'lerine, Ebû Dâvûd (ö.275/889), Nesâî (ö.303/915) ve İbn Mâce (ö.273/887) ve ed-Dârimî'nin (ö.255/869) *es-Sünen*'lerine, Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *el-Müsned*'ine, Mâlik b. Enes'in (ö.179/795) *el-Muvatta'*sı gibi kaynaklara bakılmıştır.

Sivâsî Hanefî olduğu için fıkıh konularında da el-Kudûrî'nin (ö.428/1037) *el-Muhtaşar* adlı kitabına, Mergînânî'nin (ö.593/1197) *el-Hidâye* kitabına ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö.189/805) *el-Aşl* adlı eserlerine bakılmıştır. Ayrıca Şafî mezhebinin görüşleri için eş-Şâfiî'nin (ö.204/820) *el-Ümm* adlı eserine bakılmıştır. Hanbelî mezhebi görüşleri için Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *el-Mesâ'il* adlı kitabına, Malikî mezhebi için ise Mâlik b. Enes'in (ö.179/795) *el-Muvatta* adlı eserine bakılmıştır.

Müfessirin dil ile ilgili açıklamaları için el-Cevherî'nin (ö.400/1009'dan önce) *Tâcü'l-luġa*, er-Râġib el-İsfahânî'nin (ö.V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, İbn Manzûr'un (ö.711/1311) *Lisânü'l-'Arab*, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât*, Fîrûzâbâdî'nin (ö.817/1415) *el-Kâmûsü'l-muġîṭ* gibi eserlere bakılmıştır.

Sivâsî'nin kiraatla ilgili açıklamaları için el-Ukberî'nin (ö.616/1219) *İmlâ'ü mâ menne bihi'r-raĥmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân* ve Abdulfettâh el-Kâdî'nin (ö.1403/1982) *el-Budûrû'z-zâhire: el-Kırâ'âtü'l-Âşri'l-mütevâtire min tarîki's-şâtibiyyeti ve'd-dürreti* adlı eserlere bakılmıştır.

Türkiye'de bu tefsir üzerine üç adet tez yapılmıştır. İlki Abdulkaki Güneş'in *Şihabuddin es-Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (1994) isimli yüksek lisans

tezi, yine aynı yıl Bahattin Dartma'nın hazırladığı *Şihabu'd-din es-Sivâsî'nin Uyûnu't-Tefâsir li'l-Fudalâ'is-Semâsîr'indeki Metodu* adlı doktora tezi ve 1995'te Ekrem Bayat'ın hazırladığı *Şihâbud'din es-Sivâsî'nin Uyûnu't-Tefâsir Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirdeki Metodu* isimli yüksek lisans tezleridir. Ancak her üç tezde Sivâsî'nin tefsirinde izlediği metodu ele alınmıştır. Bizim çalışmamız ise onların detaylı olarak incelemedikleri bir konu olan Sivâsî'nin kaynaklarını incelediği için onlardan ayrılacaktır. Yine bu tefsir üzerine Sudan'da Muhsin Semih Sa'îd el-Hâlidî tarafından 1995'te '*Uyûnu't-tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'âm*' adlı doktora tezi, Zühdi Muhammed Matar Ebû Nu'ayma tarafından 1996'da '*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîki min Bidâyeti Sûreti's-Şuarâ Hattâ Sûretü'n-Nâs*' adıyla doktora tezi ve Muhammed Mahmûd Yusuf Ebû Zûr'un 1997'de hazırladığı '*Uyûnu't-tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Şehâbeddin Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîki min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*' adlı doktora tezi ve Mehmet Karlı tarafından 2019'da Ürdün'de *el-Münâsebât fî Tefsîri 'Uyûnu't-tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Sivâsî Dirâse Tahliliyye Nakdiyye* adlı yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu çalışmalar da bizim konumuzdan farklıdır. Ayrıca Türkiye'de '*Uyûnu't-Tefâsîr*' üzerine ilk makaleyi Şükrü Arslan yazmıştır. Üç parça hâlinde yayımlanan "Şihâbuddin es-Sivâsî Uyûnu't-Tefâsîr'indeki Metodu" adlı makale tefsirin genel tanıtımı mahiyetindedir.¹³ Bu çalışmadan sonra Sivâsî tekrar ilim çevrelerinin gündemine girmiş ve çalışmalar devam etmiştir.

Çalışmada ismi tefsirde geçtiği tespit edilen kişiler hakkında bilgi için tabakât kitaplarına müracaat edilmiştir. Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'nin (ö.412/1021) *Tabakâtü's-şûfiyye*, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö.430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ*, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd ev medînetü's-selâm*, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî'nin (ö.742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî'nin (ö.748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, Ebû Ğays Muhammed

¹³ Şükrü Arslan, "Şihabuddin es-Sivâsî ve 'Uyûnu't Tefâsir'indeki Metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 188-217; Şükrü Arslan, "Şihabuddin es-Sivâsî ve 'Uyûnu't Tefâsir'indeki metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (30 Haziran 1991); Şükrü Arslan, "Şihabuddin Es-Sivâsî ve Uyûnu't Tefâsir'indeki metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (30 Haziran 1993), 122-135.

Hayrddn b. Mahmd b. Muhammed b. Al b. Fris ez-Zirikl ed-Dmařk'nin (1893-1976) *el-A'lm* gibi kitapları bu listede yer almıştır.

Tezde şahıs ve eser isimlerinin yazımında DA yazım kılavuzu; dipnot ve kaynakçada ise İSNAD atıf sistemi 2. edisyon esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEHÂBEDDİN AHMED BİN MAHMÛD es-SİVÂSÎ ve ‘UYÛNU’T-TEFÂSÎR Lİ’L- FUDALÂ’İ’S-SEMÂSÎR ADLI ESERİ

1. Şehâbeddin Ahmed Bin Mahmûd es-Sivâsî’nin Hayatı

1.1. Doğumu ve Nesebi

Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd¹⁴ Yıldırım Bayezid (ö.1403), Çelebi Mehmed (ö.1421), II. Murad (ö.1451) ve Fatih (ö.1481) devri âlimlerindendir.¹⁵ Şehâbeddin es-Sivâsî’nin nesebi, doğum yeri ve yılı nisbesi ve soyu ile ilgili sınırlı bilgilere ulaşabildik. Bu bilgiler birbirinin tekrarı veya birbiriyle çelişkilidir. Örneğin Bursalı Mehmet Tahir (1861-1925) “Sivaslıdır”¹⁶ derken *eş-Şekâ’îku’n-nu’mâniyye*’nin tetimmesinde Habîbî (ö.~/1564’ten sonra) “Erbâb-ı tevârîhden ba’zılar ahâlî-i Sivas’dan idiler, didiler.”¹⁷ diyerek aynı bilgiyi vermiştir. Taşköprüzâde (ö.968/1561)¹⁸ Mecdî Efendi (ö.999/1591)¹⁹, Hoca Sâdeddin Efendi (ö.1008/1599)²⁰ Evliya Çelebi (ö.1095/1684 [?]), Şemseddin Sâmî (1850-1904)²¹ ve Ahmed Midhat (1844-1912)²² “Sivaslı birinin kölesi olduğu”nu kaydetmişlerdir.²³ Bu bilgiye göre Şehâbeddin Sivâsî, Sivas dışından şehre getirilmiş, orada yaşadığı veya uzun süre kaldığı için ona ‘Sivâsî’ nisbesi uygun görülmüştür. Sivas’a nisbetle “Sivâsî”, yerleştiği

¹⁴ Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *eş-Şekâ’îku’n-Nu’mâniyye fî ‘Ulemâ’i’l-Devleti’l-‘Osmâniyye*, ed. Derya Örs, çev. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/69; Mehmed Efendi Mecdî, *Hadâiku’s-Şekâik*, ed. Derya Örs - Bilal Alpaydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 1/202; Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcu’t-Tevârîh*, çev. İsmet Parmaksızoglu (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1979), 5/25; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmî’l-Kütüb ve’l-Fünûn* (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1941), 2/1185; Mehmed Tahir Efendi Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/200-201; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye)*, ed. Nuri Akbayır, çev. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Kültür Bakanlığı- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 5/1600; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemû’l-Mü’ellifîn: Terâcimü Muşannifî’l-Kütübî’l-‘Arabîyye* (Beyrût-Lübnân: Mektebetü’l-Müsennâ, 2009), 1/820; Hayreddin Ziriklî, *el-A’lâm* (Dâru’l-İlm Lil-Melâyîn, 2002), 1/254; Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Zweiter Supplementband (GAL), II* (Leiden-Hollanda: E.J. Brill, 1938), 319; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘Arifîn, Esmâ’ü’l-Mü’ellifîn ve Âşârü’l-Muşannifîn* (Tahran-İran: Mektebetü’l-İslâmiyye ve’l-Câ’ferî Tebrîzî, 1387), c. 1/118.

¹⁵ Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları (Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar)* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 162.

¹⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/200-201.

¹⁷ Ahmed b. Derviş Habîbî, *ed-Devhatü’l-İrfâniyye fî Ravzâti Ulemâ’i’l-Osmâniyye*, ed. Derya Örs, çev. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 118.

¹⁸ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ’îku’n-Nu’mâniyye fî ‘Ulemâ’i’l-Devleti’l-‘Osmâniyye*, 1/68.

¹⁹ Mecdî, *Hadâiku’s-Şekâik*, 1/202.

²⁰ Efendi, *Tâcu’t-Tevârîh*, 5/25.

²¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A’lâm* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1311), 5/2886.

²² Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Târih-i Kurûn-ı Cedîde* (İstanbul, 1303), c. 1/589.

²³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1935), 9/141.

ve vefat ettiği Ayasuluğ'a nisbetle "Ayasuluğ" nisbesini almıştır.²⁴ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi ise şöyledir: "Sivas'ta ümerâ-yı Dânişmend'den Melik Beyzâde Cenânî Bey'in abd-i müşterâsıdır ki Gürcistan'da yine beyzâdelerden Dâdiyânü'l-asıl bir kimesne imiş."²⁵ O diğer kaynak eserlerden biraz daha farklı bir bilgi vermektedir. Ayrıca Evliya Çelebi "abd-i müşterâsıdır"²⁶ derken, İbrahim b. Ahmed el-Amâsî *Tercüme-i Şekâik*'te "Sivas'da bir kimesnenün mutâkı idi."²⁷ yani azatlı kölesi idi demektedir. Bu iki bilgi bize Sivâsî'nin Sivas'ta önceleri köle iken daha sonraları azat edildiğini ve ilim hayatına intisap ettiğini gösteriyor. Ancak *Şekâik*'in tetimmesinde Habîbî "Erbâb-ı tevârihden ba'zılar ahâlî-i Sivas'dan idiler, didiler."²⁸ diyerek kölelik ile ilgili bir bilgi vermemektedir.

Yeri gelmişken Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği Dâdiânî ailesi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Dâdiânî Hanedanı ve Dâdiânî-Dâdiânebi şeklinde kullanımları mevcuttur. Batı Gürcistan'daki Megrelya Prensiğini (Odishi Prensiği) yöneten, soylu, düğ ve prenslerden oluşan bir Gürcü hanedanıdır.²⁹ Aileye ilişkin ilk veriler 1046 yılına dayanmaktadır. Dâdiânî hanedanı muhtemelen Vardanisdze Hanedanı'nın belli bir Dâdi'sinden türemiştir. 12. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Odishi, bilim insanlarının başlangıçta "*Stratejik toprakların hükümdarı*" anlamına geldiğine inandıkları bir unvan olan Dâdiânî Hanedanı tarafından yönetildi. Hanedan, askerlik hizmetlerinin şerefine Odishi'nin (Megrelya) *eristavisi* (dükleri) olarak atanmıştır. Aile, 1280'li yıllarda Batı Gürcistan'daki en güçlü hanedan olmuştur. Aynı dönemde, ailenin kolları Svaneti, Guria ve Bedia'yı da yönetmiştir.³⁰

Evliya Çelebi'nin sözlerinden Sivâsî'nin böyle soylu bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bir şekilde küçük yaşta esir olarak Sivas'a getirilen Sivâsî, efendisinin izni veya teşviki ile ilme başlamıştır. Evliya Çelebi Sivâsî'nin Gürcü asıllı bir köle olduğu

²⁴ Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 14; Abdülbaki Güneş, "Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Tefsirinde Takip Ettiği Yöntem", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Haziran 1994), 188; Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 35; Bahattin Dartma, "Şihâbuddîn es-Sivâsî: Hayatı ve İlmi Şahsiyeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Aralık 2005), 94; Fatih Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihâbuddîn es-Sivâsî ve 'Cezzabü'l-Kulüb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufi Görüşleri" 1/37 (2013), 240-241; Abdulmenaf Kaya, *Şihâbuddîn Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulub Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 16.

²⁵ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

²⁶ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

²⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

²⁸ Habîbî, *ed-Devhatü'l-İrfâniyye fî Ravzâti Ulemâ'i'l-Osmâniyye*, 118.

²⁹ Gürcistan Ulusal Parlemanto Kütüphanesi'ne ait web sayfasından derlenmiştir.

"Dadiani Hanedanlığı" (Erişim 03 Şubat 2025).

³⁰ Erdoğan Şenol, *Gürcü Ansiklopedik Sözlük*, ed. Fevzi Çelebi (Ankara: Nurol Holding, 2021), 125-126.

sözlerinin devamında “âlem-i sabavette sâir sibyan ile lu‘b-u lehvle meşgul olmayub şehr-i Sivas’ta Suayrizâde Balaban Efendi’den kırk sene tahsil-i ‘ulûm idüb fûnûn-ı şettâyâ mâlik olub Şehâbeddin-i Sivâsî namile şöhretyâb oldu.”³¹ demektedir.

Evliya Çelebi’nin bahsettiği Dâdiânî Hanedanı ile Sivaslı bir aile olup Osmanlılara yıllarca hizmet eden meşhur Ermeni asıllı Dadyan ailesini karıştırmamak gerektiğini belirtelim. Aslen Sivaslı olan Dadyan Ailesi, 15. yüzyılda Zad isminde bir aile büyüğüyle Erzincan ilinin Gamaragab köyüne göç etmiş ve köyün tamamını satın almıştır. O günden sonra aileye Zadyan denmiştir. Daha sonra Bedros Bey 1650 yılında İstanbul’a göç etmiş, kuyumculuk işiyle ilgilenmiş ve Sultan III. Selim’in barutçubaşılık görevini üstlenen amcası Dadi Arkel Amira’nın ismini kendisine soyadı yaparak Dadyan soyadını almıştır. O günden beri aile bu soyadını kullanmaktadır. Daha sonraki yıllarda aile fertleri çeşitli mevkilerde ve devletin üst düzey makamlarında görev yapmıştır. Hâlâ çok büyük bir aile olan Dadyanlar genel olarak Avrupa ve Amerika’da yaşamaktadır.³² Dadyan ailesi hakkında araştırmalar yapan Pars Tuğlacı, Dadyan ailesi hakkında Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti belgelerine dayanarak hazırladığı kitabında bu ailenin en genç üyesi olarak belirttiği Saro Dadyan’ın 1986 doğumlu ve tarihçi olduğundan bahsetmektedir.³³

İbnü’l-Cezerî kurrâ ve hafızların hayatını anlattığı *Gâyetü’n-Nihâye* adlı kitabında “Emir Ahmed b. Muhammed bin Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî’ye ayırdığı bölümde bize farklı ve bir o kadar da önemli bir bilgi veriyor: “...Muhammed b. Mahmûd el-Habbâzî ve onun azatlı kölesi eş-Şeyh Şehâbeddin Abdullah bin Abdullah Şeyhi Ayasuluk...”³⁴ İbnü’l-Cezerî bu kaydıyla bize Sivâsî’nin efendisinin ismini söylemektedir.³⁵ Buradan efendisinin de Sivâsî gibi ilim ehli bir zat olduğunu anlayarak zihnimizi çokça meşgul eden “kölesini alim olacak kadar yetiştiren kişi kimdir, ne işle iştigal etmektedir?” gibi sorulara cevap bulmuş oluyoruz.

Evliya Çelebi ve İbnü’l-Cezerî’nin verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde Danişmendli Beyliği emirlerinden olduğu anlaşılan Melik Cenânî Beyin Sivâsî’yi köle olarak satın aldığını, eğitim gördüğü esnada da ilme yatkınlığı fark edilince muhtemelen

³¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

³² Şenol, *Gürcü Ansiklopedik Sözlük*, 125-126.

³³ Pars Tuğlacı, *The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life (Dadyan Ailesi’nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü)* (İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd.Şti., 1993), 300.

³⁴ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ* (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006), 1/301.

³⁵ el-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, 1/301.

hocası Muhammed bin Mahmûd el-Habbâzî tarafından Cenânî Bey'den satın alınarak azat edildiğini veya bizzat Cenânî Bey tarafından azad edildiğini anlıyoruz. Bu bilgi bize sahabe ve tabiinin büyüklerinin kölelerini eğitip azat etme geleneğinin Anadolu'da da devam ettiğini göstermesi açısından kıymetlidir.

Burada açıklanmaya ihtiyaç hissedilen bir mesele de Sivâsî ile efendisinin isimlerinin yazımındaki karışıklıktır. Öncelikle bütün kaynaklarda Sivâsî'nin adı "Ahmed b. Mahmûd" olarak kaydedilirken İbnü'l-Cezerî ismi "eş-Şeyh Şehâbeddin Abdullâh b. Abdullâh Şeyhi Ayasuluk"³⁶ olarak kaydetmiştir. Acaba İbnü'l-Cezerî, Sivâsî'nin köle olduğunu bildiği için mi böyle kaydetmiştir yoksa gerçek ismini bilmediği için mi? Bunun cevabını bilemiyoruz ancak Sivâsî'yi hem Şeyh hem de Ayasuluk Şeyhi olarak taltif etmesine rağmen ismini bilinenden farklı kaydetmesi belirttiğimiz gibi isminde bir karışıklığın olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Yine Celaleddin Sûyûtî *el-Hâvî li'l-Fetâvâ* adlı eserinde Sivâsî'den yaptığı bir alıntıda Sivâsî'yi *Ayasulûğî* ve *Haneî* olarak şu şekilde tasvir etmektedir:

والشهاب الأياسلوغي في تفسيره وهو من الحنفية³⁷

Adı Ahmed b. Mahmûd olan müfessir, Ayasulûğî, daha ziyade Sivâsî nisbesiyle maruf ve meşhur olup ilimdeki şöhreti ve katkıları üzerine kendisine Şehâbeddin lakabı verilmiştir. Zikredildiği kaynaklarda umumiyetle "Şehâbeddin es-Sivâsî" diye lakabı ve meşhur olan nisbesiyle kaydedilirken, hâlen medfûn olduğu İzmir'e bağlı Selçuk ilçesinde halk arasında ise "Şihâbeddin Dede" diye anılmaktadır.³⁸

1.2. Yetiştirilmesi ve Hocaları

Danışmendliler kendi beylikleri döneminde ilme önem vermişlerdir. Danışmendliler, Anadolu'da Nizâmiye Medreseleri usulünde kurulan ilk medrese olan ve Danışmendli Beyi Nizameddin Yağıbasan (537-562/1154-1164) tarafından Tokat Niksar'da yaptırılan Yağıbasan Medresesi'ni³⁹ ve daha pek çok medreseyi kurmuş bir beyliktir. Ayrıca Danışmendli Beyliği topraklarındaki medreselerde pek çok âlim yetişmiş, özellikle Harezm İlim Havzası'ndan ve İslam dünyasından pek çok âlim bu beyliğin

³⁶ el-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihāye fî Tabakāti'l-Kurrâ*, 1/301.

³⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/144.

³⁸ Cahit Telci, *Üçra Yerde ve Deniz Kenarında İhtiyatlı Mahalde Bir Şehir Ayasuluğ* (İstanbul: Selçuk Belediyesi, 2010), 89.

³⁹ Ahmet Şimşirgil, "XVI. Yüzyılda Tokat Medreseleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7/1 (01 Haziran 1992), 227-242.

topraklarına gelmiştir.

Sivâsî'nin yetiştiği Sivas bu beylik tarafından 1075 yılında fethedilmiş 1152'de ise Sultan I. Mesud tarafından Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyetine katılmıştır. Karatay Medresesi'nden sonra en önemli medrese olan Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese, Buruciye Medresesi ve daha pek çok medrese Anadolu Selçukluları döneminde yaptırılmıştır.⁴⁰ Ayrıca Sivas'a 1400 yılına kadar Muhyiddin İbn el- Arabî (ö.638/1240), Nâsuriddîn et-Tûsî (ö.672/1274), Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö.710/1311), Safuyiddin el-Urmevî (ö.693/1294), Aziz b. Erdeşir el-Esterebâdî (XIV-XV.?)⁴¹ gibi pek çok âlim gelmiştir. Her birinin ayrı ayrı çalışmaları olmakla beraber Kutbüddîn eş-Şîrâzî iki yıl kadılık vazifesi ile burada görevlendirilmiş bu süre içinde de eğitim öğretime katkıda bulunmuş bir âlimdir.⁴²

Sivâsî böylesi ciddi birikimin olduğu bir ortamda yetişmiştir. Bu konuda kaynaklardan Evliya Çelebi “Suayrizâde Balaban Efendi'den kırk yıl tahsil-i 'ulûm idüb fûnûn-ı şettâyâ mâlik olub Şehâbeddin-i Sivâsî nâmile şöhretyâb oldu.”⁴³ der. İbnü'l-Cezerî ise kitabında Sivaslı bir kıraat âlimi olan Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî'yi anlatırken Şehâbeddin Sivâsî'nin hocaları hakkında da diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermektedir. “Sivas Reîsû'l-Kurrâsı ve Şeyhi Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî; kendisi Nur İbrahim b. Ali es-Sivâsî'den kıraat okudu. Ondan da Muhammed b. Mahmûd el-Habbâzî ve onun azatlı kölesi eş-Şeyh Şihâbuddin Abdullâh b. Abdullâh Ayasuluk Şeyhi kıraat okudular. Emir Ahmed 749 h. (1348-1349 m.) yılında Sivas'ta taundan (veba) vefat etti.”⁴⁴ İbnü'l-Cezerî'nin bu ifadelerini madde madde incelediğimizde;

1. Sivâsî'nin Sivas Reîsû'l-Kurrâsı ve Şeyhi Emir Ahmed bin Muhammed bin Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî'nin öğrencisi olduğunu,
2. Müellifin Kıraat ilmi okuduğunu,
3. Kıraati Reîsû'l-Kurrâ'dan okuduğunu,
4. Kıraat İlmini okumanın şartları arasında hafız olmak gerektiği için Sivâsî'nin hafız olduğunu,
5. Sivâsî'nin efendisinin adının *Muhammed bin Mahmûd el-Habbâzî* olduğunu,

⁴⁰ Mülkiye Bulut, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sivas Medreseleri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31-72.

⁴¹ Bulut, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sivas Medreseleri*, 98-107.

⁴² Bulut, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sivas Medreseleri*, 99.

⁴³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

⁴⁴ el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, 1/301.

6. Efendisinin de Sivâsî gibi ilim ehli olduğunu,

7. Sivas'ta kıraat ilminin de okunduğunu öğreniyoruz.

Bu konuda Sivâsî tefsiri üzerine yazdıkları makalede değerlendirmelerde bulunan Şakir Mahmûd ve Cemile Ruken de “Sivâsî sadece Kur'an kıraatini nakletmekle yetinmiyor, bazılarında da râcih olanlarını naklediyor. Bu da Kur'an kıraati konusunda Sivâsî'nin ilminin genişliğini ve dirayetini (yeterliliğini) ortaya koymaktadır.”⁴⁵ demektedirler. Öte yandan Evliya Çelebi ve Tefsîrî Mehmed Efendi'nin (ö.1111/1699) belirttiği⁴⁶ “Kırk yıl ilim okuma” usûlünün İbnü'l-Cezerî'nin buradaki ifadeleri ile desteklendiğini düşünmekteyiz. Yine Sivâsî'nin yetiştiği dönemde bu metodun oluşumunu tamamladığını ve uygulandığını da anlamaktayız.

İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449) VIII. (XIV.) yüzyılın meşhur kişilere dair yazdığı biyografik eserinde “Seyfuddin İbn Takiyyuddin, Ebu Bekir b. Abdulaziz b. Ahmed b. Ramazân b. Salih b. Nasır el-Ensârî el-Dımeşkî'ye de bir bölüm ayırmıştır.⁴⁷ İbn-i Hacer “Seyfuddin İbn Takiyyuddin, Ebu Bekir b. Abdulaziz b. Ahmed b. Ramazan b. Salih bin Nâsır el-Ensârî el-Dımeşkî, hicri 662 (1263/1264) tarihinde doğdu. Müslim b. Alan Cüzû'l-Ensârî'den ve Ebu Bekir b. en-Nîşî'den, İbn-i Ebi'd-Dünya'nın *el-Ferec Bâdeş-Şiddet* kitabının başından aşağıdaki beyte kadar okudu:

إذا شَابَ الْغُرَابُ أَتَيْتُ أَهْلِي ... وَصَارَ الْقَارِ كَالْبَيْنِ الْحَلِيبِ

“Kuzgun ağardı mı aileme dönerim... Ve katran, taze süt gibi olduğu zaman (dönerim).”⁴⁸

İbn Hacer “Bize onun ve Şerefuddin Muhammed bin Muhammed bin Gavvâs'ın senediyle, ondan da Muhammed b. Yahya b. Muhammed b. Sad ve Şehâbeddin es-Sivâsî ve Şeyhimiz Irakî dinlediler. Dedi ki Huşûî arkadaşlarından ayrılıp tek kaldı pek çok kişilerden dinledi. Onu Ebû Cafer b. Kuveyk İz bin Cemaâ'nın *el-Mûcem* kitabında anlattı hicri 757 (11 Aralık 1356) yılın zilhicce ayının 17'sinde boğularak öldü.”⁴⁹ şeklinde bilgi vermektedir. İbn Hacer'in ifadelerinden Sivâsî'nin de Huşûî'den kıraat okuduğunu

⁴⁵ Şakir Mahmûd Mehdî Azâvî - Cemile Ruken Reşîd, “Menhecu's-Sivâsî min Hılâlî Tefsîrihi ('Uyûnu't-Tefâsîr)”, *Mecelletü'l-'Ulûmu'l-İslâmiyye* 30 (01 Mart 2022), 213-248.

⁴⁶ Mehmed Efendi Ayıntâbî, *Tefsîr-i Tibyân* (İstanbul: Şirket-i Sahife-i Osmâniyye, 1306), 1/2.

⁴⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Şâmine* (Haydarâbâd-Hindistan: Meclisü Dâireti'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, 1392), c. 1/446.

⁴⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Ferec Ba'de's-Şidde*, ed. Ebû Huzeyfe Ubeydullah İbn Âliye (Cîze-Mısır: Dâru'l-Reyyân li't-Turâs, 1408), 77.

⁴⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Şâmine*, c. 1/446.

anlıyoruz. İbn Hacer'in bahsettiği hoca silsilesinin bir benzerini Sübkî de nakletmektedir.⁵⁰ Bu bilgiyle Sivâsî'nin diğer bir hocasının "Seyfuddin ibn Takiyyuddin, Ebû Bekir b. Abdulaziz b. Ahmed b. Ramazân b. Sâlih b. Nâsır el-Ensârî el-Dımeşkî"⁵¹ olduğunu anlamaktayız.

Sivâsî'nin diğer bir hocası ise tarikat yolunda kendisine tabi olduğu kişi olan Zeynüddin el-Hâfî'dir. Asıl adı, Ebû Bekir b. Muhammed b. Muhammed b. Ali'dir. 757 /1356 da Horasan'ın "Hâf" şehrinde dünyaya gelmiş, 838/1435 yılında (81 yaşında iken) Herat'ta vefat etmiştir. Şihâbüddin es-Sivâsî, *Cezzâbu'l-Kulûb* isimli eserinin sonunda yer alan silsileye göre Zeyniyye yolunun kurucusu Zeynüddin el-Hâfî'ye intisap etmiş, onun vefatı üzerine halifesi Şeyh Muhammed'e intisap etmiştir.⁵² Zeyniyye Sühreverdiyye'nin bir kolu⁵³ olarak 15. yüzyılın ortasında Zeynüddin el-Hâfî tarafından kurulmuştur.⁵⁴ Tasavvuf anlayışını şeriat-tarikat-hakikat zemini üzerine oturtan ve dinin zâhirî hükümlerinden asla taviz vermeyen Zeynüddin el-Hâfî, kısa sürede halktan ve yöneticilerden büyük ilgi gördü. Tavsiye ve uyarılarda bulunmak üzere dönemin idarecilerine mektuplar yazması, Timur'un oğlu Şahruh ile Tebriz Sultanı İskender arasında başlamak üzere olan bir savaşı önlemesi, onun devlet adamları nezdindeki itibarını göstermektedir.⁵⁵ Şeyh Hâfî 822 (1419) Mısır'a gittiğinde onu karşılayanlar arasında Dönemin Osmanlı âlimlerinden Molla Fenârî de bulunmaktadır.⁵⁶ Zeyniyye tarikatı Şeyhi Muslihiddin İbn Vefâ (ö.1491) zamanında kemal derecesine ulaşmış, tekkesi pekçok ilim adamının toplantı yeri hâline gelmiştir.⁵⁷ 15. Yüzyılın İstanbul'unda en etkili tarikat olan Zeyniyye bir asır sonra gücünü yitirmeye başlamıştır. Osmanlı coğrafyasında birtakım siyasal ve sosyal gelişmeler sonucunda Halvetiyye, Bayramiyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatların öne çıkması Zeyniyye'yi geri plan itmiştir.⁵⁸

Evliya Çelebi'de diğer kaynaklarda olmayan bir bilgi de Sivâsî'nin Bursa'ya gidip Zeynüddin el-Hâfî ile görüştüğü hakkındadır. Evliya Çelebi konuyu şöyle anlatmaktadır:

⁵⁰ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî Sübkî, *Mu'cemu's-Suyûh* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 532.

⁵¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mi'eti's-Sâmine*, 1/446.

⁵² Fatih Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihabüddin es-Sivasi ve 'Cezzâbü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufi Görüşleri" 1/37 (2013), 239-266.

⁵³ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1998), 199.

⁵⁴ Kadir Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri* (Konya: Ensar Yayıncılık, 1429), 31.

⁵⁵ Abdurrezzak Tek, *Tasavvufun Ana Konuları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 158.

⁵⁶ Tek, *Tasavvufun Ana Konuları*, 158.

⁵⁷ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), 303.

⁵⁸ Tek, *Tasavvufun Ana Konuları*, 162.

“Bâdehu Burusa’ya hicret idüb Zeynuddin el-Hâfî hazretlerinin şeref-i sohbetleri ile müşerref olûb anlardan dahi ulûm-ı bâtını ve ilm-i ledünnü tekmi idüp anların izni şerifleri ile bir tefsir-i şerîf te’lif itmişdir.”⁵⁹ Evliya Çelebi’nin bu sözleri henüz delillendirilmiş değildir. Evliya Çelebi’nin aynı şekilde Zeynüddin el-Hâfî’nin diğer bir halifesi Abdürrahim Rûmî Merzifonî (ö.865/1461’den sonra) için de benzer ifadeleri kullanması dikkat çekicidir: “Merzifonî Zeynüddin el-Hâfî’ye Bursa’da talebe oldu.”⁶⁰ Öngören, konu ile ilgili yaptığı değerlendirmede, “Gerçi *eş-Şekâik*’te Hâfî’nin Anadolu’ya gelmediği şeklinde bir kayıt vardır, ancak bize göre, birçok beldeyi dolaşmış olan şeyhin Bursa’ya da gelmiş olması çok uzak bir ihtimal değildir. Ayrıca Evliya Çelebi burada Merzifonî’nin mürid olmasından değil talebe (tilmiz) olup birçok fenni ikmal etmesinden söz etmektedir. Bu durumda onun Hâfî’den Bursa’da ilm-i zâhir tahsil ettiği ve icâzetnâmeden anlaşıldığına göre de Mısır’da ona mürid olduğu söylenebilir. Bursa’da iken şeyhin müridleri arasına girmemiş olması ise yaşının küçüklüğü ve Hâfî’nin kendisine önce ilm-i zâhiri tahsil etmesi gerektiği yönünde tavsiyesi sebebiyle olmalıdır. Nitekim daha önce kaydedildiği gibi, buna benzer bir hâdise Horasan’da yaşanmış, küçük yaşta kendisine intisap etmek isteyen Muhammed Tebâdegânî’ye Hâfî önce ilim tahsil etmesini tavsiye etmiş, daha sonra müridliğe kabul etmiştir.”⁶¹ şeklinde açıklamaktadır.

Belirtmek gerekir ki böyle meşhur bir zatın Anadolu’ya gelmesi hakkında Evliya Çelebi’nin ifadeleri dışında başkaca bir bilgi bulunmayışı dikkati calıbdır. Acaba Evliya Çelebi, Abdullatif Kutsî ile Zeynuddin el-Hâfî’yi karıştırmış mıdır? Yoksa Hâfî gerçekten Anadolu’ya gelmiş midir? Bize göre bu kadar önemli halifelerinin ve tekkelerinin olduğu bir bölgeye Hâfî gibi birçok şehri ziyaret etmiş bir kişinin gitmemesi pek mümkün görünmemektedir. Abdürrahîm-i Rûmî’yi icâzet verip memleketine gönderirken Zeynüddin el-Hâfî, “Bir aşk kütüğünü yaktık, diyâr-ı Rûm’a attık”⁶² şeklindeki sözü hem halifesine bir övgü hem de gittiği bölgenin önemine bir işaret olsa gerektir. Nihayetinde o bölge hâlen Horasan bölgesi ile bir şekilde bağıni devam ettirmekte ve o bölgeden gelen âlim ve sufilerle beslendiği gibi oralara talebe göndermektedir. Böylesi bir ortamda Hâfî’nin Anadolu’ya gelmemesi için bir sebep bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Sivâsî’den bahsedilirken kendisinden tarikatta şeyhi olarak bahsedilen

⁵⁹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

⁶⁰ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/399.

⁶¹ Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 73.

⁶² Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, 74.

Şeyh Mehmed (Muhammed) hakkında da başka bir bilgi bulunmamaktadır.⁶³

Reşat Öngören'in verdiği başka bir bilgi şöyledir: "Kaynaklarda hayatı ve faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi bulunmayan Şeyh Muhammed'in Zeynuddin el-Hâfî'nin Anadolu'da faaliyet gösteren bir halifesi olduğu *eş-Şekâik* ve *Tâcü't-tevârih* gibi XVI. yüzyıl kaynaklarının Şehâbeddin Sivâsî bahsinde verdikleri dolaylı bilgiden anlaşılmaktadır. Tabibzâde de şematik olarak hazırladığı *Silsilenâme*'sinde Şeyh Muhammed'i Zeynuddîn-i Hâfî'nin halifeleri arasına yerleştirmiş, Şehâbeddin Sivâsî'yi de onun tek halifesi olarak göstermiştir."⁶⁴ Öngören ek olarak "*Nişancı Tarihi*"nde Sivâsî'nin Zeynüddin el-Hâfî'ye intisap ettiği ve sülükünü onun yanında tamamladığını belirtmektedir."⁶⁵ Bilgisini de vermektedir.

Sivâsî, Şeyhi Muhammed'le birlikte Ayasuluk'a (bugünkü adıyla İzmir'in Selçuk ilçesi) gitmiştir. Orada bir süre faaliyette bulunduktan sonra Şeyh Muhammed vefat etmiştir. Sivâsî de şeyhinden sonra Selçuk'ta kalmış ve orada vefat etmiştir. Türbesi Selçuk'tadır.⁶⁶

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Sivâsî'nin hocalarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Sivas Reîsû'l-Kurrâsı ve Şeyhi Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî
- 2- Seyfuddin ibn Takiyyuddin, Ebû Bekir b. Abdulaziz b. Ahmed b. Ramazân b. Sâlih b. Nâsır el-Ensârî ed-Dımeşkî
- 3- Ali b. Ebi Muhammed b. Ebi Sa'd b. Abdullâh Ebu'l-Hasan el-Vâsıtî ed-Dîvânî
- 4- Zeyniyye yolunun kurucusu Zeynüddin el-Hâfî, asıl adı Ebû Bekir b. Muhammed b. Muhammed b. Ali
- 5- Şeyh Mehmed (Muhammed)
- 6- Suayrizâde Balabân Efendî

Sivâsî'nin talebelerine gelince iki bilinen isimden bahsedebiliriz.

- 1- Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429)

İbnü'l-Cezerî *Gâyetun-nihâye* adlı eserinde Sivâsî'nin Vâsıtî'nin eserlerini bizzat

⁶³ Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, 69-71.

⁶⁴ Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, 141.

⁶⁵ Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, 141.

⁶⁶ Telci, *Ücra Yerde ve Deniz Kenarında İhtiyatlı mahalde Bir Şehir Ayasuluğ*, 89-90.

hocası Vâsî'tî'den okuduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Cezerî es-Sivâsî'yi “şeyhimiz” diye zikrederek Vâsî'tî'nin eserlerini ondan okuduğunu ifade etmiştir.⁶⁷

İbnü'l-Cezerî'nin yukarıdaki ifadelerinden Sivâsî'nin kendisi ile beraber başka talebelerinin de bulunduğunu anlamaktayız. Vâsî'tî'nin Tebrîz, Şîrâz ve İsfâhân'a gittiğini belirten İbnü'l-Cezerî, Sivâsî'nin derslerini nerede ve ne zaman okuduğunu belirtmemektedir. Onun buradaki ifadelerinden Sivâsî'nin kıraat ilminde okuduğu kitapları da öğreniyoruz. *Cem 'u'l-usûl*, *Zevâidu'l-irşâd*, *et-Teyysîr*, *Ravzâtu't-takrîr* ve onun şerhi olan *Şevâzu'l-ercûze*.

Vâsî'tî'nin bu süreçte, Vâsî'tî, Tebrîz, Şîrâz, İsfâhân ve Dîmeşk'e gittiğini anlıyoruz fakat Sivâsî'nin bu kitapları nerede okuduğunu tespit edemiyoruz.

2- eş-Şeyh es-Sâlih ez-Zahid el-Âbid Abdulmu'min el-Hanefî

Anadolu'da bulunmuş ve Bursa'da vefat etmiş olan Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî (ö.585/1454) *Kitâbu durreti tâci'r-resâil ve ğurreti minhâci'l-vesâil* adlı kitabında Sivâsî hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalarda bilinmeyen bir hususu ortaya çıkarma imkânını bize sunmaktadır. O bu kitabında şöyle bir anlatımda bulunur: “Sene 820/1417-1418'de *Silsiletu'z-zikri'n-nûrâniyyi'l-bâhir ve devhatu'l-fikri'r-rûhâniyyi'z-zâhir* (?) adlı eserini Kustantîniyyetü's-Suğrâ'da yazdım. Burada aynı eseri ve *Lum'atu'n-nûrâniyye*'yi eş-Şeyh Şehâbeddin el-Ayâsulûğî es-Suhreverdî el-Hanefî'nin halifesi eş-Şeyh es-Sâlih ez-Zâhid el-Âbid Abdulmu'min el-Hanefî'ye okuttum.”⁶⁸ Buradaki ifadelerinden Bistâmî, Sivâsî'nin kendisinin bir şeyh olmasına rağmen halife bırakıp bırakmadığı şeklindeki soruyu bize cevaplamaktadır. Sivâsî'nin de bir halifesinin olduğunu isminin de eş-Şeyh es-Sâlih ez-Zâhid el-Âbid Abdulmu'min el-Hanefî olduğunu öğreniyoruz.

Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî hakkında çok değerli bilgiler veren Fazlıoğlu, Bistâmî'nin bu eserini incelediği makalesinde “Klasik kaynaklarda zikredilmeyen eser, Bistâmî'nin hayatı ve eserleri ile Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı açısından önemli bir yazmadır. Yazmada, Bistâmî, öncelikle tahsili esnasında okuduğu eserler ve bu eserlerin müelliflerinin isimlerini vermektedir. Bu bilgiler ile XIV-XV. yüzyılda gizli ilimler sahasında tahsil eden bir insanın okuduğu ana kaynak eserlerin tam bir listesi elde edilmiş olmaktadır. Eserin diğer bir özelliği, Bistâmî'nin Bilâdu's-Şâm, Mısır, Osmanlı ve Anadolu topraklarındaki seyahatleri ile bu seyahatler sırasında gizli

⁶⁷ el-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, 1/580.

⁶⁸ Abdurrahmân b. Muhammed b. Âlî b. Ahmed el-Bistâmî, *Kitâbu Dürretü Tâci'r-Resâil ve Ğurretü Minhâci'l-Vesâ'il* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04905-001), vr. 35 1a.

ilimleri yaygınlaştırma konusunda yaptığı faaliyetler hakkında malumat vermesidir. Bu çerçevede, Bistâmî, Anadolu’da ve özellikle Osmanlı bölgesinde çeşitli şehirlerde hangi eseri telif ettiğini, kime okuttuğunu, tarihiyle birlikte zikretmektedir. Bu durum, o dönemde Anadolu’da yaşayan ismini bilmediğimiz bazı âlimlerin tahsili ve Bistâmî ile olan ilişkilerini tespit etme imkânı vermektedir. Neticede Anadolu’da çeşitli şehirlerde kendisinden ders alan Osmanlı döneminin önemli şahısları, bu şahısların isimleri ve bunlara okuttuğu eserler zikredilmektedir. Böylece yazmada Bistâmî’nin eserlerinin telif tarihleri itibarıyla tam bir listesi verilmiş olmaktadır. Bu liste ile günümüzde Bistâmî’ye nisbet edilen eserlerin sıhhatini, eserlerin telif tarihleri ile ilgili tartışmaları belirli bir noktaya kadar çözme imkânına kavuşulacaktır.”⁶⁹ demektedir.

Fazlıoğlu’nun *Kitâbu durreti tâci’r-resâil ve ğurreti minhâci’l-vesâil* hakkındaki genel değerlendirmesinin ardından bizim için daha da önemli bir değerlendirmesi daha vardır : “...V. Bab iki fasla ayrılmaktadır. Bistâmî birinci fasılda telif ettiği eserlerin isimlerini, telif mekânlarını ve telif tarihlerini vermektedir. Hicri 805/1402-1403’ten başlayan bu serdediş hicri 845/1441-1442’ye kadar (müellifin içinde bulunduğu tarih) devam etmektedir. Ancak bu serdediş tam bir kronoloji oluşturmaz; bazen geri gider, bazen de sadece eserin adı zikredilir... Ayrıca bu serdedişte, Bistâmî’nin Anadolu ve Osmanlı topraklarında dolaştığı şehirler ve ilişkiye girdiği âlimler hakkında da önemli bilgiler mevcuttur.”⁷⁰

1.3. Mezhebi

Sivâsî tefsirinin genelinde herhangi bir şekilde kendi itikadi ve ameli mezhebinden açıkça bahsetmemiştir. Tarihte eserlerinden başkaca hakkında pek az bilgi bulunan şahsiyetlerin hangi mezhebin müntesibi olduğunu araştıranlar eserlerinde kendileri hakkında kullandığı ifadelerinden, görüşlerinden ya da eserlerinde bu kişiler hakkında bilgi bulunan başka kişilerin ifadelerinden tespit ettikleri âşikârdır. Sivâsî de böyle bir şahsiyettir. Hangi mezhebin takipçisi olduğunu tespitinde bu şekilde bir metod takip ettik. Öncelikle kendisinin eleştirdiği mezheplerin tespiti bu konuda yardımcı olacağı için konumuza onlarla başlıyoruz.

Sivâsî tefsirinin genelinde itikadi konularda Ehl-i sünnet’ten ayrılmamış aynı

⁶⁹ İhsan Fazlıoğlu, “İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü’s-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/2 (1996), 234-235.

⁷⁰ Fazlıoğlu, “İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü’s-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî”, 237.

zamanda yer yer Mutezile, Haricî, Rafizî ve Ehl-i Ridde'yi de eleştirmiştir.⁷¹ Bununla ilgili olarak Bakara Suresi 102. ayetinin tefsiri konumuza ışık tutması açısından önemlidir.

وقيل: لا أثر له في نفسه ، لكن لما كان ظهور القضاء بعد السحر ونحوه أضيف ذلك إليه ، وهو قول المعتزلة، وهذا مخالف لقوله عليه السلام : السحر حق والعين حق

“Denildi ki: “Sihir, kendi başına bir etkiye sahip değildir. Ancak sihrin ve benzeri şeylerin etkisi, Allah'ın takdiri ve izniyle ortaya çıktığı için, bu etki sihire nispet edilmiştir.” Bu görüş, Mutezile mezhebinin görüşüdür. Ancak bu görüş, kendisine selam olsun (Rasulullah'ın) “Sihir gerçektir ve nazar da gerçektir.”⁷² sözüne aykırıdır.” Sivâsî burada Mutezile'yi isim vererek eleştirmiştir. Bu usulü diğer ismi geçen mezhepler için de uygulamıştır. Böylece kendisini bu mezheplere yakın ve müntesip hissetmediğini anlıyoruz. Kendisinin hangi mezhepten olduğunu başka bir ayetin tefsirinden anlamaktayız. Sivâsî itikadi hususların geçtiği yerlerin tefsirinde Maturidî mezhebinin görüşleri istikametinde izahlarda bulunmuştur. Bu da onun Maturidî mezhebini benimsediğini ortaya çıkarmaktadır.

والإيمان التصديق بالقلب لغة، وفي الشرع هو الاعتقاد بالقلب والإقرار باللسان على ما هو الحق، والتصديق بالعمل وهو المنقول من السلف⁷³

“İman; lügat olarak “kalp ile tasdik” tir. Istılahta ise: “kalp ile tasdik, dil ile ikrardır.” Dil ile ikrarda bulunmak ise haktır. Amel ile tasdik ise seleften nakledilmiştir.”

Bu görüş Maturidî mezhebinin görüşüdür. Bu konuda birkaç örnek vermek yeterli olacaktır. “İman kalb ile tasdiktir. İkrar şer'î ahkâmın kendisine uygulanması için şarttır. Ebû Hanîfe (ö.150/767) *el-Âlim ve'l-müte'allîm* kitabında bu görüşü benimsemiştir. Ebû Mansur Mâturîdî (ö.333/944) de bu görüştedir.”⁷⁴ Tahavî (ö.321/933) ise “İman dil ile ikrar ve kalb ile tasdiktir.”⁷⁵ şeklinde tanımlarken Ömer Nesefî (ö.537/1142) ise “İman; Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş her şeyi tasdik etmek ve bu tasdikini ikrardır.”⁷⁶ şeklinde konuyu izah etmektedir.

Sivâsî'nin Maturîdiliği hakkında diğer bir örnek literatürde “teklif-i mâ lâ yutak

⁷¹ Bkz. Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/65,2/12.

⁷² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/65-66.

⁷³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/28.

⁷⁴ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Kitâbu el-Bidâyetü fî'l-Hidâyeti fî Uşûli'd-Dîn*, thk. Fethullah Halîfe (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969), 152.

⁷⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*. (Beyrût-Lübân: Dâru İbn Hazm, 1416), 21.

⁷⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id* (Gücerat- Hindistan: İdâretü's-Sadîg'i Dâbil, 1429), 378.

yoktur” şeklinde ifadesini bulan konu hakkındaki görüşüdür. Enbiyâ Suresi 37. ayetin tefsirinde görüşünü gayet sarîh bir şekilde ortaya koymuştur.

(سَأَرِيكُمْ آيَاتِي) أَي نِقْمَاتِي (فَلَا تَسْتَغْجِلُون) بِالْأَيَّانِ بِهَا فَهَمُ نَهْوٍ عَنِ الاسْتَعْجَالِ مَعَ كَوْنِ الْعَجَلَةِ مَخْلُوقَةً فِيهِمْ فَكَأَنَ فِيهِ تَكْلِيفٌ مَا لَا يُطَاقُ وَلَيْسَ كَذَلِكَ ، لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَعْطَاهُم الْقُدْرَةَ الَّتِي بِهَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَصْدُوا نَفْسَهُمْ عَنْ مَرَادَاتِهَا⁷⁷

(*Ayetlerimi size göstereceğim*) Yani, gazabımı (*Şimdi acele etmeyin*) O azabı onlara getirme konusunda. Onlar aceleciliğin kendi bünyelerinde yaratılmış olmasına rağmen acelecilikten nehy edilmişlerdi. Sanki onda “tekliî-i mâ lâ yutak” vardır gibi ama konu böyle değildir. Çünkü Allâh-u Teâlâ kendisiyle nefislerinin isteklerini engelleyebilecekleri bir kudreti onlara vermişti.” Bu ifadelerden Sivâsî’nin Maturidi mezhebi ile aynı kanaati paylaştığını görmekteyiz. Çünkü Maturidiliğe göre “tekliî-i mâ lâ yutak yoktur” Bu konuda Nesefî “Kul gücünün yetmediğinden sorumlu tutulamaz”⁷⁸ şeklinde konuyu özetlerken Tahâvî “Allah kula gücünün yetmeyeceği şeyi yüklemek”⁷⁹ şeklinde açıklamıştır. Ancak Maturidî Kelamcısı Sâbûnî (ö.580/1184) bu konuda Eş’arî mezhebiyle aynı düşünmediklerini ifade ettikten sonra sebebini şöyle izah eder: “Acizden yapamayacağı bir şeyi istemek âmâdan bakmasını, kötürümden yürümesini istemek gibi olur ki Allah Teâlâ’ya böyle bir şey isnat edilemez.”⁸⁰

Sivâsî itikadi konularda olduğu gibi fıkhi meselelerde de Ehl-i sünnet’ten ayrılmamıştır. Ahkâm ayetlerinin tefsirinde yeri geldikçe dört mezhebin tamamının görüşlerini zikretmiştir. Ancak çoğu yerde Hanefî ve Şafî mezhebinin imamlarının görüşlerine ağırlık verip her ikisini de beraberce serdetmiştir. Bununla beraber Hanefî mezhebini benimsediğini ancak usulüne bakarak tespit edebilmekteyiz. Örneğin Hanefî mezhebinin görüşlerini açıklarken İmâm-ı Âzam’ın yanında mezhebin diğer imamlarının görüşlerine de yer vermesi hatta İmâm-ı Âzam’a muhalefet ettikleri görüşlerini bile kaydetmesi, diğer mezheplerde ise sadece mezhep imamlarının isimleri ve görüşleri ile yetinmesi, bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Rahmân Suresi 68. ayetin tefsiri buna güzel bir örnektir.

فِيهِمَا فَالْكَيْهَةُ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ⁸¹

⁷⁷ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudâlâ’i’s-Semâsîr, 3/111.

⁷⁸ et-Teftâzânî, Şerhu’l-‘Akâ’id, 302.

⁷⁹ et-Tahâvî, el-‘Akâidetü’t-Tahâviyye., 26-27.

⁸⁰ es-Sâbûnî, Kitâbu el-Bidâyetü fî’l-Hidâyeti fî Uşûli’d-Dîn, 118.

⁸¹ Muzaffâr Şahin - Halil Altuntaş, Kur’an-ı Kerim Meali (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), Rahmân 55/68.

خصص ذكرها بالعطف وإن كانا من الفاكهة لفضلهما ، وقال أبو حنيفة رحمه الله ليسا من الفاكهة ، فلو حلف رجل أن لا يأكل فاكهة فأكل تمرا أو رمانا لم يحنث ، وكذا الحكم عنده في العنب خلافا لصاحبيه وغيرهما⁸²

(*Her ikisinde türlü meyveler, hurma ve nar vardır.*) Atıf yapılarak bunların zikredilmesi ile tahsis yapıldı. Bu ikisi (hurma ve nar) meyve olarak değerlendirilirse insanların bunları tercih etmelerindendir. Ebû Hanîfe (Allah ona merhamet etsin) bu konuda; bu ikisi meyve değildir. Şayet bir adam meyve yemeyeceğine yemin etse sonra hurma veya nar yese yeminini bozmuş olmaz demiştir. Ona göre üzüm için de aynı hüküm geçerlidir. Ancak onun iki arkadaşı ve başkaları bu konuda Ebû Hanîfe gibi düşünmezler.” Sivâsî burada İmam-ı Âzam’ın “iki arkadaşı”nın kim olduğunu belirtmez. Serahsî (ö. 483/1090 [?]) *el-Mebsût* adlı kitabında İmam-ı Âzam’ın bu görüşünü aktardıktan sonra Ebû Yusuf ve İmam Muhammed olduğunu açıklamaktadır.⁸³ Merginânî ise İmam-ı Âzam’ın neden bunları meyve kabul etmediğini açıklar: “Ebû Hanife, bu şeyler gıda maddesi ve ilaç olarak kullanıldığından meyve manasını tam karşılamamaktadırlar. Bunların kurusu baharat ve erzak olarak kullanılmaktadır.”⁸⁴

Dartma “Müfessirimizin Hanefi mezhebine mensup olduğunun en önemli delillerinden biri de -eserlerini sıralarken de zikredeceğimiz gibi- onun, Haneî âlimlerden biri olan Sirâceddîn Muhammed b. Mahmûd b. Abdirreşîd es-Secâvendî’nin (ö.597/1200) *Ferâizu’s-Sirâciyye* adlı eserine bir şerh yazmasıdır. Söz konusu şerhinde Sîvâsî şöyle demektedir:

قال علماءونا رحم الله إلي آخره (ح) هذا احتراز عن قول الشافعي رحم الله، فإن التجهيز والتكفين ليس مقدما علي الدّين عنده، بل الامر بالعكس

“Âlimlerimiz (Allah onlara rahmet etsin) demişlerdir ki: Bu, Şafî’nin (Allah ona rahmet etsin) görüşüne bir itirazdır. Ona göre techiz-tekfin borçtan önce olmaz. Fakat durum bunun aksinedir.”⁸⁵

Biz Sivâsî’nin mezhebi hakkında Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî’nin (ö.585/1454) *Kitâbu durreti tâci’r-resâil ve ğurreti minhâci’l-vesail* adlı kitabında Sivâsî hakkında kullanmış olduğu ifadeleri nakletmenin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü öğrencisini okuttuğu kişinin mezhebini bilmesi doğal bir durumdur. Bistâmî “eş-Şeyh

⁸² Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudâlâ’i’s-Semâsîr*, 4/176.

⁸³ Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût-Lübnân: Matbaâtu’s-Seâde, ts.), 8/179.

⁸⁴ Ebû’l-Hasen Burhânüddîn Âlî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye Şerhü Bidâyetü’l-Mübtedî*, thk. Sa’id Bekdaş (Beyrût-Lübnân: Dâru’s-Sirâc, 1440), 3/179.

⁸⁵ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 38.

Şehâbeddin el-Ayâsulûğî es-Suhreverdi el-Hanefî⁸⁶ diyerek aslında onun hakkındaki bilgisinin derinliğini ifade etmektedir. Sivâsî'yi mezhep olarak Hanefî, tarikat olarak Sühreverdiyye, nisbe olarak Ayasulûğî olarak tarif etmektedir. Yine Celaleddin Süyûtî (ö.911/1505) *el-Hâvî li'l-fetâvâ* adlı eserinde Sivâsî'den yaptığı bir alıntıda Sivâsî'yi Ayasulûğî ve Hanefî olarak şu şekilde tasvir etmektedir.

والشهاب الأياسلوقي في تفسيره وهو من الحنفية⁸⁷

'*Uyûnu't-Tefâsîr* üzerine yaptığı çalışmasında Sivâsî hakkında değerlendirmede bulunan Ebû'z-Zûr, "Sivâsî, Ebû Hanife ve Şafî'nin görüşlerini açıklamakla yetinmekle beraber kendisi Hanefî Mezhebi'ne bağlıdır. *el-Hidâye* kitabı da o mezhebe göre yazılmıştır. Benim araştırmam devam ettiği süre içerisinde bu kitabın *-Hidâye-* şerhine baktığımda fikhî meselelerin vürudû'nun Sivâsî ile uyum sağladığını gördüm."⁸⁸ demektedir. Hâlidî ise benzer ifadeler kullanıp Merginânî'nin bu kitabını her ne kadar Sivâsî ismen belirtmese de ana kaynaklar arasında sayar. Sonrasında yaptığı açıklamalarla Sivâsî'nin fikhî meseleleri açıklarken kullandığı metodun aslında Merginânî'ye ait olduğunu da belirtir.⁸⁹

1.4. Sivâsî'nin Ayasuluğ'a Gitme Sebebi

Sivâsî'nin Şeyh Mehmed'le beraber Ayasuluğ'a gidişi kaynaklarda tek bir sebebe bağlanmaktadır. Ancak yaptığımız incelemeler, bu gidişin tek bir sebebe bağlanmasının yeterli olmadığı kanaatini oluşturmuştur. Şimdi bu konuda elde ettiğimiz bulguları sıralayacağız:

1- Aydınoğlu Beyinin daveti⁹⁰

Beylikler döneminin usullerinden birisi de tanınmış âlim, bilim adamı, sanatkâr ve mutasavvıfları beyliklerine davet etmektir. Bu nedenle olsa gerektir ki dönemin Aydınoğlu beyi de Sivâsî ve Şeyhi Muhammed (Mehmed)'i Aydınoğlu Beyliği'ne davet etmiştir. Dartma bu daveti kimin yaptığına açıklık getirmeye çalışmıştır: "Sivâsî'nin Ayasuluğ'a gittiğinde orada Aydınoğlu Mehmed Bey'in (1308-1334) teveccühüne mazhar olduğu, ulaşabildiğimiz kaynaklardan sadece Bursalı Mehmed Tâhir'in eserlerinde "Mehmed Bey"

⁸⁶ el-Bistâmî, *Kitâbu Dürretü Tâci'r-Resâi'l ve Gurretü Minhâci'l-Vesâ'il* (Nuruosmaniye, 04905-001), 35 1a.

⁸⁷ es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 1/144.

⁸⁸ Muhammed Mahmud Yusuf Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân* (Umdurmân-Sudan: Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, Risâletü't-Doktorâ, 1418), 13-14.

⁸⁹ Muhsin Semih Sa'id el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'am* (Umdurmân-Sudan: Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, Risâletü't-Doktorâ, 1995), 26.

⁹⁰ Reşat Öngören, "Zeyniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/367-371.

diye isim tasrih edilerek zikredilmektedir. Aydınolu Mehmed Bey'in vefat tarihi ise 734/1334'dür. Buna göre 780/1378 rakamı, müellifin vefatı için doğru bir tarih olarak görünmektedir. Ancak diğer kaynaklarda "Mehmed Bey" diye özel bir isim tasrih edilmeksizin sadece, "Aydınolu ile görüşüp onun iltifat ve ikramlarına mazhar olduğu" ifadeleri yer almaktadır. O hâlde bu ifadelerden, "Aydınolu"ndan maksadın Mehmed Bey olmayabileceği, Sîvâsî'nin, Aydınolullarından hâlihazırda ismini kesin olarak tespit edemediğimiz birisiyle görüşmüş olabileceği ve dolayısıyla müellifin vefat tarihi olarak ileri sürülen 780/1378 tarihinin gerçeği belirlemede kesin olmadığı söylenebilir."⁹¹

Dartma'nın "Aydınolu Mehmed Bey" şeklinde Bursalı Mehmed Tahir'e yaptığı itirazında haklı olduğu konusunda eklemek gereken bir diğer husus da Mehmed Bey 1334 (h.734/735) tarihinde vefat etmiş Sivâsî'nin şeyhi Zeynuddin Hâfî'nin doğum tarihi ise kaynaklarda 757(1356) olarak kayıtlıdır ki o bile Mehmet Bey'in vefatından 22 sene sonra doğmuştur. Eğer Sivâsî'nin Aydınolu Mehmed Bey ile görüşmesi vuku bulmuşsa o zaman Mecdî Mehmed'in verdiği 780/1378 tarihi doğru olabilir. Bizim burada Zeynuddîn-i Hâfî'nin doğum tarihini ele almamızın sebebi Sivâsî'nin doğumu hakkında bir bilgi bulunmayışı, vefatının ise kaynaklarda farklı belirtilmesindendir. Zeynuddîn-i Hâfî Sivâsî'nin hocası olmakla beraber vefat tarihi ile ilgili elimizde bilgi bulunmaktadır. Sivâsî'nin hocasından sonra vefat ettiğini varsayarsak Hâfî'nin vefat tarihi 838/1435'tir Aydınolu Mehmed Bey'in ölüm tarihi ile arasında yüz yıllık bir zaman bulunmaktadır. Ayrıca bu durumda Sivâsî'nin şeyhi, kendisinden 57 yıl daha fazla yaşamış olacaktır.⁹² Talebenin hocadan önce vefatı pek alışılmış değildir. O zaman Sivâsî'nin 1435'ten sonra vefat etmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Bize göre böyle bir davet yapılmış olsa bile bu davetin Aydınolu İsa Bey tarafından yapıldığını söylemek daha uygundur. Çünkü İsa Bey'in iktidarı 1360-1390 tarihlerindedir. Ayrıca bu tarihlerde Aydınolu Beyliği'nin maddi ve manevi yönden çok iyi bir durumda olduğunu yaptırdığı eserlerden anlamaktayız. Ancak İbnü'l-Cezerî'nin Sivâsî'nin hocası hakkında verdiği bilgi burada Dartma'nın verdiği ölüm tarihinin daha ileri alınmasını gündeme getirebilir. Çünkü İbnü'l-Cezerî Sivâsî'nin hocası Emir Ahmed bin Muhammed b. Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî'den bahsederken "Emir Ahmed 749 h. (1348-1349 m.) yılında Sivas'ta taûndan (veba) vefat etti."⁹³ demektedir.

⁹¹ Dartma, "Şihabuddin es-Sivâsî", 95.

⁹² Güneş, "Şihâbüddin es-Sivâsî ve Tefsirinde Takip Ettiği Yöntem", 190.

⁹³ el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, 1/301.

2- Şeyh Muhammed

Sebeplerden bir tanesi de Sivâsî'nin şeyhi olarak bütün kaynakların belirttiği Şeyh Muhammed'in bizzat kendisidir. Onun hakkında henüz elimizde başkaca bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak diğer kaynaklarda olmayan bir bilgiyi Sülün, Şeyh Mehmed'den bahsederken “Ayasuluklu Şeyh Mehmed”⁹⁴ şeklinde vermektedir. “Zeyniyye” maddesini yazan Öngören de “Ayasuluklu Şeyh Mehmed”⁹⁵ nisbesiyle bahsetmektedir. “Ayasuluklu” nisbesini yazarların neye dayanarak kaydettiklerini bilemiyoruz. Eğer doğru ise Sivâsî'nin “şeyhinin memleketine gitmiş olmak” gibi bir sebebi de olacaktır. Bu da gayet anlaşılabilir bir nedendir.

3- Veysel Karânî'nin (ö. 37/657) torunlarının yakınında olup Hz. Peygamber'in hırkasından manen faydalanma düşüncesi.

Hz. Peygamber'in kendisine hırkasını gönderdiği⁹⁶ rivayet edilen Veysel Karânî Yemen'den ayrılıp Kûfe'ye yerleşmiş ve Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali taraftarı olarak şehid edilmiştir.⁹⁷ Vefatından sonra kendisine hediye edilen Hz. Peygamber'in hırkası kardeşi tarafından muhafaza edilmiştir. Bir süre o bölgelerde yaşayan aile, muhtemelen Aydınogulları döneminde, yaşadıkları Irak'tan ayrılarak Kuşadası'na yerleşmişlerdir. Bu sülâlenin, tespit edilemeyen bir tarihte Zîver el-Üveysî'nin liderliğinde Irak'tan Batı Anadolu'ya gelerek Kuşadası'na yerleştiği, burada tarımla geçindiği ve sipahi sınıfına dahil olduğu nakledilmektedir. Cedleri Veysel Karânî'nin Türkler tarafından çok sevilen bir İslâm büyüğü olması, ayrıca ellerinde hırka-i şerif gibi bir emanetin bulunması Üveysî Sülâlesi'nin itibarını devlet ve halk nezdinde arttırmış, içlerinden sipahilerin yanı sıra birçok din âlimi de yetiştirmiştir.⁹⁸ Daha sonra I. Ahmed'in (ö.1617) isteği üzerine aile İstanbul'a gelmiş ve reisleri olan Şükrullah el-Üveysî'nin Fatih civarındaki Yavuz Selim'de kiraladığı evde İstanbul halkının hırka-i şerifi ziyaret etmesi sağlanmıştır. Bu ziyaretlerin her yıl artması üzerine önce I. Abdülhamid (ö.1789) Fatih semtinde tek odadan ibaret bir hırka-i şerif dairesi yaptırmış, ardından Sultan Abdülmecid (1823-1861) bir cami (Hırka-i Şerif Camii) inşa ettirerek (1851) hırka-i şerif burada muhafaza edilmeye başlanmıştır. Özellikle ramazan ayının ikinci yarısında Vâlîde Sultan tarafından burada ziyarete açılan hırka-i şerif,

⁹⁴ Murat Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/418.

⁹⁵ Öngören, “Zeyniyye”, 44/367.

⁹⁶ M.Baha Tanman, “Hırka-i Şerif Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/378.

⁹⁷ Necdet Tosun, “Veysel Karânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/74-75.

⁹⁸ Tanman, “Hırka-i Şerif Camii”, 17/378-382.

Osmanlı devlet erkânının Topkapı'daki hırka-i saâdeti ziyaret ettikten sonra bu camiye gelerek hırka-i şerifi de ziyaret etmeleri geleneğini başlatmıştır. Ramazan ayının ilk haftasından başlanarak arefe gününe kadar halkın ziyaretine açık bulundurulmuş hırka-i şerif ziyaretleri için günümüzde herhangi bir resmî protokol mevcut değildir.⁹⁹

Evliya Çelebi Ayasuluk ile ilgili seyahatini anlatırken kitabesine Aydınoğlu Mehmet Bey'in oğlu İsa Bey tarafından 1375 yılında yaptırılan İsa Bey Camii'ne özel bir yer ayırmış ve aslında pek de bilinmeyen bir hususu bize nakletmiştir. O da bir zamanlar bu camide bulunan hırka-i şerif odasıdır: “Caminin yemîn ve yesârında iki tahtânî sofa, ki sol tarafındaki sofa padişahlara mahsustur, sağ canibindeki Hazreti Risaletpenahın hırka-i şerifi sofasıdır.”¹⁰⁰ Daha sonraki sayfalarda Evliya Çelebi bu hırka-i şerif ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerden farklı bazı bilgiler vermiş ve bu hırkanın buraya nasıl geldiğini de anlatmıştır: “Ulu Camide olan hırka-i şerif bu Şehâbeddin Hazretlerinin seyyidi Âli Danişmend'den kendülerine intikal idüp Ulu Camide ziyaretgâh idi. Bâdehu Celâlî tuğyanında Ulu Camiden ref idüp Has oda ki Âli Osman'ın saadet hanesidir anda mahfuzdur.”¹⁰¹

Evliya Çelebi'nin ifadelerini değerlendirdiğimizde muhtemelen Üveysî ailesinin bir müddet Kuşadası'nda ikamet ettiklerini, Hırka-i Şerif'in dönemin önemli bir camisi olan İsa Bey Camii'nde muhafaza edildiğini anlıyoruz. Osmanlı'nın bir cami yaptırıp bu hırka-i şerifi camide muhafazasına ilk örneğin Aydınoğulları İsa Bey Camii'nin bu kutsal emaneti muhafaza etmesi kaynaklık etmiş olmalıdır. Anadolu'daki yolculuklarının nerelerden devam ederek Kuşadası'nda son bulduğunu bilmediğimiz Üveysî ailesinin Irak'taki karışıklıklardan sonra Güneydoğu Anadolu'ya oradan dönemin önemli şehri Sivas'a ve muhtemelen Moğol istilasının gündemde olduğu bir dönemde nispeten daha güvenli olan Aydınoğulları topraklarında sonlandığını söyleyebiliriz. Sivâsî'nin bu yolculuklar esnasında durumu neydi onu bilmiyoruz. Sivâsî'nin Üveysî ailesi ile birlikte mi yoksa ayrı mı, Ayasuluğ'a gittiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Sivâsî'nin bu hırkanın yanında olmak istemesinin nedenlerinden olabileceğini düşündüğümüz diğer bir husus da Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden Safiyyüddin el-Kuşâşî'nin (ö. 1071/1661) Veysel Karanî'den Hz. Ömer'le birlikte Hz. Ali'ye ulaşan bir silsilenin

⁹⁹ Nurhan Atasoy, “Hırkâ-i Saadet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/374-377.

¹⁰⁰ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/ 141.

¹⁰¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9 / 141.

varlığından bahsetmesidir.¹⁰² Bu bilginin doğruluğunu düşündüğümüzde Sivâsî'nin Ayasuluğ'a gitme nedeni daha netleşmektedir. Ancak Evliyâ Çelebi'nin ifadeleri ayrı bir inceleme konusu olarak bu hırkanın yolculuğunun araştırılması, dönemin anlaşılmasında daha somut bilgileri bize verebileceğini düşündürmektedir. Hırkanın İstanbul'a götürülmesinde Evliya Çelebi'nin belirttiği Celâlî İsyanlarının yanında Aydınoğulları Beyliği'nin Osmanlı Devletine katılması ve yeni devletin iskân politikası sonucu nüfusu azalan Ayasuluk'tan payitahta taşınmasının da etkilerinin olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

1.5. Vefatı ve Yeri

Sivâsî şeyhi ile geldiği Ayasuluk'ta vefat etmiş ve kaynaklarda Bengi Süle Mahallesi olarak kayıtlı olan mahallede defnedilmiştir.¹⁰³ Evliya Çelebi¹⁰⁴ ve Bursalı Mehmet Tahir¹⁰⁵ burayı ziyaret ettiklerini belirtmişlerdir.

Sivâsî'nin vefat tarihi de kaynaklarda çok farklı zikredilmektedir. Ancak biz çalışmamızda Dartma'nın kaynaklardaki bilgileri uzunca bir karşılaştırmasından sonra "O hâlde hâlihazırda bulabildiğimiz kaynaklardan edindiğimiz bilgilere istinaden yapılan mukayese ve değerlendirmelere göre müfessirimiz Sivâsî'nin, 2 Rabiü'l-Evvel - 860 / 8 Şubat 1455 Pazar günü vefat ettiğini söylemek, mümkün olan en sağlıklı sonuç olarak görülmektedir."¹⁰⁶ şeklinde ifade ettiği kanaatini paylaşıyoruz.

1.6. Eserleri

Sivâsî hakkında yaptığımız araştırmalar onun döneminin diğer müellifleri gibi çok yönlü bir müellif olduğunu göstermektedir. Nitekim aşağıda sıralayacağımız kitapları bunun güzel bir izahı olacaktır.

1.6.1. *'Uyûnu't-Tefâsîr Li'l-Fudalâi's-Semâsîr*

Sivâsî'nin çalışmamıza esas olan kitabıdır. Yaptığımız araştırmalarda aslında bu tefsirin kütüphanelerde yazma olarak pek çok nüshasının mevcut olduğunu tespit ettik. Osmanlı Devleti döneminde yazılan tefsirlerden nüshaları tam olarak bulunan bir tefsir olması ayrı bir özelliğidir.¹⁰⁷ Tefsiri ilerde genişçe anlatacağımız için detaya şimdilik girmiyoruz. Bu tefsirle ilgili olarak son dönemlerde artan bir ilgi olduğunu da müşahade

¹⁰² Öngören, "Zeyniyye", 44/367-371.

¹⁰³ Telci, *Ücra Yerde ve Deniz Kenarında İhtiyatlı Mahalde Bir Şehir Ayasuluğ*, 87.

¹⁰⁴ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/141.

¹⁰⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/201.

¹⁰⁶ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 41.

¹⁰⁷ Büşra Özdemir, *15. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 45.

etmekteyiz ancak bu ilginin daha çok Türkiye dışından olduğunu söylemek de abartı olmasa gerektir. Yaptığımız araştırmalar esnasında Dartma'nın yaptığı tahkikin İslam dünyasındaki pek çok kütüphanenin raflarında bulunması ve çeşitli üniversitelerde eser hakkında çalışmalar yapılması bunun en güzel örneğidir. Bu çalışmalar hakkında ilerleyen bölümlerde bilgi verilecektir.

1.6.2. *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebşâr*

Sivâsî'nin bu eseri özet bir hadis usulü kitabıdır. Kitabın yazma nüshaları bulunmakla beraber 2005 yılında Harun Reşit Demirel tarafından hakkında bir makale yazılmıştır.¹⁰⁸ Demirel bu makalede eserin üç adet yazmasını tespit ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca yaptığı değerlendirmede “... bu çalışmanın, kaynak olmaktan daha ziyade, medrese öğrenimi için telif edilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum kitabın kenarlarına düşülen şerhlerden açıkça anlaşılmaktadır.”¹¹⁰ demektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise Tunus'ta Ali b. Ahmed el-Alâyimî tarafından tahkiki yapılmış ve 2021 tarihinde Haşimi Yayınevi tarafından Arapça olarak İstanbul'da basılmıştır.¹¹¹ Müellif kitabını bir giriş, altı bölüm ve bir sonuçtan oluşturduğunu ifade etmiştir.

Mukaddimede talibin talebinde arzulu olmasını ve bunun faydasını,
Birinci bölümde hadis ehlinin kavramlarını,
İkinci bölümde hadis elde etme yolları, kabul ve reddi, onu rivayet ve caizliğini,
Üçüncü bölümde muhaddisin edebi ve yaşantısını,
Dördüncü bölümde hadis talebesinin edebi ve çalışmasını,
Beşinci bölümde sahabe, tabiin ve muhadramûn'un bilinmesinden,
Altıncı bölümde hadisin tasnifinin cevazı ve vücûbundan, şart ve yollarından,
Hatimede hadis ile ilgili çeşitli konulardan kitabını oluşturmuştur.¹¹²

Bu kitapta muhakkik altı nüsha esas almış olup bunların üçü İstanbul'da diğer üçü ise Halep, Bosna ve Cezayir'dedir.¹¹³

¹⁰⁸ Harun Reşit Demirel, “Şihabuddin es-Sivasi'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usulüne Dair Riyadu'l-Ezhar fî Cilail'l-Ebsar İsimli Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Aralık 2005), 107-116.

¹⁰⁹ Demirel, “Şihabuddin es-Sivasi'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usulüne Dair Riyadu'l-Ezhar fî Cilail'l-Ebsar İsimli Eseri”, 112-113.

¹¹⁰ Demirel, “Şihabuddin es-Sivasi'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usulüne Dair Riyadu'l-Ezhar fî Cilail'l-Ebsar İsimli Eseri”, 116.

¹¹¹ Şehabeddin Ahmed b. Mahmûd Sivâsî, *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebşâr*, thk. Ali b. Ahmed Alâyim (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2021).

¹¹² Sivâsî, *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebşâr*, 55-56.

¹¹³ Sivâsî, *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebşâr*, 38-42.

1.6.3. Şerh 'ale'l-Ferâ'îzi's-Sirâciyye

Sivâsî, Hanefî fıkıhçısı Sirâceddin Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö.596/1200) İslam miras hukuku hakkında olan *el-Ferâizu's-Sirâciyye* ve *el-Muhtasar* adları ile anılan eserini şerh etmiştir.¹¹⁴ Bu şerh zamanında meşhur olmuş ve Türkiye'de pek çok kütüphanede yazma olarak bulunmaktadır. Örneğin, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu 02519 numarada, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi 06122/2 numarada, Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi 1845 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır.

Recep Cici bu kitabı tanıtırken, “miras hukukuna dair olan bu eser, Arapça'dır. Kitapta metinler, üzerinde bulunan kırmızı çizgilerle şerhten ayrılmaktadır. Kenarlarda bazan açıklamalar yer almaktadır. Şihâbüddin, daha çok müellifin ifadelerini açıklamakla iktifa etmektedir. O konuyla ilgili önce aklî izahlara, sonra da yer yer hadislerle müracaat etmektedir. Daha doğrusu açıklarken verdiği bilgileri âyet ve hadislerle takviye etmektedir.”¹¹⁵ şeklinde açıklama yapmaktadır.

1.6.4. Şerhu Lübbi'l-Elbâb

Bu eserin ismi “Şerhü'l-Misbâh” şeklinde geçmektedir.¹¹⁶ Sivâsî'nin, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Mişbâh fî'n-Nahv* adlı eseri üzerine yazdığı bir şerhtir.¹¹⁷ Mutarrizî bu eserini “Oğlu Cemâleddin Ali'ye Arap dilini öğretmek amacıyla Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö.471/1079) *Mi'etü'âmil*, *el-Cümel-fi'n-Nahv* ve *et-Tetimme* adlı gramer kitaplarından ihtisar ederek meydana getirdiği bir gramer kitabıdır. Eser nahiv terimleri, lafzî-kıyasî âmiller, semaî âmiller, mânevî âmiller, fusûl fî'l-Arabiyye şeklinde beş bölümden ve bir hâtimeden oluşmaktadır.”¹¹⁸ Güneş bu eserle ilgili yaptığı açıklamalarında “Sondaki nota göre kitab, Hicri 854 yılında Muhammed b. Mustafa b. Mûsâ tarafından istinsâh edilmiştir.”¹¹⁹ demektedir. Kitabın başlangıç cümlesinin *بسم الله الرحمن الرحيم . قال مؤلف لب الألباب* ...olduğunu kaydettikten sonra, “es-Sivâsî'nin bu kitabı, Tâcuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Seyfiddin el-İsferâyînî'nin nahiv konusunda yazdığı *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Îrâb* adlı

¹¹⁴ Ferhat Koca, “el-Ferâizu's-Sirâciyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/367-368.

¹¹⁵ Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları (Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar)*, 163.

¹¹⁶ Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî”, 38/418.

¹¹⁷ Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî”, 38/418.

¹¹⁸ M.Said Çöğenli, “Mutarrizî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/376.

¹¹⁹ Güneş, *Şihâbüddin es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 25.

kitabın şerhidir. Anahatlarıyla nahiv konularını içeren bu metnin ilk konusu kelime kısımları, son konusu da harflerle ilgilidir. es-Sivâsi, "Lübbü'l-Elbâb" kitabını baştan sona kadar şerh etmektedir. Önce müellifin besmele ve hamdelesini ele alarak ne anlama geldiklerini izâh eder. Bundan sonra metne geçer, önce - قال - sözünü getirir, peşinden metnin sadece ilk lafızlarını zikredip o der ve cümlelerin gerisini getirmez. Bundan sonra " قال و شرط انتصابه تقدير اللام آه . اقول لما كان " diyerek gereken açıklamaları yapar. Örnek: "Mefûlü ... معنى المفعول له مبني على العلية اشترط في انتصابه ان يكون اللام التي للتعليل مقدرة فيه غير ملفوظ leh'in mansûb olabilmesi için lâm'ın takdir edilmesi gerekir." dedi. Ben derim ki, mefûlü leh'in manası, nedenlik üzerine bina edildiğinden onun mansûb olabilmesi için illet lâm'ının telaffuz edilmeyip mukadder olması gerekir. Sivâsî قال ile getirdiği metni اقول diyerek gereken açıklamaları yaptıktan sonra "قوله" sözü ile metin içerisinde bir ifadeyi ele alıp izah eder. Örnek:

قوله والمتعدى عطف على اللازم اى يجوز اضافة اسم الفاعل ، المتعدى إلى مفعوله نحو هذا ضارب زيد
دون فاعله

Muellifin - المتعدى - sözü "اللازم" kelimesine atıftır, yani, "هذاضارب زيد" gibi müteaddi ismi-fâil'in kendi fâiline değil, mefûlüne izâfesi câizdir. Ayrıca sık sık "قلت فإن" veya "قيل فإن" ifadeleriyle bir sorunun olduğunu var sayarak "اجيب" veya "قلت" diye cevap verir.

Örnek:

"فإن قلت قيام اللام بعد الحذف مقامه تنافي التخفيف قلت الضمير أثقل من السلام لأنه حرف ساكن دونه

Eğer "zamirin hazfinden sonra onun yerine lâm'ın getirilmesi hafifliğe aykırıdır" diye söylersen, "zahir, lâm'dan daha ağırdır, çünkü lam sakindir zahir ise değildir." derim. Son cümlesi ise aşağıdaki şekildedir:

المختصر المسمى بلب الألباب بتبادر رب الأرباب بعد ما بذلت مجهودي في الفحص عن مظان المعاني الخافية
Bu açıklamalardan Güneş'in bu kitabı tetkik ettiğini anlamaktayız.¹²⁰ "حتى امنت بعد الخفا
Ancak 2013 yılında yazdığı makalesinde Çınar bu kitabı incelemiş ve bu şerhin aslında Kâdi Beydâvî'nin (ö.691/1291–92), İbnu'l-Hacib'in (ö.649/1248) *Kâfiye*'sine yapmış olduğu *Lübbü'l-Elbâb fi ilmi'l-i'rab* adındaki muhtasara, Sivâsî'nin bir şerh yaparak ismini *Şerhu Lübbi'l-Elbâb* olarak verdiğini belirtmiştir.¹²¹

Kitabın tespit ettiğimiz tek yazması mevcuttur, matbu hale henüz getirilmemiştir. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu 05025 numarada 854 istinsah tarihli

¹²⁰ Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 25-27.

¹²¹ Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihâbuddîn es-Sivâsî ve 'Cezzabü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufî Görüşleri", 244; Kaya, *Şihâbuddîn Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulûb Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, 25.

ve Şerhu'l-Lübâb / شرح اللباب adıyla kayıtlıdır. Hakkında her hangi bir çalışma yapılmamıştır.¹²²

1.6.5. *Tavdîhu Futûhi'l-Ervâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*

Sekkâkî'nin (ö.626/1229)¹²³ *Miftâhu'l-'ulûm* adlı kitabına "Hatîb el-Kazvînî (ö.739/1338) tarafından yazılan *Telhîşü'l-Miftâh*¹²⁴ adlı kitaba Sivâsî'nin yazdığı şerhtir. *Miftâhu'l-'ulûm*'a dair kaleme alınan eserler arasında önemini günümüze kadar koruyan çalışma Hatîb el-Kazvînî'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'ıdır. İfadesinin açıklığı, üslûbunun kolaylığı, metot ve planının düzgünlüğü ile aslını gölgede bırakan *Telhîşü'l-Miftâh* yıllarca ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine birçok şerh ve bazı şerhlerine dair çok sayıda hâşiye yazılmıştır.¹²⁵ Bu şerhlerden bir tanesi de Sivâsî'ye aittir.

Sivâsî'ye ait olan bu şerhİN yazma olarak kütüphanlerde bulunanlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

- 1- Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu 00870 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi: 776, 198 yk. 25. st.
- 2- Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu 1830 numarada kayıtlıdır.
- 3- Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 02176 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi: 826, 146 yk., muhtelif st.
- 4- Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizade Koleksiyonu 00543 numarda kayıtlıdır. 208 yk., 27 st.
- 5- Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu 04633 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi: 839 İstinsah yeri: Bergama Müstensih Yusuf b. Hamza Yusuf el-Bergamevî 179 yk., 25 st.
- 6- Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi Vahid Paşa Koleksiyonu 1191 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi ve yeri: 776 (1374) Ayasuluk: 175 yk., 27 st. Müstensih Süleyman b. Mahmûd.

¹²² Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihâbüddin es-Sivâsî ve 'Cezzabü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufî Görüşleri", 244.

¹²³ İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/332-334.

¹²⁴ İsmail Durmuş, "Kazvînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/156-157.

¹²⁵ Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-'Ulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/20-21.

Özel olarak Sivâsî üzerine Türkiye’de araştırma yapan hiçbir araştırmacı bu eseri çalışmaları esnasında zikretmemiştir. Aynı zamanda bu eser hakkında şimdiye kadar Türkiye’de herhangi bir çalışma yapılmamış ve eser basılmamıştır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu’nun web sitesinde arama yaparken bulduğumuz bu eseri ilk defa Abay’ın yüksek lisans tezinde zikrettiğini gördük. Tez çalışmasının konusu farklı olmasına rağmen Abay, Sivâsî’den bahsederken eserleri kısmında bu eserin Süleymaniye’de bulunan bir nüshasını kaydetmiştir.¹²⁶ Biz de diğer beş nüshayı buraya ekleyerek Sivâsî hakkında yeni yapılmasını umduğumuz çalışmalara ve müellifin tanınmasına küçük de olsa bir katkıda bulunmuş olacağız. Nihayetinde Sivâsî daha çok tefsiri ile tanınmakta belağat ve nahiv yönü pek bilinmemektedir. Araştırmamız esnasında ilerleyen süreçte Sivâsî’nin bu kitabı üzerine Suudi Arabistan’da iki adet çalışma yapıldığını tespit ettik. Bu çalışmalar şunlardır:

- 1- Cemal bin Hamd bin Sad el-Himmidâi, *Tavdîhu Futûhi ’l-Ervâh fî Şerhi Telhîsi ’l-Miftâh min evveli’l-Kitâbi ilâ Nihâyeti Bâbi’l-Înşâ*, 2020 doktora tezi. Bu çalışmada eserin başından kitabın “Înşâ” bölümü sonuna kadar tahkiki yapılmıştır.
- 2- Yusuf Halid Yusuf el-Uteybî, *Tavdîhu Futûhi ’l-Ervâh fî Şerhi Telhîsi ’l-Miftâh li-Şihâb ’ed-Dîn Ahmed bin Muhammed es-Sivâsî el-Ayâsulûğî el-Müteveffâ senetü-803 h. min Bâbi’l-Fasl ve’l-Vasl Levhatu rakam(121) ilâ Nihâyeti’l-Mahtûtât*, 2020 “fasıl ve Vasil” bölümünden kitabın sonuna kadar tahkiki yapılmıştır.

1.6.6. Risâletü’n-Necât min Şerri’s-Sıfâtı’z-Zemîme

Sivâsî’nin *Risâletü’n-necât min şerri’s-sıfâtı’z-zemîme* (Yerilen huyların kötülüğünden kurtuluş risalesi) adını verdiği bu eseri tasavvufî bir risâledir. Şehâbeddin Sivâsî, Zeyniyye tarikatının âdâb ve erkânına temas ettiği bu eserinde şeyhe râbıtanın gerekliliği konusunda âyet ve hadislerden deliller getirdikten sonra, şeyh-mürîd ilişkilerini ele alarak müridlere nasihatlerde bulunmuştur.¹²⁷ Bu eserle ilgili olarak çalışma yapan Çınar, “Birçok yazma nüshası bulunan eseri incelediğimizde Sivâsî’nin isim ve künyesinin zaman zaman yanlış bir şekilde kayıtlara geçtiğini gördük. Yaptığımız tetkikler neticesinde eserin tam adının *Risâletü’n-necât min şerri’s-sıfâtı’z-zemîme* olduğunu gördük. Aynı zamanda yanlış kayıt altına alınan, müellifin ismi yazılmayan veya yanlış yazılan nüshaların birçoğunda müellifin isminin ve eser adının tam olarak verildiğini gözlemledik.”¹²⁸

¹²⁶ Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 14.

¹²⁷ Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî” 38 / 418-420

¹²⁸ Fatih Çınar, “Şihâbeddin es-Sivâsî’nin ‘Risâletü’n-Necât’ Adlı Eseri Bağlamında Nefsin Islahına Dair Görüşleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/2 (2014), 24-25.

demektedir. Biz de incelediğimizde ismin yazılışında eksiklik gördüğümüz için bu ismi kullanmayı tercih ediyoruz. Kitap kayıtlarda *Risâletü'n-necât min şerri's-sıfât* şeklinde kaydedilmiştir. Okunduğunda eğer sonuna *zemîme* kelimesi eklenmezse mana eksik ve yanlış olmaktadır ki Sivâsî'nin böyle bir ismi tercih etmeyeceği aşîkârdır. Çınar, Sivâsî'nin eserinin içeriğini şöyle açıklamıştır: “Sivâsî, çalışmamıza konu olan *Risâletü'n-necât min şerri's-sıfâtı'z-zemîme* adlı eserinde on başlık altında nefsi ıslah yöntemlerini dile getirmiştir: Sivâsî, zâhirî ve bâtinî anlamda temizliğe ulaşmak için şu on şarta riayet edilmesi gerektiğini söylemiştir:

1. Bedenin tamamını guslû gerektiren şeylerden, azaları hadesi gidermeyi gerektiren hususlardan ve nefsi isyan içeren günahlardan temizlemek.

2. Halvet.

3. Allah Teâlâ'yı anma/zikir dışında konuşmayı terk etmek.

4. Sürekli oruç tutmak.

5. Kalp huzuruyla sesi yükseltmeden şiddetli bir şekilde dil ile Allah Teâlâ'yı zikre devam etmek.

6. Allah Teâlâ'ya teslim olmak.

7. Kalbe gelen duygu ve düşüncelere itibar etmemek.

8. Kalbi şeyhe bağlamak.

9. Uykuyu terk etmek.

10. Helal olan yemeği azaltmak.”¹²⁹

Sivâsî'nin bu risalesinin de kütüphanelerde 21 adet yazması vardır.¹³⁰

1.6.7. Cezzâbü'l-Kulûb ilâ Tarîki'l-Mahbûb

Sivâsî'nin tasavvufa dair yazdığı ikinci risalesidir. “Mahbûb'un yoluna kalpleri çeken” anlamına gelen¹³¹ *Cezzâbü'l-kulûb ilâ tarîki'l-mahbûb* 30 baptan oluşmaktadır.¹³² Sivâsî'nin bu eserine *Cezzâbü'l-kulûb ilâ tarîki'l-mahbûb* (kalpleri mahbubun yoluna cezbeden) adını vermesi, bir bakıma mutasavvıfların kalbe verdikleri ehemmiyeti vurgulamak ve asıl vuslatın kalbin cezbe hâlini almasıyla olabileceğine işaret etmek

¹²⁹ Çınar, “Şihabuddin es-Sivâsî'nin ‘Risâletü'n-Necât’ Adlı Eseri Bağlamında Nefsin Islahına Dair Görüşleri”, 27-40; Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 43; Kaya, *Şihabuddin Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulub Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, 25; Arslan, “Şihabuddin es-Sivâsî ve ‘Uyunu’t Tefâsir’indeki Metodu”, 194.

¹³⁰ Çınar, “Şihabuddin es-Sivâsî'nin ‘Risâletü'n-Necât’ Adlı Eseri Bağlamında Nefsin Islahına Dair Görüşleri”, 24.

¹³¹ Kaya, *Şihabuddin Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulub Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, 27.

¹³² Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 19.

içindir.¹³³ Müellif tasavvufa dair yazdığı bu eserinde önce ilim ve iman, gibi konulara yer vermiş,¹³⁴ ardından tasavvufî konulara geçmiştir. Bir şeyhin elinden hırka giymenin zâhir ve bâtın yönlerine temas ettikten sonra Zeynüddin el-Mısrî diye andığı Zeynüddin el-Hâfi'ye intisap ettiğini belirtmiş, silsilesini de Şeyh Abdünnûr (ö.?), Yûnus Cemâleddin (ö.?), Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1166) ve Muhyiddin Arabî (ö. 638/1240), şeklinde kaydetmiştir.¹³⁵ Sivasî, görüşlerini açıklarken Ehl-i sünnet çizgisini korumaya son derece özen göstermiştir. Bu anlamda Ehl-i sünnet inancının en güçlü isimlerinden olan İbn Atâ (ö.309/922), Şiblî (ö.334/946), Kuşeyrî (ö.465/1072), Gazalî (ö.505/1111), ve Geylanî gibi birçok isimden nakillerde bulunmuştur. Sivasî'nin bu isimler içerisinde özellikle Kuşeyrî'den son derece etkilendiği anlaşılmaktadır. Eserinde, Kuşeyrî'nin bir ayet ve bir hadisle konulara giriş yapan tavrını Sivasî de takip etmiş ve birçok tasavvufî kavramı Kuşeyrî'den yaptığı nakillerle tanımlama yoluna gitmiştir. Şiblî ve Geylanî ise Sivasî'nin mensubu olduğu Zeyniyye yolunun büyükleridir. Sivasî, bu isimlerden ciddi oranda etkilanmıştır ama eserinde onların isimlerini vermeden fikirlerine yer vermeyi tercih etmiştir.¹³⁶

Cezzâbü'l-kulûb Hakkındaki Çalışmalar:

1- Mehmed Rıf'at el-Kâdirî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi nr. 3263, vr. 42^b-62^b; İbrâhim Efendi nr. 853/1) ¹³⁷

2- Abdulmenaf Kaya, *Şihâbüddîn Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulûb* Adlı Eseri (*İnceleme ve Metin*), Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2020.

Cezzâbü'l-kulûb, Sivâsî'nin tasavvufî yönünü tam manası ile ortaya konmasında önemli bir eserdir.¹³⁸ Sivâsî, Osmanlı tasavvuf kültüründe önemli bir sûfî ve yaşadığı dönemde çevresini etkilemiş olmasına rağmen kendisinden sonra gelen mutasavvıfları büyük ölçüde etkilediği söylenemez. Fakat yazdığı tasavvuf içerikli iki eseriyle sonraki sûfilere istifade edecekleri güzel bir miras bıraktığını söyleyebiliriz.¹³⁹

¹³³ Kaya, *Şihabuddin Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulub* Adlı Eseri (*İnceleme ve Metin*), 32.

¹³⁴ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbüddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*, 43-44; Güneş, *Şihâbüddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 19; Arslan, "Şihabuddin es-Sivâsî ve 'Uyunu't Tefâsir'indeki Metodu", 195.

¹³⁵ Sülün, "Şehâbeddin Sivâsî", 38/418-420.

¹³⁶ Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihâbüddin es-Sivasi ve 'Cezzabü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufi Görüşleri", 261.

¹³⁷ Sülün, "Şehâbeddin Sivâsî". 38 /418-420

¹³⁸ Çınar, "Bir Mutasavvıf Olarak Şihâbüddin es-Sivasi ve 'Cezzabü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufi Görüşleri", 266.

¹³⁹ Kaya, *Şihabuddin Sivâsî ve Cezzâbü'l-Kulub* Adlı Eseri (*İnceleme ve Metin*), 117.

1.6.8. *el-Muhtasar fi'l-Fıkh*

Yaptığımız araştırmalar esnasında Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu'nda 00247-002 numarada Sivâsî adına kayıtlı yazma bir eser bulunduğunu tespit ettik. Sivâsî hakkında yapılan çalışmalarda kitabın sadece yeni bir çalışma yapan Mehmet Karlı tarafından tespit edildiğini gördük.¹⁴⁰ Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Sivâsî'nin *Cezzâbü'l-kulûb ilâ tarîki'l-mahbûb* kitabı ikinci bölüm ise *el-Muhtasar fi'l Fıkh* adlı bir kitaptır. İkisi bir kapak içerisinde. Birinci bölüm 32 sayfa ikinci bölüm ise 78 sayfadır. Karlı, iki kitabın bir kapak arasında olması sanki ikisinin *Cezzâbü'l-kulûb* olduğu zannını uyandırıyor demektedir.¹⁴¹ Bu kitabın kayıtlı olduğu Süleymaniye kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu'nda ikinci bir nüsha daha bulunduğunu tespit ettik. Karlı'nın ifadesinde belirttiği “sanki ikisinin *Cezzâbü'l-kulûb* olduğu zannını uyandırıyor” cümlesi bu nüshada gerçekleşmiştir. Tespit ettiğimiz nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu'nda 00247-001 numarada kayıtlıdır.¹⁴² Her iki nüshayı karşılaştırdığımızda aynı müstensih tarafından, aynı tarihlerde ve aynı usulle istinsah edildiği gibi her iki nüshanın kayıt numaralarının da ardışık olduğu açıkça görülmektedir.

el-Muhtasar fi'l-Fıkh kitabının mukaddimesi şöyledir:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât ve selam, Muhammed'e, ailesine ve tüm ashabına olsun. Bundan sonra, bu kitap fıkıh ilminde kısa bir eserdir. Onu, bazı din kardeşlerim için bilgim ve zamanım yettiğince derledim. Bu kitapta, fıkıhın en önemli ve en öncelikli on kitabına değindim. Bunlar: Taharet, Salat, Zekât, Oruç, Hac, Cihad, Sayd, Kurbanlar ve Zebâih, Kerahiyye, Ferâiz ve Kesb ve Edeb ile ilgili kitaplardır. Allah'tan bu kitapla onlara fayda vermesini ve onu, ahiret mutluluğunun en yüksek mertebelerine yükselmelerine bir sebep kılmasını dilerim...”¹⁴³

Kitabın Sivâsî'ye ait olduğuna dair açık bir bilgi yoktur, ancak hadis, tefsir ve feraiz ilmine dair kitaplar yazan bir âlim ve bir şeyh olan Sivâsî'nin fıkıh dalında bir risale yazmaması veya yazdığına dair bir bilgi bulunmayışı aklımızı meşgul etmekteydi. Bu

¹⁴⁰ Mehmet Karlı, *el-Münâsebât fi't-Tefsîri “‘Uyûni't-Tefâsîr li'l- Fuḍalâi's-Semâsîr” li's-Sivâsî* (Ankara: İlâhiyât, 2024), 23.

¹⁴¹ Karlı, *el-Münâsebât fi't-Tefsîri “‘Uyûni't-Tefâsîr li'l- Fuḍalâi's-Semâsîr” li's-Sivâsî*. s.23.

¹⁴² Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd Sivâsî, *Cezzâbü'l-Kulûb ilâ Tarîki'l-Mahbûb*, 00247-001.

¹⁴³ Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd Sivâsî, *el-Muhtasar fi'l-Fıkh*, 00247-002, vr. 4a-4b.

kitabın Sivâsî'ye aidiyetinin tespiti bu sorunu da giderecektir. Kitabın fıkıh kitaplarından özetlenmesi, Hanefî mezhebinin görüşlerinin esas alınması ve ilmihal türü olması kitabın Sivâsî'ye ait olduğunu kuvvetlendiren verilerdir. Zira bu hususlar Sivâsî'nin metodudur. Ayrıca belirtmek gerekir ki müstensih kitabın müellifine dair bir îmada bulunmamıştır.

1.6.9. Sivâsî'ye Yanlılıkla Nispet Edilen Kitap: 'Uyûnu't-Tevârih

Sivâsî hakkında yapılan çalışmalarda¹⁴⁴ bu kitabın Sivâsî'ye ait olduğu bilgisi sıkça ve fakat yanlılıkla tekrar edilmektedir. Bu kitabın Sivâsî'ye ait olduğuna dair kaynak olarak gösterilen Kehhâle'nin Sivâsî'yi tanıttığı bölüm şöyledir: “Şehâbeddin es-Sivâsî (ö.780 H./1378 M. civarı): Asıl adı Şehâbeddin es-Sivâsî, sonra el-Ayâslûğî'dir. Kendisi bir müfessir ve sûfidir. 780 H. yılında vefat etmiştir. Eserleri şunlardır:

- *Tefsîru'l-Kur'ân bi-Uyûni't-Tefâsîr*
- *Risâle fi't-Tasavvuf*¹⁴⁵

Kehhâle'nin bu bilgileri aldığı kaynağı, Taşköprüzâde'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eseridir. Dikkat edilirse burada yukarıda adı geçen kitab hakkında bilgi yoktur. Yine Taşköprüzâde'ye ait *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'nin Sivâsî'nin tanıtıldığı bölüm ise şöyledir: Onun, “Adını Uyûnü't-Tefâsîr koyduğu bir Kur'ân tefsiri vardır. İnsanlar arasında Tefsîr-i Şeyh diye de bilinir. Tasavvuf yolu konusunda Risâletü'n-Necât min Şerri's-Sıfât adını verdiği bir risâlesini gördüm. Eser incelendiğinde tasavvuf konusunda çok derin bilgisi olduğu görülür. Tasavvuf konusunda, şu an adını hatırlayamadığım başka bir risâlesini daha gördüm. Allah yattığı yeri pak etsin ve onu cennetlerin en yüksek makamlarında konaklatsın.”¹⁴⁶

Dikkate sunmak istediğimiz konu bütün kaynakların kendisine dayandığı ana kaynak olan Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinde, Sivâsî'nin *'Uyûnu't-Tefâsîr* adlı eserini tanıttıktan sonra Fahreddin Muhammed ibn Şâkir el-Kütübî'ye (ö.764)¹⁴⁷ ait olan *'Uyûnu't-Tevârih* adlı eserini tanıtmaya başlamıştır.¹⁴⁸ Ancak araştırmacılar bu eseri Sivâsî'ye ait sanmışlardır. Türkiye'de çeşitli kütüphanelerde 34 adet yazması mevcuttur ve hiç birisinin kaydında Sivâsî'nin adı yoktur.

2. 'Uyûnu't-Tefâsîr Li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr

¹⁴⁴ Feridun Ahmed Aziz, *ed-Dersü'l-Lugavî fi Tefsîri Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Sivâsî* (Câmiatü's-Süleymâniyye, Risâletü't-Doktorâ, 1441), 7; Ekrem Bayat, *Şihâbuddîn es-Sivâsî'nin Uyûnu't-Tefâsîr Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirindeki Metodu* (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 28.

¹⁴⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcimü Muşannifi'l-Kütübî'l-'Arabîyye*, 1/820.

¹⁴⁶ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fi 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, 68.

¹⁴⁷ Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dimaşkî (ö. 764/1363)

¹⁴⁸ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 2/1185.

2.1. Eserin İsmi

İsimdeki her bir kelimenin anlamları incelendiğinde Sivâsî'nin muhtemelen eserini yazdıktan sonra hem yazma sebebini hem sürecini hem de usulünü okuyucuya anlatmak için üzerinde derinlemesine düşünülmüş ve özenle seçilmiş kelimelerden oluşan bir isim meydana getirdiği görülmektedir.

Eserin tam adı 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i-s-Semâsîr'dir. Arapçada bu kelimelere verilen manalar şöyledir:

1. 'Uyûn kelimesi; ¹⁴⁹ العَيْنُ ج: أَعْيَانٌ وَأَعْيُنٌ وَعُيُونٌ şeklinde yazılmaktadır. 'A-Y-N kelimesine; suyun gözesi (kaynak), (bir şeyin) seçkini, bizzat kendisi¹⁵⁰ şeklinde manalar verilmektedir.¹⁵¹

2. Tefâsîr kelimesi:

الْقَسْرُ: الْبَيَانُ. وَقَدْ قَسَرْتُ الشَّيْءَ أَقْسَرُهُ قَسْرًا. وَالتَّقْسِيرُ مِثْلُهُ. وَاسْتَقْسَرْتُهُ كَذَا، أَي سَأَلْتَهُ أَنْ يُفَسِّرَهُ لِي. وَالْقَسْرُ: نَظَرُ الطَّبِيبِ إِلَى الْمَاءِ. وَكَذَلِكَ التَّقْسِيرَةُ، وَأَظْنَهُ مُؤَدَّا

F-S-R kelimesine Arapçada beyân,¹⁵² aklî bir mananın izhârı¹⁵³ manası verilmiştir. Bir şeyi açıkladım gibi. Tefsir kelimesi de bunun gibidir. F-S-R kelimesinin bir diğer manası ise doktorun teşhis için idrara bakmasıdır. *et-Tefsire* de bu anlamdadır. Bunun Arapçaya sonradan girmiş (müvelled) bir kelime olduğunu zannediyorum.”¹⁵⁴

فسر: الْقَسْرُ: الْبَيَانُ. قَسَرْتُ الشَّيْءَ يَفْسِرُهُ، بِالْكَسْرِ، وَيَفْسِرُهُ، بِالضَّمِّ، قَسْرًا وَقَسْرَةً: أَبَانَهُ، وَالتَّقْسِيرُ مِثْلُهُ. ابْنُ الْأَعْرَابِيِّ: التَّقْسِيرُ وَالتَّوِيلُ وَالْمَعْنَى وَاجِدٌ. وَقَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَأَحْسَنَ تَقْسِيرًا الْقَسْرُ: كَشَفُ الْمَعْطَى، وَالتَّقْسِيرُ كَشَفُ الْمُرَادِ عَنِ اللَّفْظِ الْمُشْكَلِ، وَالتَّوِيلُ: رَدُّ أَحَدِ الْمُحْتَمَلَيْنِ إِلَى مَا يُطَابِقُ الظَّاهِرَ. وَاسْتَقْسَرْتُهُ كَذَا أَي سَأَلْتَهُ أَنْ يُفَسِّرَهُ لِي. وَالْقَسْرُ: نَظَرُ الطَّبِيبِ إِلَى الْمَاءِ، وَكَذَلِكَ التَّقْسِيرَةُ؛ قَالَ الْجَوْهَرِيُّ: وَأَظْنَهُ مُؤَدَّا، وَقِيلَ: التَّقْسِيرَةُ الْبَوْلُ الَّذِي يُسْتَدَلُّ بِهِ عَلَى الْمَرَضِ وَيَنْظُرُ فِيهِ الْأَطْبَاءُ يَسْتَدِلُّونَ بِلَوْنِهِ عَلَى عِلَّةِ الْعِلِيلِ، وَهُوَ اسْمٌ كَالْتَنْهِيَةِ، وَكُلُّ شَيْءٍ يُعْرَفُ بِهِ تَفْسِيرُ الشَّيْءِ وَمَعْنَاهُ، فَهُوَ تَقْسِيرُهُ¹⁵⁵

¹⁴⁹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâletü-lî't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1357), 1218; Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sâdr, 1414), 13/304.

¹⁵⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an* (el-Müfredât fî Ġarîbi'l-Kur'an), thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Marife, ts.), 355.

¹⁵¹ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, thk. Nedim Maraşlı - Üsâme Maraşlı (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Hadârati'l-Arabiyyeti, 1974), 3636; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/304; Mustafa Muslihiddin, *Ahterî-i Kebîr* (İstanbul: Hacı Ahmed Hulusî ve Hacı Mustafa Derviş ve Şürekâsı, 1307), 85.

¹⁵² el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, 3907; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/550; Muslihiddin, *Ahterî-i Kebîr*, 123.

¹⁵³ el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an* (el-Müfredât fî Ġarîbi'l-Kur'an), 380.

¹⁵⁴ el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, 3709; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/550; Muslihiddin, *Ahterî-i Kebîr*, 123.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/550.

Fesr (الْفَسْرُ):

Açıklamak, netleştirmek anlamına gelir. “Bir şeyi tefsir etmek (fesere’ş-şey’e)”, onu aydınlatmak ve belirginleştirmek demektir. Cevherî’ye göre; bu kelime sonradan türetilmiştir. Denilmiştir ki; tefsire (التَّفْسِيرُ), hastalığı teşhis etmek için kullanılan ve doktorların hastanın durumunu anlamak amacıyla rengine baktığı idrardır. Bu kelime, “tenhiye” (sonlandırma) gibi bir isimdir. Bir şeyin tefsirini (açıklamasını) ve manasını öğrenmeye yarayan her şey, onun tefsiresidir.

3- Fudalâ kelimesi:

F-D-L kelimesi noksan ve noksanlık kelimesinin zıddıdır. الْإِفْضَالُ kelimesi ise ihsan demektir. Faziletli adam ve kadın ise kavmi içerisinde üstün konumda olan demektir.¹⁵⁶ فَاضِلٌ Fâzıl kelimesi ise faziletli manasında olup çoğulu el-fudalâu (الفضلاء) şeklinde kullanılır. Faziletli ve fazilet sahibi demektir.¹⁵⁷ Ayrıca ism-i fail formunda kullanılan bu kelime, murûet ve güzel ahlak sahibi manalarında da kullanılır.¹⁵⁸

فضل: الفضل والفضيلة معزوف: ضد النقص والتقصيص، والجمع فضول والفضيلة: الدرجة الرفيعة في الفضل، والفاضلة الاسم من ذلك. والفضال والتفاضل: التمازي في الفضل. وفضله: مزاه. والتفاضل بين القوم: أن يكون بعضهم أفضل من بعض. ورجل فاضل: ذو فضل. ورجل مفضول: قد فضله غيره. ويقال: فضل فلان على غيره إذا غلب بالفضل عليهم. وقوله تعالى: وفضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلاً

Fadl (الفضل) ve Fadîle (الفضيلة): Noksanlık ve kusurluluğun zıttı olan üstünlük ve erdemlilik anlamında bilinen kelimelerdir. Çoğulu: Fudûl’dur (فُضُول). Fadîle (الفضيلة): Fazl (üstünlük) konusunda yüksek derecedir. Fâdîla (الفاضلة) “Fadîle”nin ismidir. Fidâl (الفضل) ve Tefâdul (التفاضل) fazl (üstünlük) konusunda birbirine karşı üstünlük kurmaktır. Faddaleh (فضله): Birini üstün kıldı, onu seçkinleştirdi. Tefâdul (التفاضل) beyne’l-kavm: Bir grubun, diğerlerinden daha üstün olmasıdır. Fâdîl (فاضل) bir adam: Fazl (üstünlük) sahibi bir kişidir. Mefdûl (مفضول) bir adam: Başkasının kendisine üstün geldiği bir kişidir. “Fedâle fûlânun alâ gayrihi” (فضل فلان على غيره) denilir: Bir kişi diğerlerine üstün geldiğinde, yani fazl (üstünlük) ile onlara galip geldiğinde kullanılır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, 3933; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11 / 524; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, 1043.

¹⁵⁷ Cübrân Mesûd, *er-Râid Mûcemun Lugaviyyûn Asriyyûn* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-'ilmi li'l-Melâyîn, 1992), 604.

¹⁵⁸ *el-Mu'cemu'l-Vasît* (Kahire-Mısır: Mektebetü's-Şurûku'd-Devliyyeti İdâretü'l-Amme li'l-Mucemme'âti ve İhyâi't-Turâsi, 1325), 693.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/524.

Kur'an'dan Örnek: Yüce Allah'ın sözü:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Anlamı: “Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”¹⁶⁰

Fâdl (الْفَضْل) kelimesi ve Türevleri:

el-Fadlu (الْفَضْل): “Noksanlık”ın zıttıdır. Çoğulu: fudûl (فُضُولٌ)’dür. el-Fadiletu (الْفَضِيلَةُ): Fazilette (üstünlükte) yüksek derecedir. Bu ismin sıfatı: el-Fâdiletü (الْفَادِلَةُ)’dir. Faddalehü tefdîlen (فَضَّلَهُ تَفْذِيلًا): Onu üstün kıldı, seçkinleştirdi. el-Fidâlu (الْفِضَالُ) ve et-Tefâdulü (التَّفَاضُلُ): Birbirine üstün gelme, üstünlük kurma anlamındadır.¹⁶¹

4. Semâsîr kelimesi:

S-M-S-R kelimesinin isim formudur. “السِّمْسَارُ” kelimesi buğday satıcısı manasına gelmektedir. Ancak Ebû'l-Leys bu kelime Farsça'dan Arapçaya geçmiş bir kelimedir demektedir.”¹⁶² Çoğulu سَمَاسِيرَة şeklidir. Satıcı ve müşteri arasında bir arabulucu, bir şeyin sahibi, kıymet belirleyici (exper), iki dost arasındaki elçi¹⁶³ manalarında kullanılmaktadır. Bu kelimenin (سَمَسَار الْأَرْض) şeklindeki kullanımı “bir işin en bilgini”¹⁶⁴ manasına gelmektedir. Satış alanında simsâr, alıcı ve satıcı arasına girerek satışı gerçekleştiren aracıya verilen addır. Denilmiştir ki: Semsera, alım ve satım işidir.¹⁶⁵

Sivâsî tefsirinin mukaddimesinde, “Onu ‘Uyûnut-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr diye isimlendirdim. Eğer onda bir karışıklık ve zayıflık görürsen o karışıklık ve zayıflığı bu aciz ve kusurluya nisbet et. Şayet gözlerin dolarsa bu da nûru Rabbü'l-Âlemîn'den veya peygamberlerin efendisinin yardımındandır.”¹⁶⁶ der.

Eserin isimindeki her bir kelimeyi tek tek ele aldığımızda ‘uyun kelimesinin göze, kaynak seçkin gibi manalara geldiğini görüyoruz. Bundan da Sivâsî'nin tefsirindeki yorumlarını kaynak eserlerden aldığını bize dolaylı yoldan anlatmış oluyor. Tefâsîr kelimesi ile bize birçok tefsirden faydalandığını anlatıyor. Çünkü tefsir kelimesi tekildir Sivâsî onu değil çoğul olan tefâsîr kelimesini kullanıyor. Gerçekten tefsiri okuduğumuzda bu sözünün

¹⁶⁰ İsrâ 17/70.

¹⁶¹ Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 1043.

¹⁶² İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, 4/381; el-Mu'cemu'l-Vasît, 448.

¹⁶³ Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 410; Muslihiddin, Ahterî-i Kebîr, 415.

¹⁶⁴ el-Mu'cemu'l-Vasît, 448.

¹⁶⁵ İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, 4/381; Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 410.

¹⁶⁶ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr, 1/13.

gerçekliğini anlıyoruz yeri geldiğinde kaynakları açıklanırken bu konu daha belirgin hâle gelecektir. *Fudalâ* kelimesi ise faziletli ve seçkinler demektir ki müellif bu kitabı faziletli kişilerin okuması için yazdığını belirtmektedir. Yaptığımız okumalarda kendisinin belirttiği gibi bu tefsirin ilim talebeleri için yazıldığını görmüş bulunmaktayız. Metnin içerisinde yaptığı yorumlarda yeri geldiğinde kıraat farklılıkları, sarf, nahiv, belagat ve fıkhi meselelere değinmektedir. Şüphe yok ki bu konuları anlamak için de belirli bir seviyede bu ilimleri bilmek gerekmektedir. *Semâsîr* kelimesi kaynak sözlüklerde verilen manalarda belirtildiği şekliyle Türkçeye de aynı şekilde “simsarlar” anlamıyla geçmiştir. Simsar; alıcı ve satıcı arasında aracılık eden kişidir.¹⁶⁷ Sivâsî’nin burada tevriyeli bir ifade kullandığını düşünüyoruz. Çünkü bu kelime, “bir işin en bilgini”¹⁶⁸ manasına da gelmektedir. Sivâsî öğrencilerine ve bu kitabı okutacak hocalara kitap ile öğrenciler arasında aracılık yaptıkları için “simsar” derken, aynı hocaları ilmî derecelerinin yüksekliğine atıf yaparak “bu işin en bilgini” şeklinde övmektedir. Sivâsî’nin tefsirini isimlendirirken kullandığı *Semâsîr* kelimesi İslam kültür geleneğinde kitap isimlendirmelerinde pek yaygın değildir. Ancak bu kelime bize Sivâsî’nin gayesini tam manasıyla anlama imkânı vermektedir. Çünkü kendisinin de mukaddimesinde “Bu mevzuda malımın azlığı ve bu sanatta (tefsir) satıcının kusuruna rağmen”¹⁶⁹ ifadeleriyle belirttiği gibi kitabını *faziletli simsarlar* için yani ilim talebeleri ve ehli için yazmıştır. Onlar da bu ilimde alıcı ve satıcı arasında yani Kur’an ilimlerini halka ve kendilerinden sonraki ilim ehline ulaştıracak olan ilim talebeleridir ki hem bu ilimler, hem kendileri kıymetlidir.

Sivâsî tefsirini isimlendirmesindeki başarısı ile aslında hem ilme verdiği değeri hem de bunun taşıyıcıları olan ilim ehlinin değerini ortaya koymaktadır.

2.2. Eserin Yazılma Sebebi

İslam tarihinde bir gelenek olarak eserlerin mukaddimelerinde besmele, hamdû sena ve peygambere salâtü selamdan sonra kitabın yazılma gayesi açıklanır. Müellif de tefsirine başlarken bu usulü takip etmiştir. Sivâsî tefsirin mukaddimesinde şöyle demektedir:

“İleri gelen İslam milletinin yardımcısı pek çok âlim parlak ibare ve cazip ifadelerle Kur’ân’ın sırlarını keşfeden, nurlarını parlatan pekçok tefsir yazmıştır. Ancak edep ve fazilet sahibi bazı Arap ve Arap olmayan öğrencilere (bu tefsirlerin) metotlarının

¹⁶⁷ Cengiz Kallek, “Simsar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/215-218.

¹⁶⁸ *el-Mu‘cemu’l-Vasît*, 448.

¹⁶⁹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/19.

inceliği ve üsluplarının kapalılığı nedeniyle, bu sırlar ve nurlara şifa olacak bir keşif ve yeterli bir beyana muttali olmak zor oluyordu. Bu mevzuda malımın azlığı ve bu sanatta (tefsir) satıcının kusuruna rağmen, selim aklı lütfeden ve sırât-ı müstakime hidayet eden Allah’a güvenerek zeki her bir öğrencinin Yüce Kur’ân ilminden nasiplerini almalarını kolaylaştırmak için muhtasar, kolayca anlaşılan, uzatmalardan uzak, yeter derecede incelikleri kapsayan ve hakikatleri keşfedici bir tefsir telif etmeyi seçtim. Çünkü onunla kulların hâli düzelir ve ahirette kurtuluş elde edilir. Kim onunla süslenirse en yüce payı kapmış olur; kim de onu terk ederse kıyamet günü âmâ olarak haşr edilir.”¹⁷⁰

Sivâsî’nin bu ifadelerinde, eğitim öğretim içinde uzun yıllar emek sarfetmiş ve klasik eğitim usullerine yeni bir soluk kazandırmak isteyen bir âlim tavrı görülmektedir. Nitekim o önceki tefsirlerin uzun ve tumturaklı ifadelerini öğrencilerin anlamakta ve eğitimlerinde zorlandıklarını ifade etmektedir. Bu düşünceden yola çıkarak yeni bir tefsir yazma yoluna girmiştir. Belki de kendini en yeterli gördüğü ilim olan tefsirde öncekilerin eserlerini ihtisar veya şerh etmemiştir. Bunun yerine kendince olması gerektiğini düşündüğü ve tasarladığı özgün bir tefsir yazarak yeni bir soluk getirmek istemiştir. Bu gayesinde ne kadar başarılı olduğu veya olmadığı ayrı bir husus olmakla beraber Anadolu coğrafyasında bu işe emek sarfetmiş ilim ehlinde bir kişidir, Dartma’ya göre hatta ilkidir.¹⁷¹ Abdullah Rifâde, Dartma’nın bu ifadelerinden önce Anadolu coğrafyası için söylediğinin bir benzerini farklı bir konu üzerinden ifade etmiştir. O iki ana bölüme ayırdığı *en-Nahvu ve Kütübü’t-Tefâsîr* adlı doktora tezinin tefsir kitaplarına ayrılan ikinci bölümünde beşinci kısmın ilk kitabı olarak Sivâsî’yi tanıtmış ve tefsiri hakkında bilgi vermiştir.¹⁷² Rifâde yaptığı değerlendirmede bu dönemin özelliği olarak Arapçanın kullanımının zayıfladığı, edebiyatının solduğu, bu merhalenin müfessirlerinin çoğunluğunun irab, kıraat vecihleri ile hüküm çıkarmada asli tefsirlerden faydalandıklarını ve bununla yetindiklerini belirtmiştir. Yine beşinci dönemi eski tefsirleri kaynak olarak kullanmada; Beyzâvî usulüne göre yazılanlar ve haşiye, talik yazarak eski tefsirleri kullananlar olarak iki yönü olduğunu belirtip Sivâsî’yi bu iki ayırımdan Beyzâvî usulüne göre eski tefsirlerden faydalananların ilk sırasında tanıtmıştır. Sivâsî’nin tefsirinden örnekler verip kitabın üç cilt hâlinde yazma

¹⁷⁰ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/19.

¹⁷¹ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 11.

¹⁷² İbrahim Abdullah Rifâde, *en-Nahvu ve Kütübü’t-Tefâsîr* (Bingâzi-Libya: Dâru’l-Cemâhîriyyeti li’n-Neşri ve’t-Tevzî’i ve’l-İ’lân, 1399), 965-966.

olarak Teymûriyye Kütüphanesi'nde¹⁷³ bulunduğunu da ayrıca belirtmiştir.¹⁷⁴ Şerh ve hâşiye yazımı hakkında detaylı bir analiz yapan Mesut Kaya ise “şerh yazıcılığının dördüncü ve son dönemini ise, IX. Yüzyıl ve sonrası oluşturur. Bu dönemde önemli ölçüde, bir önceki dönemde telif edilmiş şerh ve hâşiyeler üzerine ikinci, üçüncü dereceden şerh ve hâşiye çalışmalarının yapıldığı görülür. Özellikle Teftâzânî ve Cürcânî'nin gerek müstakil eserleri gerekse şerh ve hâşiyeleri bu dönemde en çok çalışılacak eserleri oluşturmaktadır. Mesela Teftâzânî'nin Şerhu'l-Akâid'idine, eserin Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmasının da getirdiği bir etkiyle çok sayıda müellif hâşiye yazmıştır.”¹⁷⁵ şeklinde dönem hakkında bilgi vermektedir.

Sivâsî'nin tefsirinde kullandığı usulü, Mısır ulemasından Celaleddin Mahallî (ö.864/1459) ve Celaleddin Süyûtî'nin (ö.911/1505) yazdıkları *Celâleyn* tefsirinde de görmektediriz. Nitekim bu iki tefsir karşılaştırıldığında benzer ifadeler dikkati çekmektedir. Rifâde de bizimle aynı kanaati paylaşmakta ve meşhur adıyla *Celâleyn* tefsirini de aynı bölümde Sivâsî'den sonraki tefsir olarak kitabına eklemektedir.¹⁷⁶

Süyûtî'nin yazdığı *el-Hâvî li'l-Fetâvâ* adlı eserinde Sivâsî'den bahsetmesi dikkatimizi çeken bir husus olmuştur. Süyûtî “*Uyûn'u't-Tefâsîr* sahibi; övünmek, riya, şöhret, Allah'ın rızası dışında başka bir gaye ile yapılan veya helal olmayan parayla yapılmış olan her mescit Mescid-i Dırâr'a tâbidir, demiştir. Bunun bir benzerini Kevâşî (ö.680/1281) tefsirinde nakletmiştir. Kevâşî, Şafî mezhebine mensuptur. Şihab el-Ayâsulûğî ise Hanefî'dir.”¹⁷⁷ demektedir.

Süyûtî'den naklettiğimiz bu bölümde Sivâsî'yi “*قَالَ صَاحِبُ عُيُونِ التَّفَاسِيرِ*” “*Uyûnu't-Tefâsîr*’in sahibi (Yazarı) “والشهاب الأياسلوقي” “Ayasuluklu Şihâb” şeklinde özellikle vurgulamıştır. Bu iki alim karşılaştı mı bilemiyoruz. Bildiğimiz husus dönemin ilmi hareketliliği neticesinde Sivâsî'nin tefsirini Süyûtî'nin elinde bulundurduğu ve gerekli gördüğünde bu tefsire müracaat ettiğiidir. Diğer bir konu da Sivâsî ve Süyûtî'nin kaynaklarının benzerliğidir. Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 3989 demirbaş numarasında kayıtlı ve hicri 649 (M.1251) tarihli istinsah kaydı olan Kevâşî'ye ait *Tebşiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebaşşır (et-Tefsîrü'l-Kebîr, et-Tebşıra fi't-Tefsîr)*

¹⁷³ Ahmed Teymur Paşa (ö.1930) tarafından Kahire'de kurulmuş olan kütüphane.

¹⁷⁴ Rifâde, *en-Nahvu ve Kütübü't-Tefâsîr*, 967.

¹⁷⁵ Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşaf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 55.

¹⁷⁶ Rifâde, *en-Nahvu ve Kütübü't-Tefâsîr*, 967.

¹⁷⁷ es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 1/144.

dikkatimizi çekmişti. Daha sonra bu tefsirin İmad Kadrî el-İyâzî tarafından yapılmış olan tahkikine¹⁷⁸ müracaat ettik. Yaptığımız okumalarda Sivâsî'nin bu tefsirden de faydalandığını tespit ettik. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında bu konu detaylı şekilde incelenecektir.

Sivâsî ve Süyûtî'nin kaynakları arasında Kevâşî tefsirinin olması¹⁷⁹ bize dönemin ilmî hareketliliğini göstermektedir. Düşünülmesi gereken diğer bir konu da acaba o zaman Vâhidî'nin başlatıp Kevâşî'nin devam ettirdiği ve kendinden sonraki âlimleri etkileyen bir akım mı vardı? Şöyle ki her iki tefsirde gördüğümüz benzerlik tefsir yazımında makul bir uzunluk çabasıdır. Mahallî ve Suyûtî bu akımı biraz daha ileri götürerek “Celâleyn”le zirveye taşımışlardır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Sivâsî'nin tefsiri için kullandığı “selîs bir tefsirdir”¹⁸⁰ ifadesinden ‘*Uyûnut-Tefâsîr*’i incelediğini, akıcı ve basit bir dille yazıldığını tespit ettiği görülmektedir. Çünkü “Selîs” kelimesini incelediğimizde Osmanlıca da selâsetli, fasih ve belîğ olan. Düzgün ve akıcı ifade, kolay, yumuşak, boyun eğmiş, bağlı¹⁸¹ manalarında kullanıldığını görmekteyiz. Yine Süleyman Mollaibrahimoğlu Sivâsî'ye ayırdığı bölümde bu tefsir hakkında “Muhtasar bir dirayet tefsiri örneğidir.”¹⁸² şeklinde bir tanıtım yapmıştır. “Muhtasar metinler, öğrencilerin her ilimden, o ilmin ilke ve meselelerini içeren bir metni ezberlemelerine imkan verirken; müderrislere de takrirlerinde mükemmel olmak, musannifin işaretlerini hakkıyla açıklayabilmek ve ifadelerindeki meramını keşfetmek gibi amaçlarla bu eserlere şerh ve haşiyeler yazma imkânı sağlamıştır. Buna tenkit, mukayese ve muârazâ yöntemlerinin de eklenmesiyle bu türden çalışmaların çeşitliliği her geçen yüzyıl artmıştır.”¹⁸³ Sivâsî'nin adını tefsirinde zikrettiği ve başlıca kaynaklarından biri olan Vâhidî aynı şekilde Süyûtî'nin de ana kaynaklarından biridir.¹⁸⁴ Bu yönüyle de iki tefsir birbirine benzemektedir.

Sivâsî tefsir yazma nedenini izah ederken sadece öğrencilerin eski tefsirleri

¹⁷⁸ Ebü'l-Abbâs Muvaffaku'd-dîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, thk. İmad Kadrî el-İyâdî (Beyrût-Lübnân: Dâru İbni Hazm (Beyrut) - Dâru'l Beşîr (BAE), 1447).

¹⁷⁹ M. Mahfuz Ata, “Kevâşî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/340-341.

¹⁸⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1973), 2/572.

¹⁸¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2006), 1129; Muslihiddin, *Ahterî-i Kebîr*, 511-512; Şemseddîn Sâmî, *Kâmus-ı Türki* (İstanbul: Ahmed Cevdet, 1317), 733.

¹⁸² Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, 354.

¹⁸³ Kaya, *Tefsir Geleneginde el-Keşşaf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, 59.

¹⁸⁴ Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/438-439.

anlamakta zorlanması ile yetinmemekte, diğer taraftan da kendinden önce yazılan tefsirlere bir eleştiri yöneltmektedir. Şöyle ki “(bu tefsirlerin) metotlarının inceliği ve üsluplarının kapalılığı nedeniyle, bu sırlara ve nurlara şifa olacak bir keşif ve yeterli bir beyana muttali olmak zor oluyordu”¹⁸⁵ cümlesinden önceki tefsirleri hangi yönlerden eleştirdiğini anlamaktayız. Ayrıca bu ifadeler bize onun, birçok tefsir kitabını mütalaa etmiş ve onları okutmuş, tefsir ilminde yetkinlik kazanmış bir alim olduğunu çıkarsama imkânı da tanımaktadır. İlerde bu konularla ilgili hususlar tefsir hakkında verilen bilgilerle daha da açıklığa kavuşturulacaktır. Eserinin mukaddimesindeki ifadeleri onun aslında gayesini çok güzel ve öz bir şekilde açıkladığını görüyoruz. Zaten Sivâsî’nin diğer kitapları incelendiğinde aslında onun bütün ilmî çalışmalarını öğrencilerinin karşılaştığı zorlukları aşmak için telif etmiş bir âlim olduğu görülür.

Dartma “Ayrıca tefsirin, müellifin ifadesine bakılırsa bir ders kitabı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Zaten eser incelendiğinde onun bir ders kitabı olarak kaleme alındığı intibai kendiliğinden hâsıl olmaktadır.”¹⁸⁶ Demektedir, biz de bu kanaatteyiz. Tefsirin okumalarına devam ettiğimiz esnada ilahiyat tahsili görmüş bir grupla tefsirin bir kısmı mütalaa edince tam bir ders kitabı olarak hazırlandığını, üslubunun öğrencilerin anlaması için gayet hoş bir şekilde düzenlendiği görülmüştür. Aynı şekilde ilahiyat tahsili görmemiş ayrı bir grupla tefsirin bir kısmını okuduğumuzda ise metnin birçok yerinin bu grup tarafından anlaşılamadığı ya çokça vakit harcamak ya da bazı kısımlarının -özellikle irab kısımlarının- atlanması gerektiği müşahade ettik.

Sivâsî’nin “Ancak edep ve fazilet sahibi bazı Arap ve Arap olmayan öğrencilere...”¹⁸⁷ ifadesi hem o dönemin ilim hayatının canlılığını hem de Sivâsî’nin öğrencilerinin çeşitli milletlerden oluştuğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda sadece Sivâsî’nin bu sözlerini delil almıyoruz dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış eserleri de bunun bir kanıtıdır.¹⁸⁸

2.3. Eserin Mukaddimesindeki Önemli Konular

Sivâsî eserinin mukaddimesini yazarken aslında eserini yazmasına sebep olan öğrencilerine tefsir yazarken dikkat edecekleri konuları da özetlemeyi gerekli görmüştür. Bunu yaparken de onlara tefsir yapmanın önemini ve bu işin zorluğunu anlatmaya çalıştığını

¹⁸⁵ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/13.

¹⁸⁶ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 54.

¹⁸⁷ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/13.

¹⁸⁸ Sivâsî, *Riyâzü’l-Ezhâr fî Cilâ’i’l-Ebşâr*, 38-42.

da görüyoruz. Ancak dikkatimizi çeken husus kendisinin iyi bir müfessir olmasının yanında iyi bir fâkih olmasına rağmen mukaddimesinde bu konuya hiç değinmemesidir. Ayrıca Sivâsî'nin müfessirin bilmesi gereken hususları anlatırken önceki müfessirlerden özellikle Kevâşî ve Begavî'nin usulünü memzûc bir metod takip ettiği görülmektedir.¹⁸⁹

Başlıklar şeklinde Sivâsî'nin mukaddimede anlattığı konuları şöylece sıralayabiliriz:

- 1- İnzâl ve tenzîlin bilinmesi
- 2- Tefsir ve te'vîlin bilinmesi
- 3- Sema
- 4- Lügat bilgisi
- 5- Lafızların kullanma vecihleri (yönleri)
- 6- Hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye gibi manaya delalet yönü
- 7- İrab
- 8- Basiret. Allah'ın nuru ile basiret. Kur'an'ın esrarı ve gizli manaların anlaşılması bununla olur.
- 9- Dirâyet
- 10- Nâsih -mensuh
- 11- Mekkî ve Medenî
- 12- Belâgat ve Fesâhata göre terkeb ve tertib

Sayılan konulara bakıldığında bütün maddeleri bir kaç başlık altında toplamanın mümkün olduğu görülecektir. Birinci grup: Öğretimle elde edilebilecek konular: İnzâl-Tenzîl, Tefsir-Te'vil, Sema, Lügat Bilgisi, İrab, Nâsih-Mensuh, Mekkî ve Medenî. İkinci grup: Öğretim sonucunda müfessirin kazanacağı melekeler: Hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye gibi manaya delalet yönü, Belâgat ve Fesâhata göre Terkeb, Tertib ve Dirayet. Üçüncü bölüm: Allah'ın nuru ile basiret. Kur'an'ın esrarı ve gizli manaların anlaşılması bununla olur. Müfessirin bu ilimleri tahsil ederken ihmal etmemesi gereken bir konudur. Bu nur ve basiretin ise amel ve takva ile elde edilebileceği malumdur. Sivâsî'nin bu tasnifi aslında üçlü bir süreçtir. Bu süreçler de öğretim süreci, öğretimin sonucunda kazanılacak kabiliyetler süreci ve müfessirin iç dünyasının eğitimi -amel- süreci. Böylece Sivâsî ilim talebelerine tefsir yapma ve müfessir olmanın yolunu ve dikkat edecekleri konuları bir metod dâhalinde sunmuştur.

¹⁸⁹ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-'Azîz*, 1/45-46; Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî, *Me'âlimü 't-Tenzîl fî Tefsîri 'l-Kur'ân*, thk. Ali Abdülbâsit Mezid (Kahire: İbdâ li'l-'Alâm ve'n-Neşr, 1442), 1/37.

2.3.1. Sivâsî'ye Göre İnzâl ve Tenzîl

Sivâsî yazdığı mukaddimesinde müfessirin ihtiyaç duyduğu konuları zikreder. Bunlardan ilk ele aldığı konu, “İnzâl” ve “Tenzîl”dir. “İnzâl ve Tenzîl’in ne olduğunu ve nüzulün (inişin) keyfiyetini bilmektir.” diyerek anlatmaya başlar. Sözlerine şöyle devam eder: “İnzal hakkında muhakkik âlimlerin iki görüşü vardır: Birincisi; Kur’an bir bütün hâlinde Levh-i Mahfuz’dan dünya semasına -ki o “akl-ı feaâl”dır- bir defada indirildi. İkincisi; O Levh-i Mahfuz’dan akla maslahatlara göre bir sene ölçüsüne göre bir defada indirildi şeklindedir. Birinci görüşe göre; İnzal Akl-ı Evvel’den Hz. Peygamber’in kalbine ihtilaflı olmakla beraber yirmi yıl veya yirmi üç yılda inmiştir. İkinci görüşe göre ise; İnzal Levh-i Mahfûz’dan Hz. Peygamber’in kalbine yirmi yıl veya yirmi üç yılda inmiştir. Tenzîl; Kur’an’ı Kerim’in ihtiyaçlara göre Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber’in kalbinde belirmesiyle olur. Bunun da iki yolu vardır: Birincisi; Hz. Peygamberin beşer tabiatından sıyrılıp melek tabiatına bürünmesi ile olur. Cebrail’den vahyi maslahata göre alır ki bu tenzilin en zor şekildir. İkincisi; Melek, meleklik tabiatından çıkıp insan tabiatına bürünür Hz. Peygamber de ondan vahyi alır. Tenzilde tadrîcilik vardır, inzalde yoktur.”¹⁹⁰

Burada tercemesini verdiğimiz bölümün benzeri Zerkeşî’nin (ö.794/1392) *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kurân*’ında da bulunmakla beraber Zerkeşî bu konuda üçüncü bir görüş daha zikreder.¹⁹¹ Sivâsî’nin “Tenzîl; Kur’an’ın ihtiyaçlara göre Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber’in kalbinde belirmesiyledir.” ve “Tenzilde tadrîcilik vardır, inzalde yoktur” cümleleri Cürcânî’ye (ö.816/1413) aittir.¹⁹² Sivâsî’nin ifadelerini daha derli toplu olarak Nizâmeddin en-Nisâbûrî (ö.730/1329?) dile getirmiştir. Ona göre Kur’an, maslahatlara ve olayların gereğine göre kısım kısım (tadrîci biçimde) indirilmiştir. Bu indiriliş ise iki şekildedir: Birinci görüş Kur’an’ın tamamını Levh-i Mahfûz’dan alıp Kadir Gecesi’nde dünya semasına indirmiş, ardından onu Peygamber Muhammed’e (s.a.s.) ömrünün sonuna kadar parça parça vahyettiği şekildedir. İkinci görüş ise, Allah Teâlâ, her yıl Kadir Gecesi’nde, o yıl içinde ihtiyaç duyulacak kadarını dünya semasına indiriyordu; bu durum, Kur’an’ın tamamı ininceye kadar böyle devam etmiştir.¹⁹³

¹⁹⁰ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/21.

¹⁹¹ Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kurân*, thk. Ebi’l-Fadl ed-Dimyâdî (Kahire-Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1427), 1/160-161.

¹⁹² Ebû’l-Hasen Âlî b. Muhammed b. Âlî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, thk. Muhammed Bâsîl Uyûnu’s-Sûd (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1424), 72.

¹⁹³ Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyn el-Kummî en-Nisâbûrî, *Ğarâibu’l-Kurân ve Regâibu’l-Furkân*, thk. Zekerîyyâ ‘Umeyrât (Beyrût: y.y., 1416), 1/501; ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kurân*, 160-163.

2.3.2. Sivâsî'ye Göre Tefsîr ve Te'vîl

Tefsir; makul mananın ortaya çıkarılmasıdır. Bu anlamda, idrarın tetkikinden çıkan sonuca “تفسير” denilir. Su şisesi de onunla adlandırılmıştır. “التفسير” sözcüğü tekil kelimelerle ve garib olanların yorumu anlamına gelir, kimi zaman da te'ville ilgili yapılan yorum anlamına gelir.¹⁹⁴ Tefsir: Aslında, keşf ve ızhar etmek anlamındadır. Şeriatta ise, ayetin anlamını, durumunu, kıssasını ve iniş sebebini, ona açıkça delalet eden bir lafızla açıklamaktır.¹⁹⁵

Sivâsî bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır: “Dediler ki tefsir; gerçekte keşif ve ızhardır. Ve onun tarifi de; ayetin manasının, durumunun, kıssasının ve nüzul sebebini zâhirî bir delille ortaya çıkarılmasıdır. Te'vîl ise gerçekte; terci' (geri döndürmek) dir. Onun tarifi de; ayetin zahir manasından başka Kitab ve Sünnete uygun bir manaya hamletmektir.”¹⁹⁶ demektedir. “Bu iki tanımın farkı Allah Teâlâ'nın şu sözü hakkında söylenenlerde ortaya çıkar; ¹⁹⁷(يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ) şayet bu ayetle müfessir kuşun yumurtadan çıkmasını murat ederse bu tefsirdir, bu ayetle müminin kâfirden çıkmasını veya âlimin cahilden çıkmasını murat ederse bu da tevildir.”¹⁹⁸

Tefsir ve tevil ayrımının nasıl ve ne zaman başladığına dair Demirci'nin şu ifadeleri önemlidir çünkü Sivâsî de bu yolu takip etmektedir. “Nitekim tefsir ve te'vîl kavramlarına getirdiği açıklamalarla Kur'an yorumcularına büyük bir ferahlık sağlayan ve kendisinden sonraki İslam bilginlerine rahat yorum yapabilme imkânı veren Ebû Mansûr el-Matürîdî (ö. 333/944) olmuştur. Onun, “Hz. Peygamber ve Sahabenin yaptığı açıklama ancak tefsirdir ve bu tefsir kesindir. Ama bunların haricinde bulunan kişilerin Kur'an'a dair yaptıkları yorumlar, sadece te'vîldir. Te'vîl ise kesinlik arz etmemektedir. Zira tefsirde tek bir mana, te'vîlde ise çeşitli manalar vardır.”¹⁹⁹ tarzındaki anlayışı, tefsir tarihi açısından olduğu gibi, akide yönünden de üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir husustur. Çünkü Matürîdî, bu izahlarıyla tefsir ve te'vîlin kabaca sınırlarını tayin ederek onları birbirinden ayırmıştır.

Böylece hicri IV ve V. asırlara doğru te'vil kelimesinin tefsirden daha hususi bir mana ifade ettiği fikri yayılmaya başlamış, te'vil Kur'an'ın bâtinî, tefsir zâhirî açıklamasına

¹⁹⁴ el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an* (el-Müfredâtü fî Garîbi'l-Kur'an), 380.

¹⁹⁵ el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 67.

¹⁹⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

¹⁹⁷ Rûm 30/19.

¹⁹⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

¹⁹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an* (*Te'vîlâtü Ehli's-sünne*), thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426), c. 1/349.

ait birer ilmi tabir haline gelmiş oldu. Kelimenin bu şekilde hususi bir manaya aktarılması ise Kur'an'ın bâtinî izahının tefsir ile değil, ancak te'vil yoluyla mümkün olacağı kanaatini ortaya çıkarmıştır.²⁰⁰

2.3.3. Sivâsî'ye Göre Tefsirde Sema'

Sivâsî tefsir ve te'vil kavramlarının tanımlarını ve farkını ortaya koyduktan sonra önemli bir husus olan “sema'ya dayalı tefsir” konusunu mukaddimede vurgulamıştır.

Sema' sözlükte “kulakla duymak, işitmek, dinlemek” manasına gelmektedir. Terim olarak “hadisi hocadan işiterek öğrenme” mânasında kullanılmıştır.²⁰¹ Semâ, hadis talebesinin, bizzat, hadis rivayet eden şeyhin ağzından hadis dinlemesidir. Şeyh, rivayet ettiği bu hadisleri ya hıfzından ya da kitabından nakleder; fakat, onun, hıfzından veya kitabından nakletmesi mühim değildir. Mühim olan husus nakledilen hadislerin, talebe tarafından bizzat dinlenmiş olmasıdır. Bu şekilde hadis alma keyfiyeti, diğer metotların en üstünü telakki edilmiştir. Çünkü bu metotta, hadis talebesiyle hadisi nakleden ve otorite olarak bilinen şeyh, karşı karşıya gelmekte ve arada her hangi bir vasıta olmaksızın hadisler, doğrudan doğruya şeyhten talebeye intikal etmektedir.²⁰²

Sivâsî görüşünü “Birinci olan (yani tefsir) helak tehlikesine düşmemek için rivayetleri sikadan işitmeye (semâ') ihtiyaç hisseder”²⁰³ şeklinde açıklar. Görüşünü desteklemek için de bir hadisi iki varyantıyla zikredip Hz. Ebû Bekir'in tavrını nakleder. “Bu konuda Hz. Peygamber “Kim ki Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse o kafir olur.”²⁰⁴ buyurmaktadır. Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber “Kim ki Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir eder de doğruya isabet etse bile hata etmiştir.”²⁰⁵ buyurur. Birinci hadis tefsir yapıp da doğruya isabet etmeyene hamledilir ki bu konuda Hz. Ebû Bekir'e (وَفَالِكَيْهٖ وَأَبَا) ayetindeki «الْأَب» kelimesinin manası sorulduğunda “ebb” kelimesi nedir bilmiyorum” demiştir. Kendisine; “Bunu sen mi söylüyorsun?” denildiğinde Hz. Ebû Bekir; “Kur'an'da bilmediğim bir şeyi söylediğimde hangi gök beni gölgelendirir, hangi yer beni kabul eder.”²⁰⁶ demiştir. Baktığımızda benzer ifadelerin Begavî'de bulunduğunu²⁰⁷ ancak aynı

²⁰⁰ Muhsin Demirci, “Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları”, *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* II/22, 23, 24 (Şubat 1999), 155-186.

²⁰¹ Abdullah Aydınli, “Semâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457-458.

²⁰² Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 60-61.

²⁰³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

²⁰⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

²⁰⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

²⁰⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

²⁰⁷ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/136.

rivayetin Semerkandî'den alındığı görülmektedir.²⁰⁸ Diğer bir kaynak olan Kevâşî de tefsirin semâ'ya dayanmadan caiz olmadığını belirtmiştir.²⁰⁹ Sivâsî'nin ifadeleri bu konuya verdiği önemi bize nakletmesi açısından önemlidir. Zaten tefsirinin genelinde zayıf gördüğü rivayetleri قيل ve روي sigaları ile nakletmektedir.

Sivâsî'nin “Birinci olan (yani tefsir) helak (varta) tehlikesine düşmemek için rivayetler konusunda sîkâdan iştîmeye (semaa') ihtiyaç hisseder.”²¹⁰ cümlesi, bize Evliyâ Çelebi'nin Sivâsî hakkında kullandığı “Suayrizâde Balaban Efendi'den kırk yıl tahsil-i 'ulûm idüb...”²¹¹ sözünü hatırlatmıştır. Evliya Çelebi'nin bu cümlesinden Sivâsî'nin iyi bir eğitim aldığını ve bu köklü geleneğin zamanının bir temsilcisi olduğunu anlamaktayız. O iyi bir eğitim ve öğretim hayatı geçiren kişilerin kendileri de üstat olduklarında aynı usulü devam ettirmek istemelerini salık vermektedir. Bundan dolayı Sivâsî'nin mukaddimesi belki de yeni kurulmuş ve İslam medeniyetinin tüm bakiyesinin hızlıca akıp geldiği Anadolu coğrafyasında oluşan yeni bir medeniyeti sağlam temeller üzerine oturtmak telaşı da olabilir. Sivas 1071 yılından sonra fethedilmiş ve Danişmendli Beyliği burada kurulmuştur. “Türk tarihinde ilk defa olarak Sivas ismi Danişmendli hanedanı ile geçer.”²¹² Daha sonra Eretna Beyliği, Kadı Burhanettin Beyliği ve nihayetinde Anadolu Selçukluları'nın eline geçmiş ve Sultan Alaattin Keykûbat döneminden itibaren zaman zaman “Sultan Şehir” olarak başkentlik yapmıştır. Tarihsel süreç içerisinde ipek yollarının kendisinde birleştiği önemli bir merkez de olmuştur. İpek yolları ile ilgili bilgi veren Kılıcı ve Günel, İpek Yolu, Anadolu Selçuklu döneminde doğu-batı, kuzey-güney yönünde Anadolu'yu hiçbir ülkede olmadığı kadarıyla bir ağ gibi dolaşır, doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'da birbirine tekrar bağlantı oluşturan bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya'ya kadar uzanırdı.”²¹³ Bu yollar ticareti, ticaret de maddi imkanları getirmiştir. Maddi imkanlar da ilmi hareketliliği desteklemiştir.

Tefsirde sema' görüşü üzerinde biraz daha durmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Sivâsî görüşünün kaynağını belirtmese de aslında Begavî tefsirinde geçen bir cümleye o da

²⁰⁸ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Tefsîrû'l-Şur'ânî'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)* (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/12.

²⁰⁹ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Şur'ânî'l-'Azîz*, 1/46.

²¹⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

²¹¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/140.

²¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı - R. Nazif Ergüder, *Sivas Şehri*, çev. Recep Toparlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 33.

²¹³ Ali Kılıcı - Gökçe Günel, *Anadolu'da İpek yolu XI-XIV.Yüzyıllarda Yollar ve Kervansaraylar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2013), 11.

Sa‘lebî’ye dayanmaktadır. Aşağıda vereceğimiz örnekler Sivâsî’nin bu konuyu açıklarken kullandığı cümlelerin kaynaklarını gösterecektir.

فَقَالَتِ الْعُلَمَاءُ: التَّفْسِيرُ: عِلْمُ نَزُولِ الْآيَةِ وَشَأْنِهَا وَقِصَّتِهَا، وَالْأَسْبَابُ الَّتِي نَزَلَتْ فِيهَا. فَهَذَا وَأَصْرَابُهُ 1-

مَحْظُورٌ عَلَى النَّاسِ (لَا يَصْلَحُ) الْقَوْلُ فِيهِ إِلَّا بِالسَّمَاعِ وَالْأَثَرِ²¹⁴

أَمَّا التَّفْسِيرُ: وَهُوَ الْكَلَامُ فِي أَسْبَابِ نَزُولِ الْآيَةِ وَشَأْنِهَا وَقِصَّتِهَا، فَلَا يَجُوزُ إِلَّا بِالسَّمَاعِ بَعْدَ ثَبُوتِهِ مِنْ طَرِيقٍ 2-

النُّقْلِ²¹⁵

وَالْأَوَّلُ يَحْتَاجُ إِلَى السَّمَاعِ مِنَ الثَّقَاتِ لَتَعْلُقَهُ بِالرَّوَايَةِ لئَلَّا يَقَعَ فِي وَرْطَةِ الْهَلَاكِ²¹⁶ 3-

- 1- Tefsir Âlimleri şöyle demiştir: Nüzul ilmi, bir ayetin durumu, hikâyesi ve indiriliş sebepleri hakkındaki ilimdir. Bu ve benzeri konulara girmek, insanlar için mahzurludur. Ancak rivayet ve işitme yoluyla (nakil) gelen bilgiyle bu konuda konuşmak caizdir.
- 2- Tefsir ise ayetin iniş sebepleri, durumu ve kıssası hakkında konuşmaktır. Bu, sadece nakil yoluyla kesinleşmiş bir rivayetle (işitme yoluyla) caiz olur.
- 3- Birinci (müfessir), rivayetle ilgili olduğu için helak uçurumuna düşmemek için sîkâ kişilerden işitmeye ihtiyaç duyar.

Birinci cümle Sa‘lebî’ye ikinci cümle Begavî’ye üçüncü cümle Sivâsî’ye aittir.

Bu konuda Sivâsî’nin diğer bir kaynağı olan İbnü’l-Cevzî ile benzer düşünceleri dikkat çekicidir. Birışık’ın “Tefsirinde Resûlullah, ashap ve tâbiîn ile önceki müfessir ve âlimlerin görüşlerini nakletmeyi esas alan İbnü’l-Cevzî, yeterli bilgi bulunmadığı takdirde âyetleri kendi düşüncesini ortaya koymak suretiyle yorumlamaya çalışmıştır.”²¹⁷ şeklindeki değerlendirmesi önemlidir. Sivâsî de aynı yolu benimsemiştir. Sivâsî’nin mukaddimesinden alıntılarımız bölüm bu konunun özetidir. “Kur’an’ı tefsir edecek kişi eğer sadece tenzilin halleri, lugat ve îrab vecihlerini biliyorsa semâ şarttır. Ancak tenzilin halleri, lugat ve irabın vecihleri yanında lafızların murad edilen hakiki ve mecaz, sarîh ve kinaye manalarını da bilirse, müfessirin kendi dirayeti ve Allah da onu basiret nuruyla, Kur’an’ın sırlarına ve kullandığı kelimelerin altındaki gizli manaların ortaya çıkarılmasına muvaffak kılar.”²¹⁸

2.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar;

²¹⁴ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-Beyân An-Tefsîri l-Kur’ân*, thk. Salah Bâusmân vd. (Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 1436), 2/250.

²¹⁵ es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-Beyân An-Tefsîri l-Kur’ân*, 1/37.

²¹⁶ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/21.

²¹⁷ Abdulhamit Birışık, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec (Tefsir İlmindeki Yeri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550-551.

²¹⁸ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/22.

2.4.1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

- 1- Bahattin DARTMA, Şihâbu’d-dîn es-Sivâsî ve Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr’indeki Metodu, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.
- 2- Abdulkaki GÜNEŞ, Şihâbu’d-dîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1994.
- 3- Ekrem BAYAT, Şihâbud’dîn es-Sivâsî’nin Uyûnu’t-Tefâsîr Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirdeki Metodu, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1995.

2.4.2. Türkiye Dışında Yapılan Çalışmalar

1- Muhsin Semih Sa’id el-Hâlidî, ‘*Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’ş-Şihâbeddîn Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine’l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-Enâm*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Kur’ân’il-Kerîm ve’l-Ulûmu’l-İslâmiyye, Ümmü Derman, Sudan, 1995

2- Zühdi Muhammed Matar Ebû Nuaymâ, ‘*Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîki min Bidâyeti Sûreti’ş-Şuarâ Hattâ Sûretü’n-Nâs*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Kur’âni’l-Kerîm ve’l-Ulûmu’l-İslâmiyye, Ümmü Dermân, Sudan, 1996

3- Muhammed Mahmûd Yusuf Ebû Zûr, ‘*Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’ş-Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti’l-Â’râf hattâ Nihâyeti Sûreti’l-Furkân*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Kur’âni’l-Kerîm ve’l-Ulûmu’l-İslâmiyye, Ümmü Derman, Sudan, 1997

Bu üç çalışma birbirini tamamlayan çalışmalardır. ‘*Uyûnu’t-Tefâsîr’in* incelenmesi ve tahkikini yapmışlardır ancak yaptığımız araştırmalarda baskılarının yapılmadığını tespit etmiş bulunmaktayız.

4- Fidâ Hassân Muhammed el-Meczûb, ‘*Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr Dirâsetü ve Tahkîkü min Evveli Sûreti’n-Nahli ilâ Âhiri Sûreti’l-Ahzâb*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Ezher, Kahire, Mısır, 1998.

5- Muhammed Zeynu’l-Mecd Celâlu’d-dîn, ‘*Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’ş-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Evveli Sûreti’l-En’âm’i ilâ Âhiri Sûreti’l-Hicr*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Ezher, Kahire, Mısır, 2000.

6- Muhammed Munkız Mustafa el-Murad, ‘*Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’ş-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Evveli Sûreti’l-Fâtihati ilâ Âhiri Sûreti’l-Mâ’ideti*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Ezher, Kahire, Mısır, 2000.

7- Ahmed b. Abdullah el-Bağdâdî, *‘Uyûnu’t-tefâsîr li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’ş-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Evveli Sûreti’s-Sebe’ ilâ Âhiri Sûreti’n-Nâs*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Ezher, Kahire, Mısır, 2001.

8- Feridun Ahmed Aziz, *ed-Dersü’l-Lugavî fî Tefsîri Uyûnu’t-Tefâsîr-li’l- Fudalâi’s-Semâsîr li’s-Sivâsî*, Doktora Tezi, Câmiatü’s-Süleymâniyye, Süleymâniye, Irak, 2019.

Bu çalışma basılmamış ancak yayınlanmıştır.

9- Şehid Kâsım Ciyâd, *Menhec’ü Şihâbeddîn es-Sivâsî fî ‘Ardi Âyâtî’l- ‘Akîdeti min Hilâlî Tefsîrihi Uyûnu’t-Tefâsîr-Dirâsetü Mevdûiyyetü*, Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü’l-‘Irakiyye, Bağdat, Irak, 2025.

Bu çalışmanın 25/08/2025 tarihinde savunması yapılmış olup henüz yayınlanmamış ve basılmamıştır.

10- Mehmet Karlı, *el-Münesebât fî Tefsîri Uyûn Li’l-Fudalâi’s-Semâsîr li’s-Sivâsî*, Doktora Tezi, Câmiatü’l-Ürdiniyye, Amman, Ürdün, 2019.

Bu çalışma Türkiye de 2024 yılında İlâhiyât Yayınları tarafından Arapça olarak yayınlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

‘UYÛNU’*T*-TEFÂSÎR Lİ’L FUDALÂ’İ’*S*-SEMÂSÎR’İN KAYNAKLARININ TESPİT VE TASNİFİ

Bu bölümde tezimizin ana konusu olan ‘*Uyûnu’ t-Tefâsîr*’in kaynaklarını tespite ayrılmıştır. Kaynakları tespit etme sürecinde, önce tefsirin tamamı düzenli okumalarla taranmış ve Sivâsî’nin belirttiği kaynaklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kendisi tefsirini birçok tefsirden yararlanarak oluşturduğunu söylemiştir. Bu durum farklı bir metot kullanarak kaynakların tespit edilmesini gerekli kılmıştır. Müellifin yaşadığı dönem ve öncesinde meşhur olan tefsirlerle karşılıklı okumalar yapılmış ve Sivâsî’nin yararlanması muhtemel tefsirler elemekten geçirilerek azaltılmıştır. Ayrıca tefsirin metninde karşılaşılan her isim okumalar esnasında işaretlenip tasnif edilmiş ve bu kişiler üzerinden de araştırmalar yapılmıştır. Bu aşamadan sonra konuların izahında Sivâsî’nin kullandığı kavram, hadis, meşhur söz vb. cümleler ipucu olarak kullanılmış ve bunların kaynakları tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ulaşılan kaynaklar iki kısım olacak şekilde tasnif edilmiştir. Bu tasnifte yazılı kaynaklar ve şahıs kaynakları olmak üzere iki ana ayırıma gidilmiştir. Bunlar da kendi içinde birinci kısım olarak Tefsir Kitapları başlığı altında Sivâsî’nin Adını Belirttiği Tefsir Kitapları ve Adını Belirtmediği Tefsir Kitapları, Hadis, Fıkıh, Kıraat, Sözlük ve Siyer Kaynakları şeklinde tasnif edilmiştir. İkinci kısım ise Şahıs Kaynakları başlığı altında Sahabîler, Tabîler, Dil Bilim Kaynakları, Kıraat Âlimleri, Fıkıh Âlimleri ve Mutasavvıflar olarak tasnif edilmiştir.

1. ‘Uyûnu’*t*-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’*s*-Semâsîr’in Kaynakları

Sivâsî’nin tefsiri üzerine yapılan okumalar neticesinde ayetlerin tefsirinde kaynakları genellikle açıkça belirtmediği müşahade edilmiştir. Bu usulün birkaç sebebi olabilir:

- 1- Tefsirin hacminin genişlemesini önlemek,
- 2- Tefsiri bir an önce bitirmek,
- 3- Öğrencilere özet bir tefsir sunmak,
- 4- Öğrencileri yönlendirmemek,
- 5- Tefsirin yazıldığı dönemde uygulanan bir metot olması.

Tefsirin mukaddimesinde kaynak kullanımına açıklık getirebilecek birkaç hususu

şöyle belirtmiştir: “İleri gelen pek çok âlim, parlak ibare ve cazip ifadelerle Kur’ân’ın sırlarını keşfeden, nurlarını parlatan birçok tefsir yazmıştır. Ancak edep ve fazilet sahibi bazı Arap ve Arap olmayan öğrencilere, (söz konusu tefsirlerin) metotlarının inceliği ve üsluplarının kapalılığı nedeniyle, bu esrar ve envâra muttali olmak zor geliyordu. Bu mevzuda bilgimin azlığı, gücümün noksanlığı ile beraber, zeki öğrencilerin Kur’ân ilminden paylarını almalarını kolaylaştırmak için muhtasar, kolayca anlaşılabilen, uzatmalardan hâlî, yeterli derecede incelikleri içeren ve hakikatleri keşfedici bir tefsir telif etmeye teşebbüs ettim.”²¹⁹ Buna göre onun tefsirinin mukaddimesinde ipuçlarını verdiği amaçlarını aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Muhtasar olması,
- 2- Kolayca anlaşılabilmesi,
- 3- Uzatmalardan hâlî olması,
- 4- Yeteri derecede incelikleri kapsayıcı olması,
- 5- Hakikatleri keşfedici olması.

Sivâsî’nin bu amaçlarını sırasıyla biraz açıklayalım.

1- ‘Muhtasar olmak’; İslam kültür geleneğinde muhtasar bir yazım türüdür. “Sözlükte “bel” manasındaki hasr kökünden ifti‘al kalıbından türemiş bir sıfat olan “kısaltılmış,²²⁰ özetlenmiş” demektir. Kelime, “hacimli bir eserin özetlenmiş hâlî için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış biçimi için de kullanılmıştır.” Bu usulün en güzel örneklerinden biri Vâhidî’nin *el-Basîf* adlı tefsirini ihtisar yaparak *el-Vasîf fî tefsîri’l-Ḳur’âni’l-mecîd*’i yazması, daha sonra da *el-Vasîf fî tefsîri’l-Ḳur’âni’l-mecîd*’i ihtisar ederek *el-Vecîz fî tefsîri’l-Ḳur’âni’l-‘azîz* tefsirini yazmasıdır.

İhtisar faaliyetlerinin önemli sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Ders kitabı olarak okutulan veya okutulacak eserlerde öğrenci için gereksiz görülen kısımların çıkarılması, anlaşılmayan noktaların açık ve özlü biçimde ifade edilmesi. Bazı eserlerde yer alan bilgilerin kaynakları durumundaki isnad zincirilerinin, kitap hacimlerinin kabarmasına yol açması ve bilgi akışının kesintiye uğramasına da sebep olması. Bir kısım eserlerin konuları gereği belli bir kültür düzeyine sahip okuyucular tarafından güçlüklerle anlaşılması. Bazı eserlerin bir kısım muhtevasının sonraki devirlerin insanlarına hitap etmez

²¹⁹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudâlâ’i’s-Semâsîr*, 1/13.

²²⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 674.

duruma gelmesi.”²²¹

Sivâsî kendisinin muhtasar bir tefsir yazdığını söylese de burada kastının terim manası olarak muhtasar olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü muhtasarın “hacimli bir eserin özetlenmiş şekli” olduğu ‘*Uyûnu’t-Tefâsîr*’in ise bir eserden değil pek çok eserden seçki yapılarak ve Sivâsî’nin yorumlarının da katılarak telif edildiği görülmektedir. Ders kitabı olarak okutulan veya okutulacak eserlerde öğrenci için gereksiz görülen kısımların çıkarılması, anlaşılmayan noktaların açık ve özlü biçimde ifade edilmesi şeklindeki tarifi Sivâsî’nin tefsir yazma gayesine uygun olduğunu ancak onun birçok tefsirden seçki yapma metodunu tam olarak karşılamadığı ortadadır.

2- Kolayca anlaşılabilmesi: Sivâsî öğrencinin metni anlamasını kolaylaştırmak için sade bir dil kullanarak bu gayesini gerçekleştirmiştir. Özellikle ayetlerde öğrencinin bilemeyeceğini düşündüğü her kelimeyi mümkün mertebe en yakın manası olan bir kelime ile izah ederek hem ayetin anlaşılmasını sağlamış hem de sözü fazla uzatmamıştır. Bu husus tefsirin genelinde görülmektedir.

3- Uzatmalardan hâlî olması: Yukarıda zikrettiğimiz muhtasar kitap yazma sebeplerinden bir diğeridir. Bu metotta eserlerde yer alan isnad zincirinin kitapların hacimlerini kabarttığı için kaydedilmemesi, doğrudan ilgili olmayan konuların metinde zikredilmemesi ana uygulamadır. Sivâsî de eserini oluştururken bu yolu takip etmiştir. Hadis nakillerinde isnad zincirlerine yer vermemiş sahabe isimlerini anmakla yetinmiştir. Aynı şekilde metni uzatmamak için faydalandığı kaynakları da genellikle belirtmemiştir. Tefsirin genelinde bu konuya dikkat etmiş olmakla beraber özellikle İsrâiliyyât rivayetlerini naklederken bu usulünü bozmuştur.

4- Yeteri derecede incelikleri kapsayıcı olması: Sivâsî’ ayrıntıya girmeden sadece ayetin anlaşılmasını sağlayacak kadar, fıkıh, irab ve belagat kurallarını aktarmıştır. Anlatımı uzatıp, okuyucu bezdirecek, dikkatini dağıtıp anlamasını zorlaştıracak lüzumsuz anlatımlara girmemiştir. Ayetin tefsirinde dikkat edilmesi gereken önemli bir husus varsa onu da en kısa ve anlaşılacak şekilde yazmıştır. Özellikle kıraat farklılıklarını anlatırken bu husus daha belirgindir. Kıraat imamlarının isimlerini zikretmeden kelimenin okunuş farklılıklarını bazen tek kelime ile izah etmiştir.

5- Hakikatleri keşfedici olması: Muhtasar kitap yazmanın diğer bir sebebi, bazı

²²¹ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/57-59.

eserlerin konularından dolayı belli bir kültür düzeyine sahip okuyucular tarafından anlaşılmasında güçlük çekilmesinin önüne geçmektir. Sivâsî'nin *'Uyûnu't-Tefâsîr'*i yazmasının da ana nedeni budur. Mukaddimesinde de belirttiği gibi “zeki öğrencilerin Kur’ân ilminden paylarını almalarını kolaylaştırmak için muhtasar...”²²² bir tefsir yazmıştır. Sanki şöyle düşünmüştür: Zaten öğrenciler medresede belli bir düzeye gelinceye kadar tahsil göreceklidir. Bu tahsil esnasında bir tefsir kültürü de elde edecekleri için mezun olduklarında Sivâsî'nin faydalandığı tefsirlerden doğal olarak kendileri okuyup anlayabileceklerdir. Böylece tahsil esnasında hiç değilse Kur’an’ın tam bir tefsirini okumaları sağlanmış olacaktır. Bildiğimiz kadarıyla medreselerde en son tefsir ve tefsir ilimleri okutulmaktadır.²²³

Çalışmada işaret edilen nedenler onun tefsirinde kitap ve şahıs adlarını fazlaca anmamasına sebep olmuş olmalıdır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında *'Uyûnu't-Tefâsîr'*de müellifin başvurduğu kaynaklar incelenecektir. Konunun daha iyi ortaya konulması için kaynaklar kendi içinde tasnif edilerek her bir kaynağa örnekler verilecektir. Ayrıca ilgili kaynağın kullanıldığı yerler tespit edildiği oranda metnin içinde veya dipnotlarda belirtilecektir.

1.1. Yazılı Kaynaklar

1.1.1. Tefsir Kitapları

1.1.1.1. Sivâsî'nin Adını Belirttiği Tefsir Kitapları

Sivâsî'nin tefsirine baktığımızda üç yer hariç hiçbir yazılı kaynağını belirtmediğini görürüz. Bu üç yerde de yararlandığı ana tefsir kaynaklarının ismini ihsas etmiş olmaktadır. Şimdi sırasıyla bu kaynakları zikredeceğiz.

1.1.1.1.1. *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Taberî)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923)²²⁴ Taberistan'ın merkezi Âmül'de doğdu,²²⁵ Âmülî, Taberî ve daha sonra Bağdat'a

²²² Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/19.

²²³ Hüseyin Atay, “Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet - Nameler”, *Vakıflar Dergisi* 13 (1981), 179; Mustafa Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış (A Panoramic View of the Ottoman Tafsîr Tradition)”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, (01 Ocak 2011), 104.

²²⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd. (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1417), 14/267.

²²⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Çoşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 762.

yerleştiği için²²⁶ Bağdâdî nisbeleriyle anılmıştır. Bağdâdî Taberî'yi tanıtırken “Sözleriyle hüküm verilen, ilimde imam, kırâat âlimi,...” gibi sıfatlar saydıktan sonra tefsir kitabının benzerinin yazılmadığı bir âlimdir.²²⁷ demektedir. Hiç evlenmediği hâlde Taberî'ye bazı İslâm ülkelerinde doğan çocuklara isimleri yanında künye de verilmesi geleneğine uyularak Ebû Ca'fer künyesi verilmiş ve bu künye ile meşhur olmuştur. Hayatının elli yıldan fazla bir süresini Bağdat'ta geçirmiştir. *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsirini yazdıktan sonra 290/903 yılında şehrin batı tarafındaki Şemmâsiye'ye taşınmış ve babasının bıraktığı araziden gelen para ile geçimini sağlamıştır. 27 Şevval 310 (17 Şubat 923)²²⁸ tarihinde vefat etti ve evine defnedilmiştir.²²⁹

Taberî'nin zengin tefsir malzemesini bir araya topladığı meşhur eseri, gerek daha sonraki tefsir çalışmaları gerekse ilmî ve tarihî tetkikler için çok değerli bir kaynak niteliğindedir.²³⁰ Kendisinden önceki tefsir malzemesini derlemesi yönüyle meşhur olmuş bir tefsirden Sivâsî'nin de müstağni kalması düşünülemezdi. Hâlidî onu Sivâsî'nin görüşüne dayandığı müelliflerin arasında saymıştır.²³¹

Sivâsî Maide suresi 105. ayeti şöyle tefsir etmiştir: “Ey iman edenler siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin.” Buradaki **عَلَيْكُمْ** isim fiildir ki nefsinizi ıslah etmeye bakın manasındadır. Bu ayet fık ve fücurla beraber emr-i bi'l-mâruf ve nehy-i ani'l-münkerin kabul edilmediğinde emri bi'l-mâruf ve nehyi ani'l-münkerin terk edilmesi hakkında indi. İbn Mes'ûd, “Sizden kabul edildiği müddetçe iyiliği emredip kötülükten sakındırın, eğer sizden kabul edilmezse kendi nefsinize bakın” demiştir.²³²

Taberî bu ayetin tefsirine İbn Mes'ûd'un bu görüşünü Hasan Basrî'nin ondan yaptığı rivayetin üç farklı varyantını vererek başlamıştır.²³³ İlerleyen kısımlarda konuyla ilgili pek çok görüşü ele almıştır. Konunun sonunda emri bi'l-mâruf ve nehyi ani'l-münkeri Hz.

²²⁶ Ebû Bekr el-Hatib Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1425), 2/161.

²²⁷ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 2/161.

²²⁸ Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/315.

²²⁹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 6/677; Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/314-318.

²³⁰ İsmail Cerrahoğlu, “Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/105/107.

²³¹ el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'am*, 26.

²³² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/295.

²³³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire-Mısır: Dâru Heçr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzii ve'l-ilân, 1422), 11/138-139.

Peygamberin emrettiğini ve yapılması gerektiğini belirtmiştir. İbn Mes'ûd'un görüşüne ek olarak Hz.Peygamberin kişinin emr-i bi'l-mâruf ve nehy-i ani'l-münkeri acizlikten yapamadığında bu işi terk etmesine ruhsat verdiğini, böyle bir hâlde de kalben buğz etmesi gerektiğini belirterek konuyu bitirmiştir.²³⁴ Böylece Taberî'nin verdiği bilgiler ile Sivâsî'nin verdiği bilgilerin örtüştüğü görülmüştür.

Sivâsî Mâide 6. ayetin tefsirinde Taberî'nin ismini vererek görüşünü belirtmiş ancak başka hiçbir yerde ismini vermeyip ondan nakillerde bulunmuştur²³⁵.

(إلى الكعْبَيْنِ) أي يجب غسل الرجلين مع الكعبين كاليدين مع المرفقين ، والشعبي ومحمد بن جرير لا يوجبان غسل المرفقين والكعبين مع اليدين والرجلين نظرا إلى كلمة «إلى»

“(İle'l-ka'beyn)” ifadesi, ayakların topuklarla birlikte yıkanmasının farz olduğunu ifade eder; tıpkı ellerin dirseklerle birlikte yıkanması gibi. Ancak Şa'bî ve Muhammed b. Cerîr, “ilâ” (–e kadar) kelimesini esas alarak, ellerle birlikte dirseklerin ve ayaklarla birlikte topukların yıkanmasını farz görmezler.²³⁶

1.1.1.1.2. Tefsîru Ebi'l-Leys (Semerkandî)

Ebü'l-Leys, İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait olan bu tefsir de Sivâsî'nin ana kaynaklarından biridir. Vefat yılı konusunda genel kabule göre 11 Cemâziyelevvel 373(21 Ekim 983)'tür.²³⁷ Zehebî, onu “İmâmu'l-Fakîhi'l-Muhaddisü'z-Zâhid”²³⁸ şeklinde bir nitelendirme ile tanıtır.

Ebü'l-Leys'in tefsirinin ismiyle ilgili şu açıklamayı nakletmekle yetiniyoruz: “Eserin günümüzde yapılmış baskılarında adı *Baḥrû'l-'ulûm* diye kaydedilmiş olmasına rağmen (Bağdat 1405-1406/1985-1986; Beyrut 1413/1993, 1418/1997) *Baḥrû'l-'ulûm* adlı tefsirin asıl müellifi Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'dir (ö. 860/1456).²³⁹

Sivâsî Ebü'l-Leys'i tefsirinde iki yerde zikretmiştir. Birincisi ‘*Uyûnu't-tefâsîr*’in mukaddimesinde şöyle kaydedilmiştir:

قال أبو الليث رحمه الله في تفسيره : «إذا لم يعلم الرجل وجوه اللغة وأحوال التنزيل فتعلم التفسير وتكلف حفظه فلا بأس بأن يفسره كما سمع ويكون ذلك على سبيل الحكاية»

“Ebu'l-Leys (r.a) tefsirinde şöyle demiştir: “Eğer bir adam dilin inceliklerini ve

²³⁴ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 11/138-139.

²³⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ 'i's-Semâsîr*, 1/28, 142, 259, 3/221, 232, 251; et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 1/242, 5/183, 6/401, 8/26, 18/67, 153-154, 357.

²³⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ 'i's-Semâsîr*, 1/263.

²³⁷ İsmail Durmuş, “Semerkandî, Ebü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/472-473.

²³⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/322.

²³⁹ Durmuş, “Semerkandî, Ebü'l-Kâsım”, 36/472-473.

Kur'an'ın nüzul şartlarını bilmiyorsa, tefsiri öğrenir ve ezberlemekte zorlanırsa, onu duyduğu gibi tefsir etmesinde bir sakınca yoktur. Bu da ancak hikâye etme şeklinde olur.”²⁴⁰

İkincisi ise Fecr Suresi (5) beşinci ayetteki²⁴¹ هَلْ kelimesinin tefsirini yaparken adını anarak görüşünü zikreder. Zemahşerî’de olduğu gibi Semerkandî’yi de kendi görüşünü desteklemek için zikreder.

(هَلْ) بمعنى «ان» كما فسره أبو الليث رحمه الله²⁴²

هَلْ Ebû'l-Leys'in belirttiği gibi اِنْ manasındadır.²⁴³

Sivâsî'nin kaynaklarından kendi tespit ettiklerini çalışmasına kaydeden Ebû Zûr, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî* tefsirini ilk sıraya koymuş, sanki ana kaynak olarak onu gördüğünü belirtmek istemiştir.²⁴⁴ Hâlidî²⁴⁵ ve Azîz²⁴⁶ de tezlerinde aynı şekilde davranmıştır.

Ebû Zûr'a göre Sivâsî rivayetlerin, fevaidlerin, hükümlerin ve müfessirlerin sözlerinin çoğunu Semerkandî'den nakletmiştir. Nadir yerler haricinde de bunu ifade etmemiştir. Sivâsî bunun haricindeki yerlerde yaptığı nakillerde Ebû'l-Leys'i zikretmez. Ancak araştırmacı yaptığı incelemelerde çoğu nakli ondan yaptığını tespit etmiştir. Sivâsî ondan nakil yaparken bazen “قيل” lafzını kullanır bazen de kullanmaz.²⁴⁷ Ebû Nuaymâ ise Sivâsî'nin ondan yaptığı nakillerde bazen hiçbir değişiklik yapmadan naklettiğini, bazı belağat nüktelerini, kıraat vecihlerini, esbâb-ı nüzûl bilgilerini, bazı hadisleri, istinbatlar ve fıkhi görüşleri Semerkandî'den almış olduğunu belirtmiştir.²⁴⁸ Hâlidî de benzer şeyleri ifade etmektedir.²⁴⁹ Hâlidî, Sivâsî'nin Ebu'l-Leys'in tefsirinden yararlanırken kullandığı

²⁴⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/22; Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)*, 1/12.

²⁴¹ Fecr 89/5.

²⁴² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 4/305; Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)*, 3/476.

²⁴³ Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)*, 3/476.

²⁴⁴ Zühdi Muhammed Matar Ebû Nuaymâ, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti's-Şuarâ Hattâ Sûretü'n-Nâs* (Ümmü Derman-Sudan: Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, Risâletü't-Doktorâ, 1995), 11.

²⁴⁵ el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'am*, 22-23.

²⁴⁶ Aziz, *ed-Dersü'l-Lugavî fi Tefsîri Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr li's-Sivâsî*. Sh. 10

²⁴⁷ Ebû Nuaymâ, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti's-Şuarâ Hattâ Sûretü'n-Nâs*; Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*.s.13

²⁴⁸ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13.

²⁴⁹ el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'am*, 23.

usulünden de bahsetmektedir: “Musannif Ebu’l-Leys’ten yaptığı nakillerde قيل lafzını kullanırken diğerlerinde bu lafzı kullanmaz.”²⁵⁰ Yukarıda geçtiği üzere Sivâsî hakkında çalışma yapılırken Semerkandî’nin tefsiri ana kaynak konumunda olduğu görülmüştür. Sivâsî diğer kaynaklarında olduğu gibi ondan da pek fazla bahsetmez ancak bir çok yerde ondan alıntı yapar.²⁵¹

1.1.1.1.3. *el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz* (Vâhidî)

Vâhidî’nin asıl adı Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbüri’dir. (ö. 468/1076) Nîşâbur’da doğdu. Araplar’ın Benî Kudâa kabilesine mensuptur. Mettûye ve Vâhid adındaki atalarına nisbetle Mettûyî ve Vâhidî nisbeleriyle anılmış, ancak Vâhidî diye şöhret kazanmıştır. Vâhidî, Cemâziyelâhir 468’de (Ocak-Şubat 1076) yetmişli yaşlarında iken Nîşâbur’da vefat etti.²⁵² *el-Vecîz fî-tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz* adlı tefsiri *Tefsîrû’l-Celâleyn*’in başlıca kaynaklarından biri olan muhtasar bir tefsirdir. Müellif önce *el-Basîf fî-tefsîri’l-Kur’ân* adlı tefsirini yazmaya başlamış, ancak yazım işi uzayınca talep üzerine bu eserini kaleme almıştır.²⁵³ Sivâsî’nin *el-Vecîz*’i kullanmakla beraber *el-Basîf* tefsirini de kullandığını müşahade ettik.

Sivâsî Mutaaffîfîn Suresi dokuzuncu ayetin tefsirini yaparken Vâhidî’den nakilde bulunmuştur. Burada قيل diyerek naklettiği görüşün peşine Vâhidî’nin de bu görüşte olduğunu zikretmiştir. Kendi fikrini desteklemek için değil bu görüşün zayıflığını göstermek için aktarmıştır. Yaptığı nakil şöyledir;

وقيل : تقديره إن كتاب الفجار كتاب مرقوم في سجين على التقديم والتأخير ، كذا قاله الواحدي في تفسيره

“Denildi ki; bunun takdîri, takdim ve tehîre göre “ O (*siccîn de*), amellerin kaydedilmiş bulunduğu bir defterdir.” Bunu Vâhidî de tefsirinde söyledi.”²⁵⁴

Vâhidî’nin bu konudaki açıklaması ise şöyledir;

{كتاب مرقوم} فمؤخرٌ معناه التَّقديم لأنَّ التَّقدير كما ذكرنا: إنَّ كتاب الفجَّار كتابٌ مرقومٌ في سَجِّين

{كتاب مرقوم} bu ifade lafzen tehir edilmiş ancak mana olarak tekaddüm etmiştir.

Çünkü takdir bizim belirttiğimiz gibi; “fâcirlerin kitabı siccîn de kayıtlıdır- إنَّ كتاب الفجَّار

²⁵⁰ el-Hâlidî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’s-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine’l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-En’âm*, 23.

²⁵¹ Bkz. Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/25, 27, 145, 194, 266, 3/12,; Semerkandî, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Kerîm (Tefsîrû Ebi’l-Leys es-Semerkandî)*, 1/84, 87, 251, 327, 424, 2/263.

²⁵² Çetin, “Vâhidî”, 42/438-439.

²⁵³ Çetin, “Vâhidî”, 42/438-439.

²⁵⁴ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 4/293; Ebû Hasan Ali b. Ahmed Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Saffân Adnân Dâvudî (Dimeşk-Beyrût: Dâru’l-Kalem ve Dâru’s-Şâmiyye, 1441), 2/1182.

olur.²⁵⁵ كتاب مرقوم في سجين

Sivâsî Vâhidî'nin diğer eseri olan *et-Tefsiru-l Basît*'ten de faydalanmıştır. {الصِّرَاطُ} kelimesi hakkında Sivâsî'nin açıklamasına bakıldığında,

قرأ في ال «صراط» بالسين وبالصاد الخالصة وبإشمام الصاد الزاي.

“Denildi ki «صراط» sırat kelimesi sîn, halis bir sâd ve sâd harfinin ze harfine işmâmı ile okunmuştur.”²⁵⁶ ifadesinin bu ifadelerin aynı kelime ve sıralamalarla Vâhidî'nin diğer bir eseri olan *et-Tefsiru 'l-basît*'te kullanıldığı görülmektedir. Kullanım şöyledir:

وقوله تعالى: {الصِّرَاطُ} فيه لغات قد قرئ بها: السين، والصاد، والزاي، وإشمام الصاد الزاي²⁵⁷

Sivâsî Vâhidî'nin tefsirlerini kullanırken *el-Keşşâf* ve Tefsîru Ebi'l-Leys'e uyguladığı yöntemi değiştirmemiştir.²⁵⁸

1.1.1.1.4. *el-Keşşâf* (Zemahşerî)

Tam adı *el-Keşşâf 'an Hakk'ı Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-e Kâvil fi Vücûhi't-Te'vîl* olan tefsirin yazarı Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir (ö.538/1144).²⁵⁹ “Harizm bölgesinde Zemahşer'de doğmuştur. Harizm nüfusunun çoğunluğunun Türklerden oluşması vb. sebeplerle Türk sayılmakta; Arap diline vukufu sebebiyle *Şeyhu'l-'arabiyye*; mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için de *Fahru Harizm* lakabıyla anılmaktadır.”²⁶⁰ Ebû Hanîfe'nin menâkıbına dair Şakâ'iku'n-Nu'mân adlı bir eser kaleme alan Zemahşerî, Hanefî fakihleri arasında sayılmıştır.”²⁶¹ Yazıldığı dönemden itibaren müfessirlerin ilgisini çeken *el-Keşşâf*, Kur'an'ı lûgat, nahiv ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, i'câz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üstünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması, mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır.²⁶²

Sivâsî hakkında inceleme yapan araştırmacıların ortak kanaati onun tefsirini

²⁵⁵ Vâhidî, *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 2/1183.

²⁵⁶ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/25.

²⁵⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît* (Riyad: İmâm Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye, 2014), 1/522.

²⁵⁸ Bkz. Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/37, 67-68, 192, 212, 2/138, 3/36, 184; Vâhidî, *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 1/97, 124, 242, 268, 464, 2/651, 778.

²⁵⁹ Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238; Murat Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 140.

²⁶⁰ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 141.

²⁶¹ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 144.

²⁶² Ali Özek, “el-Keşşâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/329-330; Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, 26.

yazarken en çok kullandığı kaynaklardan birinin *Keşşâf* olduğudur.²⁶³ Buna rağmen tefsirinde sadece bir yerde “قال الزمخشري” şeklinde bir kullanımı görülmektedir. Sivâsî İsrâ sûresi 1. ayetin tefsirini yaparken سُبْحَانَ kelimesi hakkında

قيل: (سُبْحَانَ) كلمة لازمة للإضافة ، دالة على التنزيه بالبلغ من كل قبيح

“Denildi ki; (*Sübhân*) kelimesi “İzâfeti gerekli olan bir kelimedir; her türlü çirkinlikten son derece tenzih etmeye delalet eder. Bu ise Allah Teâlâ’yı, her türlü noksanlık ve ayıptan, mübalağalı bir şekilde beri (uzak) olmakla nitelemektir.”²⁶⁴ Sivâsî’nin bu görüşe katılmadığı, kullandığı قيل lafzından anlaşılmaktadır. Ancak her nedense görüşünü desteklenmek amacıyla tefsirinde uyguladığı yöntemin dışına çıkarak, yazılı tefsir kaynaklarından birinin ismini hem de o tefsirin metninin aynısını kullanarak nakleder.

وهو وصف الله تعالى بالبراءة ، وقال الزمخشري رحمه الله : إنه اسم علم مصدر هو التسبيح لا ينصرف

بالعلمية وللازد فيه كعثمان ، منصوب بفعل متروك إظهاره ، تقديره : أسبح الله سبحان ، ثم نزل منزلة الفعل

“Sübhân kelimesi, Allah’ı her türlü noksanlık ve ayıptan mübalağalı bir şekilde tenzih etmeyi ifade eder. Zemahşerî şöyle demiştir: Sübhân, isimdir tesbih kelimesinin master alemidir (özel ismidir). “Osman” gibi, hem özel isim olması hem de fazladan harf içermesi sebebiyle tenvin almaz (gayr-i munsarîf’tir). Anlamı, “Yüce olan Allah’ı her türlü beşeri sıfatlardan uzak kabul ederim” şeklinde, gizli bir fiil ile mansûbtur (fethalıdır). Daha sonra fiilin yerini tutacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.”²⁶⁵ Ebû Nuayma, “Sivâsî’nin özellikle belâgat, nahiv, bir takım rivayet, hadis ve bazı sûrelerin sonlarında o surenin faziletleri hakkında zikrettikleri tamamen Zemahşerî’nin bu konudaki metodunun aynısıdır. Sivâsî ondan nakillerinde nadiren onu zikreder. Zemahşerî’den aldığını belirtmese de ondan yaptığı nakiller pek çoktur. Neredeyse ondan faydalanmadığı bir sayfa yoktur.”²⁶⁶ Halidî de benzer ifadeler kullanarak sadece tefsir vecihlerini ondan naklettiğini²⁶⁷ belirtir. Azîz ise “Kur’an’ın beyanının güzelliği hakkında ondan çokça rivayette bulunur.”²⁶⁸ şeklinde

²⁶³ Ebû Nuaymâ, ‘Uyûnü’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti’s-Şuarâ Hattâ Sûretü’n-Nâs.12, el-Hâlidî, Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine’l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-En’âm.23-24.

²⁶⁴ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr, 3/5.

²⁶⁵ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gâvâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl, thk. el-İmam Ahmed Müneyyir (Kahire-Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1433), 2/590.

²⁶⁶ Ebû Nuaymâ, ‘Uyûnü’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti’s-Şuarâ Hattâ Sûretü’n-Nâs, 17.

²⁶⁷ el-Hâlidî, Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine’l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-En’âm, 23-24.

²⁶⁸ Azîz, ed-Dersü’l-Lugavî fî Tefsîri Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Sivâsî, 11.

Sivâsî'nin *Keşşâf* kullanımını açıklar.

Ebû Zûr, “Zemahşerî hadislerin senedlerini vermez, *Uyûnu't-Tefâsîr* üzerinde yaptığımız incelemelerde Sivâsî'nin tefsirinde kendisine *Keşşâf*'ın dışında kaynak bulamadığı bazı hadisler bulunduğunu gördük.²⁶⁹ Örneğin Furkân suresi 72. ayette yaptığı inceleme neticesinde buradaki sözün musannifinde belirttiği gibi Hz. İsa'ya ait olduğu ortaya çıkmıştır.”²⁷⁰ demektedir. Ebû Zûr'un bu görüşünde isabet etmediği aynı rivayetin Neseî²⁷¹ ve Kevâşî'de²⁷² de bulunduğu tespit edilince ortaya çıkmıştır.

Sivâsî Nisâ Suresi 63. ayetin tefsirini yaparken “نص عليه صاحب الكشف” (Bu bölüm *Keşşâf*'ın sahibine aittir.) diyerek *Keşşâf*'a atıfta bulunmuştur.²⁷³ Hâlidî, *Keşşâf*'tan bahsettiği bölümde bir konuya dikkatimizi çekmektedir. Sivâsî'nin tefsir yaparken bazen Zemahşerî'nin görüşünü paylaşıp arkasından ona uyan görüşleri sıraladığını, bazen ise onun görüşünü ifade edip onun aksi şekilde düşünenlerin görüşlerini aktardığını belirtmiştir.²⁷⁴ Örneğin Âl-i İmrân- 84. ayet hakkında, Sivâsî'nin aynen *Keşşâf*'tan alıntılararak onu tercih ettiğini söylemiştir.²⁷⁵

قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (٨٤)²⁷⁶ وعدي «أنزل» هنا بحرف «على» ، وفي البقرة بحرف «إلى» لوجود معنى الاستعلاء والانتهاج جميعا في الإنزال ، لأن الوحي ينزل من فوق وينتهي إلى الأنبياء ، فجاء بأحد المعنيين تارة وبالأخر أخرى²⁷⁷

Bu ayette “indirildi” (ünzile) fiili ‘alâ (على) harfî ile kullanılmış, Bakara Suresi'nde ise ilâ (إلى) harfî ile kullanılmıştır. Bu durum, indirme (inzâl) eyleminde hem “üstünlük/yükseklik” (istilâ) hem de “varış/ulaşma” (intihâ) anlamlarının bir arada bulunmasından kaynaklanır. Çünkü vahiy, yukarıdan iner ve peygamberlere ulaşır. Bu nedenle, bazen bir anlamı (üstünlük) ifade eden harf (alâ) ile bazen de diğer anlamı (ulaşma)

²⁶⁹ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13.

²⁷⁰ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13.

²⁷¹ Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Haqâ'iku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedîvî - Muhyiddîn Dîb Mestû (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419), c. 2/551.

²⁷² el-Kevâşî, *et-Telhîş fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 3/347.

²⁷³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/221.

²⁷⁴ el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'âm*, 23-24.

²⁷⁵ el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'âm*, 23-24.

²⁷⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/166.

²⁷⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/166.

ifade eden harf (ilâ) ile kullanılmıştır.²⁷⁸ Hâlidî, Sivâsî'ye ait yukarıdaki metni aktardıktan sonra “bu söz Keşşâf’ın²⁷⁹ yazarına aittir.”²⁸⁰ demektedir.

Sivâsî'nin Zemahşerî'ye katılmayıp onun aksi bir görüşü aktardığına örnek ise Mâide suresi 117. ayetteki açıklamasında görülmektedir;

(مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ) (وَلَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ (أَنْ) مُصَدِّرِيَّةً فَيَكُونُ بَدَلًا مِنْ (مَا أَمَرْتَنِي بِهِ) أَوْ مِنَ الْهَاءِ فِي «بِهِ» ، أَمَّا الْأَوَّلُ فَلَأَنَّهُ يُلْزَمُ أَنْ يَكُونَ الْعَامِلُ فِيهِ «قُلْتُ» ، لِأَنَّ الْبَدَلَ فِي حَكْمِ تَكْرِيرِ الْعَامِلِ فَيَكُونُ الْمَعْنَى مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا عِبَادَتَهُ ، وَالْعِبَادَةُ لَا تَقَالُ ، وَأَمَّا الثَّانِي فَلِبَقَاءِ الْمَوْصُولِ بِلَا عَائِدٍ إِلَيْهِ مِنْ صِلَتِهِ ، لِأَنَّ الْبَدَلَ فِي حَكْمِ السَّاقِطِ ،

Ayette geçen (مَا أَمَرْتَنِي بِهِ) in en-i masdariyye olması caiz değildir. cümlesinin bedeli veya به kelimesindeki الهاء harfinin bedeli olur. Birincisine gelince onun قُلْتُ kelimesinin amîli olması gerekir. Çünkü bedel âmilin tekrarı hükmündedir. O zaman mana, “Ben onlara ancak O’nun ibadetini söyledim” şeklinde olur. İbadet kelimesi söylenmemiş olur. İkincisine gelince, mevsul kendisine dönen âid zamiri olmadan kalır, çünkü bedel sâkit hükmündedir.”²⁸¹

Halidî, Sivâsî'nin bu ayeti açıkladığı bölümde geçen قيل diyerek başladığı cümlelerin “²⁸²وقيل:يجوزكونها مصدرية بأن يكون عطف بيان للهاء لا بدلا” Zemahşerî'ye ait²⁸³ olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü üzere Sivâsî tefsirinde belirtmese de Keşşâf’tan önemli ölçüde faydalanmış ancak bunu belirtmemiştir. Bu çalışma boyunca karşılaştırmalı olarak yapılan okumalarda tespit edilen örneklerden bir kısmı dipnotta kaydedilmiştir.²⁸⁴

1.1.2. Sivâsî'nin Adını Belirtmediği Tefsir Kitapları

1.1.2.1. el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Sa'lebî)

Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî, Ebû İshâk (ö.427/1035) dönemin önde gelen müfessir ve dilcilerinden biri olarak kabul edildiği gibi hocası İbn

²⁷⁸ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr, 1/166.

²⁷⁹ Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl, 1/355.

²⁸⁰ el-Hâlidî, Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Süreti'l-En'am, 24.

²⁸¹ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr, 1/300.

²⁸² Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl, 1/649.

²⁸³ el-Hâlidî, Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Süreti'l-En'am, 23-24; Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl, 1/649.

²⁸⁴ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr, 1/23,24,28, 2/55,28,3/8,47,73-74,4/35,; Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl, 1/21,22,52, 2/45,92-93,592,652,671-672, 3/22,600-601,4/10.

Habîb ve talebesi Vâhidî ile birlikte Nîşâbur tefsir ekolünün en önemli temsilcileri arasında gösterilmektedir. Gerek müfessir, mukrî ve hâfız gibi sıfatlarla anılması gerekse tefsiri onun Kur'an ilimlerine olan vukufunu gösterir. Dindar kişiliğine işaret edilen Sa'lebî Muharrem 427'de (Kasım 1035) vefat etmiştir. Tefsirinin adı *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an* (*et-Tefsîrû'l-kebîr*, *Tefsîrû's-Sa'lebî*)dir. Eserin mukaddimesinde Sa'lebî kullandığı kaynakların müelliflerinin kendisine kadar ulaşan isnad zincirlerini kaydetmektedir.²⁸⁵

Sivâsî Fatîha suresi tefsirinin son kısmında söylenen *âmîn* kelimesinden bahsederken Huzeyfe b. Yeman'dan aşağıdaki rivayeti nakleder.

فقرأته بعد الفاتحة سنة بالإجماع للخبر ، وروي حذيفة بن اليمان أن النبي عليه السلام قال : «إن القوم ليبعث الله عليهم العذاب حتما مقضيا ، فيقرأ صبي من صبيانهم في الكتاب (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) فيسمعه الله تعالى فيرفع عنهم بذلك العذاب أربعين سنة

“Fatîha’dan sonra onu okumak, hadisler sayesinde ittifakla sünnettir.” Huzeyfe İbn el-Yeman’ın rivayet ettiğine göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz bir topluluğa Allah, kesinleşmiş bir azap gönderecektir. Tam o sırada, o topluluğun çocuklarından biri kitaptaki ‘Elhamdülillahi Rabbi’l-âlemîn’ ayetini okur. Allah Teâlâ bunu işitir ve o çocuğun bu ayeti okuması sebebiyle o topluluktan azabı kırk yıl boyunca kaldırır.”

286

Bu rivayeti Sa'lebî senediyle birlikte vermektedir.

قال: نا أبو معاوية الضرير، عن أبي مالك الأشجعي، عن ربعي ابن حراش، عن حذيفة بن اليمان - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: “إن القوم ليبعث الله عز وجل عليهم العذاب حتماً مقضياً، فيقرأ صبي من صبيانهم في الكتاب : { الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ } ، فيسمعه الله عز وجل ويرفع عنهم بذلك العذاب أربعين سنة”²⁸⁷

Ebû Mu'âviye ed-Darîr bize nakletti, o da Ebû Mâlik el-Eşcâî'den, o Rab'î ibn Hıraş'tan, o da Huzeyfe b. Yeman'dan (r.a.) rivayet etti, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz Yüce Allah, bir kavim üzerine kesinleşmiş bir azap gönderecekken, o kavmin çocuklarından biri kitaptan ‘Elhamdülillahi Rabbi’l-âlemîn’ ayetini okur. Yüce Allah bu sesi işitir ve o çocuğun okuması sebebiyle onlardan kırk yıl boyunca azabı kaldırır.” Münâvî bu rivayet için “bu rivayeti Sa'lebî tefsirinde zikretmiştir ancak mevzûdur” der.²⁸⁸ Tefsir Kitaplarındaki

²⁸⁵ M. Suat Mertoğlu, “Sa'lebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/28-29.

²⁸⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/25-26.

²⁸⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'an*, ed. el-İmâm Ebû Muhammed b. Âşur (Beyrût-Lübân: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1422), 2/267.

²⁸⁸ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcî'l-ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Münâvî, *el-Fethu's-Semâvî bi(fî)-Tahrîci Ehâdisi Tefsîri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*, thk. Ahmed Müctebâ b. Nezîr Âlim es-Selefi (Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 1409), 119.

uydurma rivayetlerle ilgili eserinde²⁸⁹ Muhammed Ebû Şehbe, “Übeyy bin Kâb Dışında Başkalarından Gelen Mevzû Hadisler” adlı bir bölüm ayırmış ve ele aldığı ilk hadis bu rivayet olmuştur. Muhammed Ebû Şehbe Münâvî’den biraz daha ileri giderek konuyu daha açık hâle getiren şu cümleyi kullanmıştır: “Velîyü’l-dîn el-İrakî der ki; bu hadisin senedinde geçen el-Cüveybârî ve Me’mûn el-Herevî kezzâb (çok yalancı) dır. Bu hadis de bu iki kişiden birinin uydurmasıdır.”²⁹⁰ Bakıldığında bu hadisi Sivâsî’nin fezâil bâbından bir hadis olarak değerlendirdiği ve bundan dolayı kitabına kaydettiği görülür. Bu rivayeti Zemahşerî²⁹¹ Râzî²⁹² ve Beyzâvî²⁹³ de kullanmıştır. Sivâsî tefsirinde belirtmese de Sa’lebî tefsirinden faydalandığı onun yaptığı rivayetlerin incelenmesi neticesinde görülmüştür.²⁹⁴ Belirtmek gerekir ki Sivâsî Sa’lebî’nin senedlerini vermeden kullanmıştır.

1.1.2.2. *Me’âlimü’t-Tenzîl* (Begavî)

Me’âlimü’t-tenzîl el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Ferrâ’ el-Begavî’nin (ö.516/1122)²⁹⁵ en tanınmış eseri olup âyetleri hadislerle, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin ve daha sonraki âlimlerin görüşleriyle açıklamaktadır. Muhaddis olması sebebiyle daha önce yazılan tefsirlerdeki zayıf ve uydurma rivayetleri tenkit etmiştir.²⁹⁶

Sivâsî hakkında araştırma yapan bütün araştırmacılar *‘Uyûnu’t-Tefâsîr’*in kaynaklarından bir diğerrinin de Begavî’nin *Me’âlimü’t-tenzîl* olduğunu belirtmişlerdir. Biz de okumalarımız esnasında aynı hususu fark etmekle beraber aslında bu tefsirin onun ana kaynaklarından birisinin olması gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü Sivâsî birçok yerde isim vermeden Begavî’den nakillerde bulunmaktadır.²⁹⁷ Bu konuda araştırmacıların ortak kanaati de bu şekildedir.²⁹⁸

²⁸⁹ Muhammed bin Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübi’t-Tefsîr* (Kahire-Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 1408), 310.

²⁹⁰ Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübi’t-Tefsîr*, 310.

²⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hağâ’iki Gavâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/19.

²⁹² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb (et-Tefsîrû’l-Kebîr)* (Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 1/160.

²⁹³ Nâsirüddîn Ebû Sa’îd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî - Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, ts.), 1/32.

²⁹⁴ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/49,80,234, 2/41-42,221,289; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/315-322,4/192-193,10/559-563, 12/233-237,475-476,14/434.

²⁹⁵ Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340-341.

²⁹⁶ Güngör, “Begavî, Ferrâ”, 5/340-341.

²⁹⁷ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/30, 264, 2/53, 108, 3/216, 4/22; el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 1/53-54, 2/29, 189-190, 294-295, 3/487, 4/60-61.

²⁹⁸ Ebû Nuaymâ, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Süreti’s-Şuarâ Hattâ Süretü’n-Nâs*, 12-13; Aziz, *ed-Dersü’l-Lugavî fî Tefsîri Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 11; Ebû Zûr, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*

Sivâsî tefsirinde hadisleri rivayet ederken senetlerini zikretmez. Aslında bu kullanım şekli Sivâsî açıkça belirtmese de Begavî'ye aittir.²⁹⁹ Sivâsî, Begavî'nin bu usulünü takip etmekle kalmayıp bir de Begavî'yi bu konuda eleştirenlere onun dilinden *Riyâzu'l-Ezhâr fî Cilâi'l-Ebsâr* adlı eserinde cevap vermekte ve savunmaktadır.³⁰⁰ Bu konu yeri gelince daha açık bir şekilde izah edilecektir.

Begavî'den yaptığı alıntıya bir örnek Şuara 28. Ayetinin tefsiridir:

(قَالَ) أَيُّ فِرْعَوْنَ لَجَسَائِهِ (إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ)، وَ (قَالَ) مُوسَى مُوَكَّدًا ثَالِثًا هُوَ (رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ) أَيُّ أَصْحَابِ عَقُولٍ تَسْتَدِلُّونَ بِهَا بِالنَّظَرِ فِيمَا أَقُولُ لَكُمْ فَتَعْرِفُونَ رَبِّكُمْ، وَهَذَا الْجَوَابُ لَزِيَادَةِ بَيَانٍ وَتَدْرِيجٍ فِي الْاسْتِدْلَالِ، إِذِ الطَّلُوعُ وَالْغُرُوبُ عَلَى تَقْدِيرِ مُسْتَقِيمٍ فِي فُصُولِ السَّنَةِ مِنْ أَظْهَرِ مَا يَسْتَدِلُّ بِهِ الْعَاقِلُ عَلَى تَوْحِيدِ اللَّهِ تَعَالَى وَهُوَ مُعَارَضُهُ فِي مَقَابِلَةِ قَوْلِهِ (إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ)³⁰¹

“Firavun meclisinde hazır bulunanlara (*Size gönderilen bu elçiniz mutlaka aklını yitirmiş*) dedi. Musa üçüncü defa tekid ederek (*Şayet aklınızı kullanırsanız anlarsınız ki O, doğunun, batının ve bu ikisi arasında bulunanların rabbidir.*) Yani, Akıl sahipleri sizler benim size söylediklerimi dikkatlice incelerseniz rabbinizi tanırırsınız. Bu cevap beyanın arttırılması ve tümevarım için tedrici bir aşamadır. Çünkü yılın mevsimlerinde güneşin doğuşu ve batışı belli bir ölçü ile bu ise akıl sahibi için Allah'ın birliğinin en kuvvetli bir delilidir. Bu cevap (*Size gönderilen bu elçiniz mutlaka aklını yitirmiş.*) sözünün zıddı ve karşı cevabıdır.”³⁰² Sivâsî'nin bu açıklamalarını Begavî'nin ilgili bölümü okunduğunda oradan özetleyerek ve daha derli toplu bir şekilde tefsirine kaydettiği görülmektedir.

1.1.2.3. *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* (İbnü'l-Cevzî)

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/1201) 510/1116 yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle İbnü'l-Cevzî diye tanındı.³⁰³ İbnü'l-Cevzî, önce *el-Muğnî fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek *Zâdü'l-Mesîr*'i meydana getirmiş, *Zâdü'l-Mesîr*'den de *Teyisrü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adını verdiği muhtasar bir tefsir meydana getirmiştir. Ulûmü'l-Kur'ân'a dair ilk eser

li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân, 13; el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr* li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'âm, 25; Karlı, *el-Münâsebât fî't-Tefsîri "Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr" li's-Sivâsî*, 76.

²⁹⁹ Güngör, “Begavî, Ferrâ”, 5/340-341.

³⁰⁰ Sivâsî, *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebsâr*, 88.

³⁰¹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 3/197.

³⁰² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 3/197.

³⁰³ Birişik, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/550-551.

yazarlardan biri olan İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân*'ı gerek ihtiva ettiği otuzu aşkın konu başlığındaki çeşitlilik, gerekse bu başlıklar altında ortaya konulan bilgilerin sunuluşundaki metot bakımından daha önce yazılan kitapların en iyisi kabul edilir. Zerkeşî *el-Burhân*'ı, Süyûtî *el-İtkân*'ını yazarken bu eserden istifade etmişlerdir.³⁰⁴

Sivâsî ondan nakillerde bulunmuştur ancak bu nakilleri azdır. Müellifin kıraat farklılıkları hakkında tefsir kitaplarından yararlanırken en fazla kullandığı İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* olduğu mülahaza edilmiştir.³⁰⁵

İsra Sûresi 37. ayetin tefsirinde³⁰⁶

“مَرَحًا بفتح الراء مصدر وكسر الراء رواية “

İfadesini, Ebû Zûr “Sahih ve şâz kıraat kitaplarında bulamadım ancak İbnü'l-Cevzî'nin tefsirinde buldum³⁰⁷ der. Aynı konunun Keşşâf'ta çok fazla bir açıklama yapılmadan sadece bir kelime ile izah edilmiştir. Keşşâf bu kelimenin izahını şöyle yapmaktadır:

308 (مَرَحًا) حال، أي: ذا مرح

Ebû Zûr'un görüşünde isabetli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü her ne kadar Sivâsî nakletmiş olduğu kıraat farklılığını verip kaynağını söylemese de kelimenin iki durumunu da açıklamıştır. Sivâsî önce *مرح* kelimesinde bulunan “ر” harfinin fethalı halini sonrasında ise esreli hâlini verip kelimenin iki harekeye göre izahını aşağıdaki gibi yapmaktadır.

1- بفتح الراء مصدر في موضع الحال أو مفعول له وهو تفسير للمشي ، أي بطرا وكبرا (مَرَحًا)

2- وكسر الراء رواية حالا أي ذا فرح مختالا تمشي مرة على عقبك ومرة على صدور

قدميك³⁰⁹

İbnü'l-Cevzî ise aynı ayetle alakalı olarak aşağıdaki bölümde görüşlerini açıklamaktadır.

قوله تعالى: ولا تمش في الأرض مرحا وقرأ الضحاك، وابن يعمر: «مرحا» بكسر الراء، قال الأخفش: والكسر أجود،³¹⁰ لأن «مرحا» اسم الفاعل قال الزجاج: كلاهما في الجودة سواء، غير أن المصدر أوكد في الاستعمال، تقول:

³⁰⁴ Birişik, “İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec”, 20/550-551.

³⁰⁵ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ 'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13-14.

³⁰⁶ İsrâ 17/37.

³⁰⁷ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ 'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13-14.

³⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâ'iki Gavâmi'zi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, 2/609.

³⁰⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ 'i's-Semâsîr*, 3/349.

³¹⁰ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hidâ Mahmûd Kârâa (Kahire-Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1411), 424.

جاء زيد ركضاً، وجاء زيد راكضاً، ف «ركضاً» أؤكد في الاستعمال، لأنه يدل على توكيد الفعل، وتأويل الآية: لا تمش في الأرض مختالاً فخوراً، والمرح الأشر والبطر. وقال ابن فارس: المرح: شدة الفرح³¹¹

Allah Teâlâ şu sözünde “Yeryüzünde şımarıkça yürüme.” Dahhâk ve İbn Ya’mer, ayetteki “merahân” kelimesini “merihan” şeklinde ra harfini kesreli olarak okumuşlardır. Ahfeş dedi ki: “Kesreli okuyuş daha iyidir, çünkü ‘merihân’ kelimesi ism-i fâil’dir. Zeccac ise şöyle demiştir: “Her ikisi de nitelik bakımından eşittir. Ancak masdar kullanımda daha pekiştiricidir.” Buna örnek olarak şöyle dersin: Zeyd koşarak geldi (rekzan) ve Zeyd koşan olarak geldi (râkizan). Burada koşarak geldi ifadesi, fiili pekiştirdiği için kullanımda daha güçlüdür. Ayetin te’vîli ise şöyledir: Yeryüzünde kibirlenerek, övünerek yürüme. Merah (مَرَح) Şımarıklık ve taşkınlıktır. İbn Fâris ise merah kelimesinin aşırı sevinç anlamına geldiğini söylemiştir.”³¹²

İbnü’l-Cevzî’nin açıklaması Sîvâsî’nin bu ayetin tefsirinde kullandığı رواية naklen kelimesini kullanarak anlattığı görüşün sahiplerini ve nereden bu alıntıyı yaptığını bize göstermiş olmaktadır. Aynı ayetin tefsirinde İbn Atiyye, çoğunluk “merahen” مَرَحًا kelimesini ra harfini fethalı olarak okumuştur. Bu kelime, dünyevi sevinç ve rahat düşkünlüğüyle aşırı neşelenmek anlamına gelen mariha yamrahu fiilinden türemiş bir mastardır. Rivayet edildiğine göre içlerinde Yakub’unda bulunduğu bir grup kelimeyi merihan مَرَحًا şeklinde, ra harfini esreli olarak okumuştur. Bu okunuş, ism-i fail formundadır. Bu okunuşa göre daha net bir anlam ortaya çıkar. Ancak bu okunuşla birlikte, et-Taberî’nin ilk okunuşla ilgili olarak da bahsettiği başka bir mana daha belirginleşir ki, bu mana merihan okunuşuna daha çok uyar. Bu mana şöyledir: Ne yeri yarabilir, ne de boyca dağlara erişebilirsin لَنْ تَخْرُقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طَوَّلاً ayetiyle kastedilen şudur: “Ey kibirli, gururlu ve övünen kişi! Sen ne kibir ve gururunla yeri yarabilirsin ne de dağlara boy atabilirsin.” Ayetteki ifadeler bu manaya yöneliktir. Merih kelimesinin ra harfinin esreli okunuşuyla bu mana daha da pekişir. Çünkü bu durumda insan her zaman kibir ve gurur sahibi olmaktan nehyedilmiştir. Zira yeryüzünde yürüme eylemi insandan hiç ayrılmaz. Bu nedenle, yasaklanan şey, yalnızca merih kibirli olmaktır. Diğer okunuşta ise mürähen, kibirli olmayan birinin bile bazı zamanlarda kibirle yürümesi yasaklanmıştır. Sonuç olarak,

³¹¹ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr* (Beyrût-Lübnân: el-Mektebetü’l-İslâmiyye ve Dâru İbni Hazm, 1423), 813.

³¹² İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr*, 813.

merih kelimesi esreli okunduğunda, kibirli ve gururlu kişi anlamına gelir³¹³ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ebû Hayyan da tefsirinde benzer şekilde konuyu ele almıştır.³¹⁴

قوله (يَوْمَئِذٍ) نصب بقوله (يُوقَفُهُمْ) أي يوفرهم (الله دِينُهُمُ الْحَقُّ) بالنصب صفة الدين ، وبالرفع صفة (الله)³¹⁵

Ebû Zûr, Sivâsî'nin yaptığı bu açıklama hakkında İbnü'l-Cevzî'den "Nasb okuma Cumhûr'un kıraatidir ref okuma ise Mücahid (ö.103/721) ve Ebü'l-Cevzâ'i'nin (ö.82/701) kıraatidir diyerek açıklamaktadır. Sivâsî bu konuda İbnü'l-Cevzî³¹⁶ gibi bu kıraatin şazına işaret etmemiştir.³¹⁷ Sivâsî, İbnü'l-Cevzî'nin sadece tefsirini kullanmamıştır,³¹⁸ özellikle nâsih ve mensuh konularında onun *Nevâsihu'l-Kur'ân* adlı eserinden de faydalanmıştır.³¹⁹

1.1.2.4. *el-Câmi 'li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kurtubî)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273) Kurtuba'da (Córdoba) dünyaya geldi.³²⁰ *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân* Kurtubî'nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüştür.³²¹

Çağdaş araştırmacılar Sivâsî'nin Kurtubî'ye isim vermeden atıf yaptığını ancak bazı ibareler, rivayet ve hükümlerde ondan faydalandığını tespit etmişlerdir. Araştırmacı Kurtubî tefsirini inceleyince bunu anlamaktadır.³²² Sivâsî'nin Kurtubî'den faydalandığına örnek Şuarâ Suresi 116. ayetin tefsiridir.

323 لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ أَيَّ بِالْحَجَارَةِ، قَالَه قَتَادَةُ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَمُقَاتِلٌ: مِنَ الْمُقْتُولِينَ

³¹³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz*, thk. Abdusselâm Abdu's-Şâfi Muhammed (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 456-457.

³¹⁴ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhtâ*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrût-Lübnân: Dâr'ul Kütübî'l İlmiyye, 1413), 7/49-50.

³¹⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 3/164.

³¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 3/287.

³¹⁷ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû min Süreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Süreti'l-Furkân*, 14.

³¹⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/296, 2/71, 72, 106-107, 127, 186; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 415, 508, 509, 543, 568, 237.

³¹⁹ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali .Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Melibârî (Medinetü'l Münevvere-Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İslâmiyyeti Bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1423), 354. Bkz. Nisâ 4/15, Âraf 7/180, Hicr 15/3, 85, 126, Kâf 50/45, Şuarâ 26/92, Ankebut 29/46.

³²⁰ Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/455-457.

³²¹ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26/455-457.

³²² Ebû Nuaymâ, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Süreti's-Şuarâ Hattâ Süretü'n-Nâs*, 13; el-Hâlidî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkû mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Süreti'l-En'âm*, 25.

³²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire-Mısır: Dâru'l-Kütübî'l Mısıriyye, 1393), 3/121.

³²⁴ (قَالُوا لَنْ لَمْ تَنْتَه) عن هذه الدعوة (يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ) أي المقتولين بالحجرة.

Kurtûbî tefsirinde bu ayetle ilgili olarak, (*Ey Nûh! dediler, Bu işten vazgeçmezsen, kesinlikle sen de taşlanacaksın!*) “Yani taşla, bu görüş Katâde’nindir. İbn Abbâs ve Mukâtîl ise, “Öldürülenlerden olacaksın” şeklinde anlam vermektedir.³²⁵

Sivâsî ise (*dediler ki eğer bu çağrına son vermezsen, Ey Nûh! Kesinlikle sen de taşlanacaksın!*) Yani, taşla öldürülenlerden olacaksın³²⁶ Kurtûbî’nin belirtmiş olduğu görüş sahiplerinin adlarını anmadan onların görüşlerine delalet eden iki kelimeyi kullanarak hem onların görüşlerini aktarmış hem de tercihte bulunmadan ayeti tefsir etmiş oluyordu. Biz de yaptığımız karşılaştırmalarda Sivâsî’nin Kurtubî’den yararlandığını tespit etmiş bulunmaktayız.³²⁷

1.1.2.5. *Telhîşu Tebşirati’l-Mütezekkir ve Tezkireti’l-Mütebaşır (Kevâşî)*

Ebü’l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsilî (ö. 680/1281) Kevâşî 590 (1194) veya 591 (1195)’de Musul’un doğusunda bulunan Kevâşe Kalesi’nde doğdu. İlk eğitimini babasından aldı ve ondan kırâat-i seb’a okudu. Kıraat öğrenimine çok erken yaşta başladığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Dimaşk’a giderek Alemüddin es-Sehâvî’den (ö.643/1245) tefsir, Arapça ve hadis dersleri aldı. Ebü’l-Hasan b. Ruzbe’den (ö.?) ve diğer bazı âlimlerden faydalandı. Tefsir, kıraat, arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda kendini yetiştirdi. Kırk yıldan fazla bir süre Musul Camii’nde talebe yetiştirip telif çalışmalarıyla meşgul oldu. Ebû Bekir b. Ömer el-Müşeyya’ el-Mikassâtî ve Muhammed b. Ali b. Harûf onun talebeleri arasında yer alır. Kevâşî hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetti. 17 Cemâziyelâhir 680 (3 Ekim 1281) tarihinde Musul’da öldü. Şâfiî mezhebine mensuptur.³²⁸ Burada konumuz Kevâşî’nin *et-Telhîş fî tefsîri’l-Ḳur’âni’l-‘azîz* adlı tefsiridir.

Ayasofya nüshasının ferağ kaydına göre Rebûlâhir 649’da (Temmuz 1251) kaleme alınmıştır. Müellif Kudüs, Mekke ve Medine’ye birer nüsha göndermiştir. *Telhîş* Beytûlmakdis’te ders kitabı olarak okutulmuştur. Celâleddin el-Mahallî ve Süyûtî Tefsîrû’l-Celâleyn’i hazırlarken bu eseri esas almışlardır. Kevâşî’nin *Telhîş*’i kıraat, vakıf ve nahivle ilgili bilgilerin vukufle ele alınması, muhtasar bir çalışma olması gibi özellikleriyle ilim

³²⁴ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 3/203.

³²⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, 3/121.

³²⁶ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 3/203.

³²⁷ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/27, 283, 194, 274, 303, 4/29, 36; el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, 1/154, 6/238, 8/62, 9/11, 346-347, 10/75-76, 15/68-69, 221-222, 243.

³²⁸ Ata, “Kevâşî”, 25/340.

çevrelerinde ilgi görmesine karşılık çok sayıda zayıf ve uydurma rivayetin değerlendirilmeden zikredilmesi, dil ve gramerle ilgili açıklamalara gereğinden fazla yer verilmesi, belli bir metot izlememesi gibi sebeplerle eleştirilmiştir.³²⁹ Suyûtî Kevâşî hakkında “Celâleddin Mahallî tefsirini yazarken Kevâşî’den faydalandı. Ben de bu tefsiri tamamlarken Kevâşî’yle beraber (Vâhidî’nin) *el-Vecîz*, *Beyzâvî* ve *İbn Kesîr*’den de faydalandım.”³³⁰ demektedir.

Araştırmalar esnasında Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesi kütüphane kataloğunu incelerken 3989 demirbaş numarasıyla Kevâşî’ye ait ve h.649 (M.1251) tarihli ferağ kaydı olan *Tebşiratü’l-mütezzekkir ve tezkiretü’l-mütebaşşır (et-Tefsîrü’l-kebîr, et-Tebşıra fî’t-tefsîr)* isimli bir tefsirin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Konu biraz daha incelediğinde Kevâşî’nin bu tefsirini bizzat kendisinin h.649 (m.1251) çoğaltarak Kudüs, Mekke ve Medine’ye birer nüshasını gönderdiğini ve *Telhîş*’in Beytûlmakdis’te ders kitabı olarak okutulduğu görülmüştür.³³¹ Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesi’nde bulunan nüsha ise bu tefsirin ikinci cildi olup Kehf suresi ile başlayıp Nas suresi ile bitmektedir. Tefsirin ferağ kaydındaki tarih müellifin çoğalttığı nüshalarla aynı tarihi taşımaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Ziya Bey’deki kayıta bu tefsirin adı yanlışlıkla Kevâşî’nin diğer tefsiri olan *Tebşiratü’l-mütezzekkir ve tezkiretü’l-mütebaşşır (et-Tefsîrü’l-kebîr, et-Tebşıra fî’t-tefsîr)* olarak kaydedilmişti. Oysaki adının *et-Telhîş fî tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîz* olarak kaydedilmesi gerekirdi.

620	3989	Tebşiratü’l-Mütezzekkir ve Tezkiretü’l-Mütebaşşır fî Tefsîri’l-Kuran (Cilt:2)	Ahmed b. Yusuf b. Hüseyin El-Kevâşî (Ö.T: 680/1281)	Arapça	649(H)-1251(M)	Nesih	24x15 18x11	254 varak 19 satır	Deri	Tefsîr (297.221)	SİVAS MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ DEVİR (02.05.1985)
-----	------	---	---	--------	----------------	-------	----------------	-----------------------	------	---------------------	--

Kevâşî’nin bu tefsirinin ferağ tarihinin müellifin dağıttığı nüshalarla aynı olması dikkatimizi daha da fazla bu tefsire yöneltti. Sivâsî’nin tefsiri ile belli bir bölümünü karşılaştırdıkça Sivâsî’nin bu tefsirden de yararlandığını tespit ettik.³³² Ancak daha önce ‘*Uyûnu’t-Tefâsîr*’ hakkındaki araştırmalarda bu konuya dair bir emare bulunmamaktaydı.

Kevâşî’nin bu tefsiri bize merak ettiğimiz diğer bir konuyu da açıklamış oluyordu. Şöyle ki; meşhur ismiyle *Celâleyn* tefsiri ile Sivâsî’nin tefsirinin metod yönünden birbirlerine benzer olmalarıydı. ‘Bu benzerliğin temel sebebi ne olabilirdi?’ şeklindeki

³²⁹ Ata, “Kevâşî”, 25/340-341.

³³⁰ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Buğyetü’l-Vu’ât fî Tabakâ’ti’l-Lugaviyyîn ve’n-Nuhât*, thk. M. Ebü’l-Fazl İbrâhîm, (Sayda-Lübnân: İsa el-Bâbî el-Halebi ve Şürekâuhu, 1384), 1/401.

³³¹ Ata, “Kevâşî”, 25/340.

³³² Sivâsî, ‘*Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/25, 31, 45, 142, 157-158, 158, 202, 191, 2/191, 3/233; el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 1/53, 63, 93, 327, 360, 360, 467-468, 2/407, 3/413.

sorumuz da Kevâşî ile ortadan kalkmış oldu. Suyûtî *Buğyetü'l-vu'ât* adlı kitabında Kevâşî'ye de yer vermiş ve bu bölümde şöyle bir cümle kullanmıştır : “Celâleddin Mahallî tefsirini yazarken ondan faydalandı, ben de onunla beraber *el-El-Vecîz*, *Beydavi* ve *İbn Kesir*'den faydalandım.”³³³ Bu ifade Sivâsî ile Suyûtî'nin benzerliklerinin yaralandıkları kaynaklardan ortaya çıktığını bize göstermiş olmaktadır.

Aydınlatılması gereken diğer bir nokta da bu iki müellifin tefsirlerinin benzeşmelerinin sadece kaynaklarının aynı olmasına bağlanamayacağı noktasından kaynaklanmaktadır. Acaba o dönemde İslam dünyasında Sivâsî'nin mukaddimesinde “....zeki her bir öğrencinin Yüce Kur'ân ilminden nasiplerini almalarını kolaylaştırmak için muhtasar, kolayca anlaşılan, uzatmalardan uzak, yeter derecede incelikleri kapsayan ve hakikatleri keşfedici bir tefsir telif etmeyi seçtim.”³³⁴ şeklinde belirttiği konulardan dolayı mı Mahallî ve Suyûtî de böyle bir yolu seçti, yoksa o dönemde böyle bir akım mı vardı veya başka bir gayeleri mi vardı? Şimdilik bilinmiyor ancak araştırılmasının da gerekli olduğu aşîkârdır. Dönemin ilmi hareketliliği düşünüldüğünde bu usulün daha önce Vâhidî ile başladığı ve kendisinden sonraki müfessirleri bir şekilde etkilediği görülmektedir. Vâhidî *el-Vecîz* tefsirinin mukaddimesinde tefsiri yazma gayesini şöyle açıklar: “Her zamanın yetişen bir nesli vardır ve her neslin de kendi gayretleri, anlayışları, ömürleri ve yaşadıkları günlerin imkânı ölçüsünde meşgul oldukları bir ilim bulunur. Geçmiş zamanlarda, önceki günlerde ve gelip geçen aylar ile yıllarda insanlar ilimlere yönelmiş, arzuları bu ilimler üzerinde yoğunlaşmıştı. Dünya makamlarını isteyenler de ahiret sevabını arzulayanlar da bu ilimlere sarılırdı. Fakat zamanla, geceler geçtikçe himmetler azaldı, geriledi; öyle ki bir zamanlar sağanak gibi olan ilim gayreti damlaya döndü. Artık o eski hâlinden zerre kadar bile bir şey görmez olduk.”³³⁵ Kendisinden sonraki âlimlerin onu takip etme sebeplerini bu cümlelerin içinde bulmak mümkün olmaktadır. Yukarıda sayılan sebeplerin belki de en büyüğü olarak ilmi gayretin azalması sayılabilir.

Çalışmalar esnasında Suyûtî'nin Sivâsî'nin tefsirinden de nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. Suyûtî Mescid-i Dırâr hakkında İbn Atiyye'den bir hadis naklettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır:

وَقَالَ صَاحِبُ عُيُونِ التَّفَاسِيرِ: كُلُّ مَسْجِدٍ بَنِي مُبَاهَاةً وَرِيَاءً وَسُمْعَةً أَوْ لِعَرَضٍ غَيْرِ وَجْهِ اللَّهِ أَوْ بِمَالٍ غَيْرِ طَيِّبٍ لَا حَقَّ بِمَسْجِدِ الضَّرَارِ، وَذَكَرَ نَحْوَ ذَلِكَ الْكَوَاشِي فِي تَفْسِيرِهِ وَهُوَ مِنَ الشَّافِعِيَّةِ، وَالشُّهَابُ الْأَبَّاسِيُّ فِي تَفْسِيرِهِ

³³³ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâ'ti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, 1/401.

³³⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/13.

³³⁵ Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 85-86.

“*Uyûnu 't-Tefâsîr*’in sahibi; kibir, riya nam salmak veya Allah rızası dışında başka niyetlerle veya helal olmayan parayla yapılmış bütün mescitler Mescid-i Dırâr’ın hükmüne dâhildir. Kevâşî de tefsirinde bu görüşün benzerini zikretmiştir ki o Şafî mezhebine mensuptur. Ayasuluklu Şihab ise tefsirinde bahsetmiştir ki o da Hanefî mezhebine mensuptur.”³³⁶

Bu alıntıda bizim cevabını aradığımız birtakım konuların izahı metin içerisine derc edilmiştir. Şimdi metni konu başlıklarına göre sınıflandıralım:

- 1- Süyûtî, Sivâsî hakkında bilgi sahibidir.
- 2- Süyûtî, Sivâsî’nin tefsiri ‘*Uyûnu 't-Tefâsîr*’i görmüştür.
- 3- ‘*Uyûnu 't-Tefâsîr* Süyûtî’nin müracaat ettiği bir kaynak kitaptır.
- 4- Süyûtî, Sivâsî’nin ana kaynağı olan Kevâşî’yi aynı paragrafta zikretmiştir.
- 5- Süyûtî, Sivâsî’yi Hanefî olarak tanımlamaktadır.

Süyûtî’nin naklettiği bu bölüm Sivâsî’nin tefsirinde Tevbe Sûresi 107. ayetin tefsir edildiği paragrafın sonunda bulunmaktadır.³³⁷

Süyûtî’nin Sivâsî’yi hangi yolla tanıdığına baktığımızda Sivâsî’den bahsederken kullandığı وَقَالَ صَاحِبُ عُيُونِ التَّفَاسِيرِ (*Uyûn tefsîrinin sahibi dedi ki*) cümlesi ikisi arasında hoca talebe ilişkisi olmadığına vurgulandığı bir kullanımdır. Yine aynı cümlenin sonuna getirdiği والشَّهَابُ الْأَيَّاسْلُوغِي (Ayasuluklu Şihab) şeklindeki bir kullanımı da bu düşüncemizi desteklemektedir. Çünkü sadece nisbesini verip herhangi bir övgü kelimesi eklememiştir. Onun kullandığı والشَّهَابُ الْأَيَّاسْلُوغِي (Ayasuluklu Şihab) nisbesi okuyucunun zihninde meydana gelebilecek olan hangi Uyûn’un sahibi veya kim şeklindeki soruya ve karışıklığa sebep vermemek için açıklamak durumunda kaldığını göstermektedir. Nihayetinde tefsirinin isminde Uyûn kelimesi geçen başka müellifler de vardır. Örneğin Mâverdî’nin tefsirinin ismi *Tefsîrû 'l-Ḳur’ân* (en-Nüket ve ‘l-‘uyûn) yine Zemahşerî’nin tefsirinin adı *el-Keşşâf ‘an ḥaḳā ‘ıḳı gāvâmiẓi ‘t-tenzîl* ve ‘uyûni ‘l-eḳāvil fî vücihi ‘t-te ‘vîl’ dir. Ayrıca buradan Süyûtî’nin Sivâsî hakkında malumat sahibi olmakla beraber, onun tefsirini de gördüğünü ve mütalaa ettiğini en azından bu ayet hakkında ona bakmaya ihtiyaç hissettiğini görmüş bulunmaktayız. Yine Sivâsî’nin naklettiği hükmün aslında aynı ayetle ilgili Keşşâf’ta da zikredildiği hâlde³³⁸ Süyûtî’nin Kevâşî’yi zikretmesi de düşündürücüdür.

³³⁶ es-Süyûtî, *el-Hâvî li ‘l-Fetâvâ*, 1/119.

³³⁷ Sivâsî, ‘*Uyûnu 't-Tefâsîr li ‘l-Fuḍalâ ‘i ‘s-Semâsîr*, 2/157.

³³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳā ‘ıḳı Gāvâmiẓi ‘t-Tenzîl* ve ‘*Uyûni ‘l-Eḳāvil fî Vücihi ‘t-Te ‘vîl*, 2/287.

Süyûtî aynı kitabın bir bölümünde tefsirler hakkında bilgi verirken Keşşâf için şöyle bir değerlendirmede bulunur: “Kim de belagat yönünden konuşmak isterse en evlâ olan onun Keşşaf’a Tıbbî’ye ve bunların benzerlerine bakmasıdır.”³³⁹ Böyle bir düşünce bizi aslında Sivâsî’nin Süyûtî’nin gözünde fikhî konularda bakılması gerekli bir müfessir olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Nihayetinde Sivâsî’den fikhî bir hüküm zikredip arkasına “Kevâşî’de böyle düşünmektedir” diyerek desteklemesi bizim bu düşüncemizin doğruluğunu ispatlamaktadır. Çünkü Kevâşî’de aslında hem Şafîî hem de fâkih bir müfessirdir.³⁴⁰

1.1.2.6. *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* (Beyzâvî)

Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî’nin (ö.685/1286) *Envâr-üt-tenzîl ve esrâr-üt-te’vîl* İslam dünyasında haklı bir şöhet kazanmıştır. Eş’arî ve Mâtürîdî mezhebinin benimseyen Sünnîler arasında en çok okunan ve okutulan tefsir kitabı olmuştur. Osmanlı ulemâsı tarafından da hem medreselerde ders kitabı olarak okutulma hem de üzerinde hâşiye ve tâlik yazılma hususunda en çok rağbet gören tefsirdir.³⁴¹ Osmanlı, fethettiği ve iletişime geçtiği coğrafyaların kültürel mirasını da devralmıştır. Bu durum medreselerde okunan metinlerin tayininde önemli ölçüde rol oynamıştır. Söz konusu mirasın alınılması, tefsir metinleri ve dolayısıyla *Envârü’t-tenzîl* için de geçerlidir. Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’i, hacim itibarıyla derslerde metin kitabı olmaya elverişlidir. Çok tafsilâtlı ve uzun bir metin olmadığı için derslerde takip edilip belirli bir süre içinde bitirilmesi mümkündür.³⁴² Sivâsî’nin kaynakları arasında Beyzâvî de ana kaynaklar arasında sayılmış ve Sivâsî’nin ondan belagat yönüyle faydalandığı belirtilmiştir.³⁴³ Biz de Sivâsî ile yaptığımız karşılıklı okumalarda aralarında bulunan bir benzerlik dikkatimizi çekmişti. Sadece her iki kitabında kaynağının *el-Keşşâf* olmasından mı yoksa Sivâsî’nin *Beyzâvî*’den faydalanmasından mı meydana gelmekte sorusu zihnimizi meşgul etmekle beraber iki ihtimalin de aynı derecede etkili olduğunu düşünmekteyiz. Örnek olarak da Maide Suresi 31. ayetini gösterebiliriz.

(فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوَاءَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا)

³³⁹ es-Süyûtî, *el-Hâvî li’l-Fetâvâ*, 1/391.

³⁴⁰ Ata, “Kevâşî”.

³⁴¹ ARICI, *İslâm İlim Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, 359-360.

³⁴² ARICI, *İslâm İlim Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, 360.

³⁴³ el-Hâlidî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’ş-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkikü mine’l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-En’âm*, 25-26.

الْغُرَابِ فَأَوَارِي سَوَاءَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ³⁴⁴

(فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا) أي غرابين ، فقتل أحدهما الآخر ، فجعل الغراب القاتل (يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ) حفيرة وقايل ينظر إليه فوارى فيها الغراب المقتول ، قوله (لِيرِيَهُ) متعلق ب «بعث» ، أي ليعلمه الله بفعل الغراب (كَيْفَ يُوَارِي) أي يستر (سَوَاءَ أَخِيهِ) أي حيفته أو عورته ، لأنه قد كان سلبه ثيابه ، و (كَيْفَ) حال من فاعل (يُوَارِي) ، والجملة في محل النصب ب «يري» على المفعولية ، فثم (قَالَ) قابيل (يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ) أي أضعفت في الحيلة (أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأَوَارِي) بالنصب عطا على «أَنْ أَكُونَ» لا جوابا للاستفهام ، إذ ليس المعنى : لو عجزت لوأريت ، لأن ذلك يفيد معنى الشرط والجزاء كما قيل في معنى أين بيتك فأزورك بالنصب لو عرفت لزرت وليس بمراد أي فأعطي (سَوَاءَ أَخِي) أي عورته (فَأَصْبَحَ) أي فصار (مِنَ النَّادِمِينَ) على حمله حيث لم يدفنه حين قتله ، قيل : «لو كانت ندامته على قتله لكانت الندامة توبة منه» ، قال ابن عباس رضي الله عنهما : «لما قتل ولد آدم عليه السلام وهو بمكة اشتاك الشجر وحمضت الفواكه ، وقال : قد حدث في الأرض حدث فجاء قتل ابنه» روي : أن آدم لما سمع أن قابيل قتل أخاه دعا عليه فانخسفت به الأرض وتزوج شيث إقليميا

(Allah bir karga gönderdi) yani iki karga, bunlardan biri diğerini öldürdü. Bunun üzerine diğerini öldüren karga, (yeri eştı) Kâbil de ona bakıyordu. Karga, öldürdüğü diğer kargayı o çukura gömdü. Ona göstermek için ifadesindeki لِيرِيَهُ kelimesi ba's fiiline bağlıdır; yani Allah, karganın fiiliyle Kâbil'e öğretmek istedi. (Kardeşinin sev'etini) yani cesedini nasıl örteceğini yahut çıplak bedenini, çünkü onu öldürdükten sonra elbiselerini çıkarmıştı. Buradaki كيف kelimesi, yuvarî(يُوَارِي) fiilinin failine ait bir haldir; ve bu cümle yeriya fiilinin mef'ûlü konumundadır. Bunun üzerine Kâbil dedi ki: (Vay bana, ben aciz mi kaldım) yani hile ve çare bulmakta güçsüz mü oldum şu karga gibi kardeşimin cesedini gömmekten. Buradaki fa'uvâriye kelimesi, en ekûne ifadesine atıf olarak nasb hâlinde istifhamın cevabı değildir. Çünkü eğer aciz olsaydım, örterdim anlamına gelmesi gerekirdi ki bu, şart-şart cevabı anlamı taşır ve burada kastedilen o değildir. Yani anlam şudur: Karganın yaptığı gibi kardeşimin bedenini gömeyim. Böylece pişman olanlardan oldu. Yani kardeşini gömmekte geciktiği için pişmanlık duydu. Denilmiştir ki: Eğer bu pişmanlık, kardeşini öldürmesi üzerine olsaydı, bu pişmanlık bir tevbe sayılırdı. İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: “Âdem'in (a.s) oğlu, Kâbil kardeşi Hâbil'i öldürdüğünde Mekke'de idi. O zaman ağaçlar hastalandı, meyveler ekşidi. Allah buyurdu: 'Yeryüzünde bir felaket meydana geldi.' O da oğlunun öldürülmesi idi.” Rivayet olunur ki, Âdem (a.s.) oğlunun, kardeşini öldürdüğünü işitince ona beddua etti, bunun üzerine yer Kâbil'i içine çekti. Daha sonra Şît İklîma ile evlendi.³⁴⁵

³⁴⁴ Mâide 5/31.

³⁴⁵ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 1/271-272.

Beyzâvî ise aynı ayeti aşağıdaki şekilde yorumlamaktadır.

“Rivayet olundu ki, Kâbil kardeşini öldürdükten sonra ne yapacağını bilemedi çünkü o, Âdemoğullarından ölen ilk kişiydi. Bunun üzerine Allah iki karga gönderdi. Kargalar birbiriyle dövüştü biri diğerini öldürdü. Sonra sağ kalan karga gagası ve ayaklarıyla toprağı kazdı, öldürdüğü kargayı o çukura koydu. لِيَرِيَهُ zamiri Allah Teâlâ’ya bazılarına göre isekargayadöner. كَيْفَ يُوَارِي ifadesindeki كيف kelimesi, يُوَارِي fiilinin failine ait bir haldir. Cümle, يَرِيَهُ fiilinin ikinci mef’ûlû konumundadır. بسوء أخيه ifadesiyle, kardeşinin ölü bedeni kastedilmiştir çünkü böyle bir şeyin görünmesi çirkindir. Kâbil dedi ki Vay hâlime! Bu ifade (يا ويلتى) bir üzüntü ve pişmanlık sözüdür. Buradaki elif harfi, yâ -benim- zamirinin yerine geçmiştir. Yani anlam şöyle olmaktadır: “Ey felâketim, gel, çünkü şimdi senin zamanındayım!” Veyl ve veyla, helâk ve felaket anlamına gelir. Ben aciz mi kaldım ki şu karga gibi olupta da kardeşimin cesedini örteyim? Yani Onun yaptığı gibi ben de kardeşimin bedenini gömeyim. Buradaki فَوَارِي örteyim kelimesi, أن أكون olmam ifadesine atıfla mansub olmuştur istifhamın cevabı değildir. Çünkü burada eğer aciz olsaydım, örterdim anlamı kastedilmemiştir. Ayrıca kelime “sükûn” ile de فَوَارِي okunmuştur bu durumda anlam “Ben örteyim” veya “örterim” şeklinde olur. Böylece pişman olanlardan oldu yani kardeşini öldürdüğü için, onu ne yapacağını bilemediğinden dolayı pişmanlık duydu. Çünkü rivayete göre kardeşinin cesedini sırtında bir yıl veya daha fazla taşımıştı. Kargadan öğrendiği bu davranış ve yaşadığı zillet ve anne babasının ondan uzaklaşması sebebiyle pişmanlık hissetti. Rivayet edilir ki, Kâbil kardeşini öldürdükten sonra bedeni karararak simsiyah hale geldi. Âdem (a.s.) ona kardeşini sorduğunda, “Ben onun koruyucusu muyum?” dedi. Bunun üzerine Âdem, “Hayır, sen onu öldürdün; bu yüzden bedenini karardı” buyurdu ve ondan uzak olduğunu ilan etti. Kâbil bu olaydan sonra yüz yıl boyunca gülmedi ve arzuladığı şeyi de elde edemedi.³⁴⁶

Bu iki alıntı ve başkaca yaptığı alıntılar Sivâsî’nin Beyzâvî tefsirinden faydalandığını ortaya koymaktadır.³⁴⁷

1.1.2.7. Medârikü’t-Tenzîl ve Haḳā’iḳu’t-Te’vîl (Nesefî)

Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö.710/1310)

³⁴⁶ el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, 2/124.

³⁴⁷ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudâlâ’i’s-Semâsîr*, 2/26, 121, 199, 3/58, 107, 182; el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, 2/171-172, 3/66, 124, 290-291, 4/47, 121.

Hanefî mezhebinin klasik sonrası döneminde çok etkili olan bir âlimdir. Genellikle *Tefsîrû'n-Nesefî* veya *Medârik* diye anılan kitabın giriş kısmında Nesefî eserini adını zikretmediği bir kişinin isteği üzerine kaleme aldığını ve kısa sürede tamamladığını ifade eder. Yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde Mu'tezile, Cehmiyye ve Kerrâmiyye gibi Ehl-i sünnet dışı fırkalara ait görüşlerin yaygınlık kazanması üzerine, Ehl-i sünnet itikadını âyetlerle destekleme amacı göz önünde bulundurulmuştur. *Medârikü't-tenzîl*'in ana kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ıdır. Nesefî, bazı âyetlerin tefsirinde kendi üslûbuna uyarlayarak *el-Keşşâf* tan sayfalarca alıntı yapmış, bu arada Zemahşerî'nin Mu'tezile'yi destekleyen te'villerini ayıklamış ve yeri geldikçe bunlara eleştiriler yöneltmiştir. Ancak alıntılarının fazlalığı, *Medârikü't-tenzîl*'in özgün bir tefsirden çok *el-Keşşâf*'ın i'tizâlî fikirlerden arındırılmış muhtasarı olduğu şeklinde bir kanaatin meydana gelmesine yol açmıştır.³⁴⁸ Örneğin Fatiha Suresi'nin tefsirinde Sivâsî'nin İbn Abbas'tan naklettiği rivayet önemlidir.

وعن ابن عباس رضى الله عنهما من تركها فقد ترك مائة وأربع عشرة آية من كتاب الله

İbn Abbas'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Kim besmeleyi terk ederse, Allah'ın Kitabı'ndan yüz ondört ayeti terk etmiş olur.³⁴⁹ Kur'an'da 114 sure bulunur ve Tevbe Suresi besmele ile başlamadığı için toplamda 113 sure besmele ile başlar. Dolayısıyla, bu ayetleri okumayan bir kişinin büyük bir eksiklik içinde olacağı vurgulanmaktadır. İbn Abbas'ın bu rivayetinde besmele 113 tane olarak belirtilmesi gerekirken muhtemelen 114 diye sehven yazılmıştır ya da istinsah edilirken yazım hatası oluşmuştur. Zemahşerî'nin veya müstensihin -muhtemelen- bu hatası ne gariptir ki onun kaynaklık ettiği tefsirlerde de aynen devam ettirilmiştir. Bunun en bariz örneği Nesefî'dir.³⁵⁰ Sivâsî de aynı rivayeti kullanmıştır. Her ne kadar Neml Suresi 30. ayette bulunan bir besmele bulunmakta ise de burada sure başlarında bulunan besmelelerin kastedildiğini düşünmekteyiz. Nihayetinde 113 surenin başında besmele yazılmıştır. Bu ayette geçen besmele zaten sure içerisinde bulunan bir ayetin parçasıdır ve ayet olduğu konusunda da ihtilaf bulunmamaktadır.³⁵¹ Sivâsî'nin tefsirine bakıldığında bazı ibarelerinin *Medârik*'le aynı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi *Keşşâf* mıdır yoksa Sivâsî ondan faydalanmış mıdır diye sorduğumuzda Sivâsî'nin onu

³⁴⁸ Murteza Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/567-568.

³⁴⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/23.

³⁵⁰ en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Haqâ'iku't-Te'vîl*, c. 1/26.

³⁵¹ Münir Yaşar Kaya, "Bismelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fıkhî Hükümlere Etkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (15 Aralık 2022), 295.

gördüğü kanaatine varılmıştır. Tefsirde özetleyici ve bu özetle yeni bir tefsir yazan Sivâsî onun ibarelerinden yer yer faydalanmıştır ancak bunun fazla bir yekûn tutmadığı görülmektedir.³⁵²

1.1.2.8. *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl* (Hâzin)

Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1341) Hâzin, 741 yılı Receb ayı sonunda (19 Ocak 1341) Halep'te vefat etti. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Müellifin en tanınmış eseri olup daha çok “Tefsîrû'l-Hâzin” diye anılır. Eserin mukaddimesinde Hâzin bu tefsiri Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* adlı eserinden özetlediğini, ayrıca *el-Keşşâf*, *Mefâtîhu'l-ğayb* ve *Envârü't-tenzîl* gibi muteber tefsir kitaplarından topladığı bilgileri de ilâve ederek eserini meydana getirdiğini belirtmiştir. Eser özellikle kendisinde yer alan İsrâiliyat'a ait kıssalar sebebiyle eleştirilmiştir.³⁵³

Sivâsî hakkında araştırma yapanlar: Hâzin tefsiriyle benzerliği daha çok nüzul sebepleri ve bazı kıssalarda görüldüğü³⁵⁴ ancak tefsirin hiçbir yerinde ona işaret etmediği, ifade tarzının Hâzin'e benzediği³⁵⁵ şeklinde ifadeler kullanmaktadırlar. Yapılan karşılaştırmalı okumalarda Hâzin ile Sivâsî'nin ibare benzerlikleri farkedilmekle beraber ondan fazla bir nakilde bulunmadığı anlaşılmaktadır.³⁵⁶ Örnek olarak Şuarâ 25 ve 26. ayetlerin tefsiri incelenmiştir.

قال لمن حوله أي من أشراف قومه قال ابن عباس: كانوا خمسمائة رجل عليهم الأسورة ألا تستمعون وإنما قال فرعون: ذلك على سبيل التعجب من جواب موسى، يعني أي إنما أطلب منه الماهية وخصوصية الحقيقة وهو يجيبني بأفعاله وأثاره وقيل: إنهم كانوا يعتقدون إن آلهتهم ملوكهم ثم زادهم موسى في البيان قال ربكم ورب آبائكم الأولين يعني أن موسى ذكر ما هو أقرب فقال ربكم يعني أنه خالقكم وخالق آبائكم الأولين

(Firavun) Etrafindakilere, İbn Abbas; Onlar evli (500) erkekti. (*Duymuyorumusunuz?*) Firavun bu sözü Musa'nın cevabına karşılık taaccüb yoluyla söyledi. Yani, ‘Ben ondan işin mahiyetini ve gerçek özelliğini öğrenmek istedim o ise beni hareketleri ve

³⁵² Sivâsî, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/36, 190, 3/5, 4/35; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Haķâ'ıku't-Te'vîl*, c. 1/67, 2/45, 244, 3/171-172.

³⁵³ Ali Eroğlu, “Hâzin, Ali b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/125-126.

³⁵⁴ Arslan, “Şihabuddin es-Sivâsî ve ‘Uyûnu't Tefâsîr’indeki Metodu”, 197.

³⁵⁵ Ebû Nuaymâ, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti's-Şuarâ Hattâ Sûretü'n-Nâs*, 13; Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-Furkân*, 13.

³⁵⁶ Sivâsî, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 3/207, 215, 220, 267; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahin (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, 1425), 3/331, 339, 346, 388.

işleriyle şaşırtıyor.’ Denildi ki; ‘Onlar meliklerinin ilahları olduğuna inanıyorlardı.’ Sonra Musa açıklamasına ekledi (*Sizin ve sizden önceki babalarınızın ilâhı*) yani Musa en yakın olanı andı ve dedi ki; (*Rabbınız*) yani sizin ve sizden önceki babalarınızın yaratıcısı.”³⁵⁷

Sivâsî ise aynı ayetlerin tefsirinde benzer cümleler kullanmıştır: “Sonra Firavun cevap vermekten aciz olarak; (*Etrafindakilere*) yani Kavminin önde gelenlerine ki onlar evli 500 erkekti. (*Duymuyor musunuz?*) dedi. Firavunun kavmi Musa’ya, Onun “Âlemlerin Rabbi” sözünü inkar ederek “Ne anlatıyorsun?” dediler. Musa da ikinci defa onlara pekiştirerek (*Sizin ve sizden önceki babalarınızın ilahı*) önce gökleri, yeri ve içindekileri zikrederek umum (genel ifadeden) sonra kendi nefisleri ve babalarını hatırlatarak geneli tahsis etmiştir, çünkü akla en yakın düşünce bizzat işi yapanın kendisi ve ondan doğandır. Firavun şüphesiz yenilmiştir ve Musa’yı deli olmakla itham etmiştir.”³⁵⁸

1.1.3. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr’in Hadis Kaynakları

Sivâsî tefsiri tetkik edildiğinde içerisinde pek çok hadis bulunduğu görülecektir. Kurtubî 20 ciltlik tefsirinde tekrarlarla beraber 6737 hadis³⁵⁹ Razi 23 ciltlik tefsirinde 1600 hadis Sivâsî’nin ana kaynak olarak kullandığı Keşşaf 1603 hadis³⁶⁰ Begavî ise Nisâ ve Mâide sûrelerinin tefsirinde 333 hadis nakletmiştir.³⁶¹ Sivâsî’de bu sayı tekrarlarla beraber 557 dir. Burada üzerinde durulması gereken konu Sivâsî’nin muhtasar bir tefsir yazmasına rağmen pek çok hadis kullandığıdır. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr hakkında yapılmış olan tezler Sivâsî’nin bu yönünü incelememişlerdir. Örneğin Türkiye’de bu konuda ilk doktora tezi yapan Dartma tezinde “Kur’ân’ın Sünnetle Tefsiri”³⁶² şeklinde bir başlık açmış metnin ilerleyen bir bölümünde “Zikrettiği hadisler arasında bazen sahih olmayanları da bulunmaktadır.”³⁶³ şeklinde kısa bir cümle ile açıklamasını bitirmiştir. Konu içerisinde Sivâsî’nin hadisleri Kur’an tefsirindeki kullanma amaçları ve şekillerinden bahsetmiştir.³⁶⁴ Yine Sivâsî tefsiri üzerine Türkiye’de ilk yüksek lisans tezini hazırlayan Güneş de “...Sivâsî’nin hadise azımsanmayacak ölçüde başvurduğunu tefsirine bakıldığında hemen görmek mümkündür. Ancak ne var ki, yaptığımız incelemede hadislerin hiç birinde sened

³⁵⁷ el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 3/324.

³⁵⁸ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/197.

³⁵⁹ Arif Gezer, *Kurtubî’nin Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 266.

³⁶⁰ Hasan Yerkazan, “Zemahşerî’nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 282.

³⁶¹ Habib Kılıç, *Begavî’nin Meâlimü’t-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi (Nisâ ve Mâide Sûreleri)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 318.

³⁶² Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 83.

³⁶³ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 84.

³⁶⁴ Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 83-84.

zikrettiğine rastlayamadık. Bunların sıhhat dereceleri hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz. Çünkü bütün hadisleri tahriç etme imkânı bulamadık. Ancak değişik münasebetlerle örnek olmak üzere sunduğumuz hadislerin bir kısmının sahih hadis kitaplarında bulunduğu, bir kısmının başta Taberi olmak üzere diğer tefsir kitaplarında geçtiğini müşahade ettik. Bununla birlikte aşağıda vereceğimiz örnekte olduğu gibi sahih kitaplarında bulunmayan mevzu hadislere de rastladık...”³⁶⁵ değerlendirmesinde bulunmaktadır. Aynı değerlendirmenin daha önce yazılan Aslan’a ait makaleden alındığı da görülmektedir.”³⁶⁶ Bayat ise “‘*Uyûnut-Tefâsir*’deki mevcut hadisleri analogik olarak incelediğimizde *Kütüb-ü Sitte*’den alındığını gözlemledik.” ifadesinden sonra “...naklettiği rivayetlerin kaynaklarını ve tüm isnat zincirini zikretmemiştir. Bazen doğrudan sahabeden ve hatta doğrudan Hz. Peygamberden mürsel olarak hadis rivayet ettiği de olmaktadır. Böyle bir uygulama hadis ilmi açısından tenkid edilecek bir durumdur. Ancak rivayet tefsirinde Taberi’den sonra isnadları hazfetme geleneğini göz önünde bulunduracak olursak Sivâsî’nin bu uygulamasını tabii karşılasak da bir takım mevzu hadislerin ve İsrailiyyatın bu yolla tefsire girmiş olması karşısında bu uygulamayı kesin olarak doğru görmemiz mümkün değildir.”³⁶⁷ şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır.

Yukarıda yapılan alıntılar ve incelemeler neticesinde, bütün araştırmacıların üzerinde durduğu konunun Sivâsî’nin hadisleri nakletme metodundan kaynaklı sorunlar bulunduğu ancak bu konuda net bir şey ifade edilmediği kanaatine ulaşılmıştır. Bunun sebebinin ise her dört araştırmacının da tefsir açısından inceleme yapmış olmak noktasında birleşmeleri olmuştur.

Sivâsî’nin hadislerin kullanımındaki metodunun eleştirilen yönlerini şöylece sıralayabiliriz:

- 1- Hadislerin senetlerini hazfetmesi,
- 2- Hadisleri aldığı kaynakları belirtmemesi,
- 3- Hadislerin kaynaklarının tespitindeki zorluklar,
- 4- Sıhhat derecelerinin belirlenmesindeki zorluklar,
- 5- Hadislerin tamamının merfu (Sahih) olmaması.

Bu açıklamalardan sonra Sivâsî’nin tefsirinde kullandığı hadis kaynaklarının tespitine dair elde ettiğimiz bilgiler ve değerlendirmeler aşağıda verilecektir.

³⁶⁵ Güneş, *Şihâbuddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 69-70.

³⁶⁶ Arslan, “Şihâbuddîn es-Sivâsî ve ‘Uyûnu’t Tefâsir’indeki Metodu”, 201.

³⁶⁷ Bayat, *Şihâbuddîn es-Sivâsî’nin Uyûnu’t-Tefâsir Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirindeki Metodu*, 77-78.

1.1.3.1. *el-Müsned* (Ahmed b. Hanbel)

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel³⁶⁸ eş-Şeybânî el-Mervezî (ö.241/855) *el-Müsned* dışında kendisine nisbet edilen kitapların hiçbirini bizzat kaleme almamış, hatta kendi söz ve fetvalarının yazılmasına bile izin vermemiştir.³⁶⁹

Sivâsî mukaddimesinde tefsir ve te'vîl konusunu anlatırken iki kavram arasında ayırıcı bir özellik olarak gördüğü “sema” konusuna yer verip te'vîlin yapılmasının alt yapısı olarak gördüğü bir rivayeti nakleder.

فالسَّماع شرط على من يفسره ولو كان واقفاً على أحوال التنزيل ووجوه اللغة والإعراب ، والثاني لا يحتاج إلى السماع بعد أن وقف على أحوال التنزيل ووجوه لغة وإعرابا وطرق استعمال الألفاظ على المعاني المرادة حقيقة ومجازاً وصراحة وكناية ، ووقفه الله بنور البصيرة لأن يقف على أسرار القرآن وكيفية استنباط المعاني المكنونة تحت كلماته المصونة لتعلقه بالدراية لقول النبي عليه السلام لابن عباس رضي الله عنه : «اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل»

“Kişi, nüzul sebeplerini, dil yönlerini ve i'râbı bilse bile, işitme (rivayet yoluyla öğrenme), onu tefsir eden kimse için bir şarttır. İkinci görüşe göre ise, bir kimse nüzulün gerekçeleri ve durumlarını, dilin ifade biçimlerini ve i'râbı, ayrıca lafızların hakiki ve mecazî, açık ve kinayeli anlamlarda nasıl kullanıldığını öğrendikten sonra, artık dinlemeye (rivayete) ihtiyaç duymaz. Allah ona basiret nuruyla Kur'ân'ın sırlarını kavrama ve sözlerinin korunmuş yapısı altında gizlenmiş anlamları çıkarma yöntemini anlama imkânı vermiştir. Çünkü bu durum dirayet ilmiyle ilgilidir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v), İbn Abbâs (r.a.) için şöyle dua etmiştir: Allah'ım! Onu dinde derin anlayış sahibi kıl ve ona te'vîli öğret.”³⁷⁰ Bu rivayet *Müsned*'de aşağıdaki şekilde yer almıştır.

حدثنا حسن بن موسى حدثنا زهير أبو خيثمة عن عبد الله ابن عثمان بن خثيم عن سعيد بن جبير عن ابن عباس: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم - وضع يده على كتفي أو على منكبي، شك سعيد، ثم قال: "اللهم فقهه في الدين، وعلمه التأويل

“Bize Hasan b. Mûsâ rivayet etti ki ona da Züheyr Ebû Hayseme rivayet etti Abdullah b. Osman b. Heysem, Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan şunu rivayet etti; Resûlullah (s.a.s) elini benim omzuma ‘Saîd b. Cübeyr, “omzuma mı yoksa kürek kemiğime mi koydu şüphe etti” koydu ve şöyle buyurdu: “Allah'ım! Ona dinde derin bir anlayışla kavrama

³⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 750.

³⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel (Hayatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

³⁷⁰ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/22.

kabiliyeti ver ve ona te'vili öğret.”³⁷¹

Bu hadisin Buhârî'deki rivayeti Müsned'deki rivayetin ilk kısmıdır.

حدثنا عبد الله بن محمد قال: حدثنا هاشم بن القاسم قال: حدثنا ورقاء، عن عبيد الله بن أبي يزيد، عن ابن عباس
372 أن النبي ﷺ دخل الخلاء، فوضعت له وضوءاً، قال: (من وضع هذا). فأخبر، فقال: (اللهم فقهه في الدين)

Müslim'de bu rivayeti Sahîh'ine Bûhârî ile aynı lafızları kullanarak alır.³⁷³ Yine hadis kaynaklarından Hâkim'in Müstedrek'inde Müsned'deki şekliyle yer alır ancak sened zinciri biraz daha uzundur.

حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير عن عبد الله بن عثمان ابن خثيم قال: أخبرني سعيد بن جببر أنه سمع ابن عباس
يقول: وضع رسول الله - صلى الله عليه وسلم يده بين كتفي، أو قال: على منكبي، فقال: " اللهم فقهه في الدين،
وعلمه التأويل"³⁷⁴

Bu hadis *Müsned* de olduğu şekliyle İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîhi*'nde geçmektedir.

أخبرنا الحسن بن سفيان، حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، حدثنا سليمان بن حرب، حدثنا حماد بن سلمة، عن عبد الله
بن عثمان بن خثيم، عن سعيد بن جببر، عن ابن عباس، قال: كنت في بيت ميمونة بنت الحارث، فوضعت
لرسول الله صلى الله عليه وسلم طهوراً، فقال: "من وضع هذا؟" قالت ميمونة: عبد الله، فقال صلى الله عليه
وسلم: "اللهم فقهه في الدين، وعلمه التأويل"³⁷⁵.

Sa'lebî bu rivayeti mukaddimesinin "İbn Abbas'ın Tefsiri" bölümünde *Müsned*'deki şekliyle kaydeder.³⁷⁶ Hâzin de tefsirinin mukaddime bölümünde sahabenin tefsir usulünü anlatırken bu rivayeti *Müsned*'deki şekliyle kullanmaktadır.³⁷⁷ Begavî de aynı şekilde mukaddimesinde İbn Abbas'dan bahsederken *Müsned*'in rivayetini kullanmayıp Buhârî'nin kullandığı şekliyle bu hadisi kitabına alır.

قال فيه النبي صلى الله عليه وسلم: " اللهم علمه الكتاب " وقال: " اللهم فقهه في الدين"³⁷⁸

Kurtubî ise Âl-i İmrân suresi 7. ayetin tefsirinde bu hadisi *Müsned*'deki şekliyle kaydeder.³⁷⁹ Vâhidî ise *el-Basît*'te Hûd Suresi 91. Ayetin tefsirinde bu rivayeti Buhârî'deki

³⁷¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayp Arnaûdî - Adil Mürşid (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1416), 3/95.

³⁷² Muhammed bin İsmâil Buhârî, *el-Câmi 'u's-şahîh* (Kahire-Mısır: Dâru't-Te'sîl, 1433), c. 1/301-302.

³⁷³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim b. Haccâc, *el-Câmi 'u's-şahîh*, ed. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tûgu'n-Necât, 1433), 4/1927.

³⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn (el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn)*, thk. Âdil Mürşid vd. (Beyrût-Lübnân: Dâru'r-Risâletü'l-İlmiyye, 1439), 7/190.

³⁷⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Teķâsîm ve'l-Envâ'*, thk. Muhammed Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1433), 4/261.

³⁷⁶ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsiri'l-Kur'ân*, 1/75.

³⁷⁷ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzil*, 1/6.

³⁷⁸ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'ân*, 1/26.

³⁷⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 4/18.

şekliyle³⁸⁰, *el-Vasî'te* ise Neml Suresi 16. Ayetin tefsirinde *Müsned'*deki haliyle rivayet eder.³⁸¹ *Tefsîru'l-Mevsûâtu'l-Me'sûr*'da Nasr suresinin tefsiri bölümünde *Müsned'*in rivayet şekliyle ancak Mukâtil bin Süleyman (ö. 150/767)'dan nakledilerek verilmiştir.³⁸² Bu rivayet Mukâtil'de senedsiz olarak bulunmaktadır.³⁸³

Buradan geriye doğru bakıldığında Sivâsî'nin tefsirinde birçok hadis kullandığı görülmektedir. Ancak tefsirin genelinde hadislerin sened zincirini ve aldığı kaynağı belirtmemesi dikkat çekici bir özelliğidir. Sened zincirini kitabına kaydetmeme uygulamasını ilk başlatanlardan birisi Sivâsî'nin ana kaynaklarından Begavî'dir. O *Mesâbihü's-Sünne*'de geçen hadisleri senedsiz olarak nakletmiş ve bu konuda çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır.³⁸⁴ Begavî'nin tefsirinin Sivâsî'nin ana kaynaklarından -Her ne kadar Begavî bu usulünü tefsirinde uygulamamış olsa da- olduğunu düşünürsek³⁸⁵ Sivâsî'nin böyle davranmasını anlayabiliriz. Sivâsî'nin ilim talebelerine yazdığını belirttiği ve muhtasar bir tefsir olarak vasıflandırdığı kitabını uzatmamak için böyle bir metot belirlemiş olabileceği düşüncesini taşımaktayız. Ancak hadislerin senedlerini vermese de özellikle akaid ve fıkıh konularında zayıf hadis kullanmamaya dikkat etmiştir. Bunların haricindeki konularda örneğin İsrailiyyat ile ilgili yaptığı nakillerde bu usulünün dışına çıkmıştır. Bununla ilgili olarak ise tefsirini okuyacak olan öğrencilere böyle rivayetlerinde tefsirlerde bulunduğunu anlatmak için bu nakilleri yaptığı kanaatindeyiz. Bu konuda Sivâsî'yi eleştirenlerin onun mukaddimesini yeterince değerlendirmediklerini düşünmekteyiz. Çünkü müellif mukaddimesinde ilim talebeleri için bir tefsir yazdığını açık seçik beyan etmiştir.

1.1.3.2. *es-Sünen (Dârimî)*

Ebü Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869) Muhtevası ve şekil özelliklerinden dolayı *el-Muşannef*, *el-Câmi'u'sşâhîh* ve *el-Müsned*

³⁸⁰ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basî't*, 11/533-534.

³⁸¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Vasî't fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd (el-Vasî't Beyne'l-Makbûd ve'l-Basî't)*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd vd. (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 3/372.

³⁸² Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (ed.), *Mevsûâtu't-Tefsîri'l-Me'sûr* (Cidde-Suudi Arabistan: Dâru İbn Hazm, 1439), 23/659.

³⁸³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleymân)*, thk. Abdullâh Mahmûd Şahhâte (Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1423), 4/893.

³⁸⁴ Habib Kılıç, *Begavî'nin Meâlimü't-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi (Nisâ ve Mâide Sureleri)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 12.

³⁸⁵ Güngör, "Begavî, Ferrâ", 5/340; Osman Bilgen, "Selçuklu Muhaddislerinden Begavî'nin (Ö. 516/1122) Hayatı ve Hadis Tenkitçiliği", *Journal of International Social Research* 9/43 (20 Nisan 2016), 2368-2371.

adlarıyla da anılmaktadır. Dârimî'nin öğrencilerinden Îsâ b. Ömer tarafından rivayet edilmiştir.³⁸⁶ Sivâsî çok fazla olmamakla beraber Dârimî'den rivayette bulunmuştur.³⁸⁷ Nasr suresinin tefsirinde Dârimî'den aldığı bir rivayeti kullanmaktadır.

(فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا)³⁸⁸

قوله (فَسَبِّحْ) أمر الله نبيه عليه السلام بالتسبيح ، أي قل سبحان الله (بِحَمْدِ رَبِّكَ) أي ملابسا بحمده (وَاسْتَغْفِرْهُ) أي اطلب المغفرة منه لذنوبك ، يعني قل اللهم اغفر لي وتب إلي (إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا) أي متجاوزا عن الذنوب وروي : أن النبي عليه السلام دعا فاطمة رضي الله عنها فقال : «يا بنتاه أنه نعت إلى نفسي فبكت ، فقال : لا تبكي فانك أول أهلي لحوقا بي»

(بِحَمْدِ رَبِّكَ) Allah, Peygamberine (s.a.v.) tesbih etmesini emretti “Sübhânallah” de. (فَسَبِّحْ) Rabbini hamd ile birlikte tesbih et. (وَاسْتَغْفِرْهُ) Ondan bağışlanma dile “Allah’ım, beni bağışla ve tövbemi kabul et” de. (إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا) Çünkü O, günahları bağışlayandır. Rivayet edildi ki Peygamber (s.a.v.) Fâtıma’yı çağırıp şöyle dedi: “Ey kızım! Nefsimin bana yakında alınacağı haber verildi.” Bunun üzerine Fâtıma ağladı. Peygamber (s.a.v.) ona şöyle dedi: “Ağlama, zira ailemden bana ilk kavuşacak olan sensin.”³⁸⁹ dedi.

Dârimî'nin kitabındaki rivayeti ise aşağıdadır.

أخبرنا سعيد بن سليمان، عن عباد بن العوام، عن هلال بن خباب عن عكرمة، عن ابن عباس، قال: لما نزلت {إذا جاء نصر الله والفتح} [النصر: ١] دعا رسول الله صلى الله عليه وسلم فاطمة فقال: «قد نعت إلي نفسي»، فبكت، فقال: «لا تبكي فإنك أول أهلي لحاقا بي»، فضحكت، فرأها بعض أزواج النبي صلى الله عليه وسلم فقلن: يا فاطمة، رأيناك بكيت ثم ضحكت؟ قالت: إنه أخبرني أنه قد نعت إليه نفسه فبكيت، فقال لي «لا تبكي فإنك أول أهلي لاحق بي» فضحكت³⁹⁰

Bu rivayet Heysemî'nin *Mecma'u'z-Zevâ'id*'inde³⁹¹ aynı şekilde, Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr*'inde Hz. Âişe'den yaptığı nakille³⁹² *el-Keşşâf'ta*³⁹³ ise Sîvâsî ile aynı şekilde kullanılmaktadır. Nesefî ise *Teyisîr*'de bu rivayeti Enes İbn Malik'ten

³⁸⁶ Abdullah Aydın, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/142.

³⁸⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/140, 207, 2/120, 130, 299, 3/348, 4/66, 341; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl Dârimî, *es-Sünen (el-Müsned)*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1416), 1/216, 2/780, 935, 3/1403, 1557, 1796, 4/2126, 2149.

³⁸⁸ Nasr 110/3.

³⁸⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/340.

³⁹⁰ Dârimî, *es-Sünen (el-Müsned)*, 1/216.

³⁹¹ Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*, thk. Hüsameddin el-Kudsî (Kahire-Mısır: Mektebetü'l-Kudsî, 1414), c. 9/23.

³⁹² Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî (Kahire-Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), c. 22/420.

³⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakk'ı Gavâmi'z-i Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 4/643.

nakletmektedir.³⁹⁴

1.1.3.3. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ (Buhârî)*

Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870)³⁹⁵ *el-Câmi 'u's-şahîḥ* adlı eseriyle tanınmıştır. *el-Câmi 'u's-şahîḥ* İslâm dünyasında yazıldığı günden beri meşhur olmuş üzerine yüzlerce inceleme ve şerh kaleme alınmıştır. Sivâsî tefsiri boyunca birçok hadisi kitabına kaydetmiştir. Ancak bunların senedini ve kaynağını vermediği³⁹⁶ için hadislerin kaynaklarının tespitinde zorluklar yaşandığı önceki bölümlerde anlatılmıştı. Bununla birlikte araştırma boyunca görülen bir başka husus da Sivâsî'nin özellikle fıkıh ve akaidle alakalı konularda tefsirine aldığı hadislerin zayıf olmadığı ve Buhârî gibi sağlam kaynaklardan alındığıdır. Buhârî'den alınan bir örnek aşağıda verilmiştir.

(وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ)³⁹⁷ بالتشديد والتخفيف عطف على تعليل لمحذوف ، أي شرع لكم ما ذكر من الأحكام لتعلموه ولتتمموا عدد أيام الشهر لقوله عليه السلام : «الشهر بضع وعشرون فلا تصوموا حتى تروا الهلال ولا تقطروا حتى تروه فان غم عليكم فأكملوا العدة ثلاثين» أو المراد لتكملوا عدد أيام الشهر بقضاء إفتارككم بالمرض أو بالسفر (Ve sayıyı tamamlamanız için.) ifadesi şeddeli ve şeddesiz okunmasına göre hafz edilmiş bir fiile atfedilmiştir. Buna göre anlam: “Size zikredilen hükümler, onları bilmeniz ve ayın gün sayısını tamamlamanız için meşru kılınmıştır” olur. Hz. Peygamber “Ay yirmi dokuz gündür; hilali görmeden oruç tutmayın ve hilali görmeden bayram etmeyin. Hava kapalı olursa ayın sayısını otuza tamamlayın.” buyurmuştur. Bu ifadeyle kastedilen, ‘ayın günleri’ hastalık veya yolculuk sebebiyle tutulamayan oruçların kaza edilmesi suretiyle tamamlamanızdır.³⁹⁸ Sivâsî'nin kaydettiği bu rivayeti Buhârî Abdullah ibn Ömer'den rivayet etmiştir.

حدثنا عبد الله بن مسلمة: حدثنا مالك، عن عبد الله بن دينار، عن عبد الله بن عمر: أن رسول الله ﷺ قال: الشهر تسع وعشرون ليلة، فلا تصوموا حتى تروه، فإن غم عليكم فأكملوا العدة ثلاثين³⁹⁹

Aynı şekilde Müslim'in rivayeti de az bir farkla şöyledir:

وحدثني زهير بن حرب ، حدثنا إسماعيل ، عن أيوب ، عن نافع ، عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: إنما

³⁹⁴ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teyssîr fi't-Tefsîr* (İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1440), c. 15/520.

³⁹⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 752.

³⁹⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/49, 189, 2/8, 55, 137, 3/118; Buhârî, *el-Câmi 'u's-şahîḥ*, 4/74, 154, 6/66, 8/98, 9/70, 108.

³⁹⁷ Bakara 2/185.

³⁹⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/93-94.

³⁹⁹ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şahîḥ*, 3/27.

الشهر تسع وعشرون، فلا تصوموا حتى تروه ولا تفطروا، حتى تروه فإن غم عليكم، فاقدروا له⁴⁰⁰

Sivâsî'nin kaynaklarından Begavî bu rivayeti Buhârî'nin isnad zinciriyle ancak bazı değişikliklerle rivayet etmiştir.

أخبرنا عبد الوهاب بن محمد الخطيب أخبرنا عبد العزيز بن أحمد الخلال، أخبرنا أبو العباس الأصم أخبرنا الربيع أخبرنا الشافعي، أخبرنا مالك عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر أن رسول الله قال: الشهر تسع وعشرون فلا تصوموا حتى تروا الهلال ولا تفطروا حتى تروه، فإن غم عليكم فأكملوا العدة ثلاثين⁴⁰¹

Sivâsî'nin diğer bir kaynağı Kevâşî de aynı rivayeti tefsirine almıştır.

قال رسول الله ﷺ: الشهر بضع وعشرون فلا تصوموا حتى تروا الهلال ولا تفطروا حتى تروه، فإن غم عليكم فأكملوا العدة ثلاثين⁴⁰²

Bu rivayetler karşılaştırıldığında Sivâsî ile Kevâşî'nin Buhârî'nin rivayetini aynı şekilde kullandıkları görülecektir.

1.1.3.4. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ* (Müslim)

Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö.261/875)⁴⁰³ *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, *Şaḥîḥ-i Müslim* diye de bilinen eser *Şaḥîḥ-i Buhârî* ile birlikte Kur'an-ı Kerîm'den sonra en güvenilir iki kaynak kabul edilmiş ve bu iki kaynak *Şaḥîḥayn* diye anılmıştır.⁴⁰⁴ Sivâsî'nin tefsirinde kullandığı hadis kitaplarından biri de Müslim'in *Saḥîḥ*'idir.⁴⁰⁵ Sivâsî Bakara suresinin tefsirini bitirdiğinde bu surenin fazileti ile alakalı iki hadis nakleder. Bunlardan ikincisi Müslim'in *Saḥîḥ*'inde bulunmaktadır. Sivâsî'nin yaptığı nakil şöyledir:

«فتعلموها فإن تعلمها بركة وتركها حسرة ولن تستطيعها البطلة، قيل: وما البطلة يا رسول الله؟ قال: السحرة»، أي لا تستطيع البطلة أن تسحر قارئها.

Onu (Kur'an'ı) öğreniniz; çünkü onu öğrenmek bereket, terk etmek ise pişmanlıktır. Ona el-batalenin gücü yetmez. Ey Allah'ın Resûlü, batale nedir, diye sorulunca; Sihirbazlardır diye buyurdu. Yani, sihirbazlar Bakara okuyan kişiye büyü yapamazlar.⁴⁰⁶

Müslim'in *Saḥîḥ*'indeki rivayet şöyledir:

حدثني الحسن بن علي الحلواني، حدثنا أبو توبة - وهو الربيع بن نافع -، حدثنا معاوية - يعني ابن سلام -، عن زيد أنه سمع أبا سلام يقول: حدثني أبو أمامة الباهلي قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «اقرأوا القرآن فإنه يأتي يوم القيامة

⁴⁰⁰ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, 3/122.

⁴⁰¹ el-Begavî, *Me 'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/185.

⁴⁰² el-Kevâşî, *et-Telḥîş fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz*, 1/217-218.

⁴⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 752.

⁴⁰⁴ Kandemir, M. Yaşar, "Müslim b. Haccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006).

⁴⁰⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/108, 141, 216, 3/29, 50, 211; Müslim b. Haccâc, *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, 1/65, 2/4, 198, 6/100, 7/36, 8/156.

⁴⁰⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/141.

شفيها لأصحابه. اقرؤوا الزهراوين البقرة وسورة آل عمران فإنهما تأتيان يوم القيامة كأنهما غمامتان، أو كأنهما غيابتان. أو كأنهما فرقان من طير صواف تحاجان عن أصحابهما. اقرؤوا سورة البقرة فإن أخذها بركة وتركها حسرة، ولا تستطيعها البطلة» قال معاوية: بلغني أن البطلة السحرة

Hasan b. Ali el-Hulvânî bana rivayet etti, bize Ebû Tûbe –ki o, er-Rebî‘ b. Nâfi‘dir– rivayet etti, bize Muâviye –yani İbn Selâm–, Zeyd’den, onun Ebû Selâm’dan işittiğini, onun da Ebû Ümâme el-Bâhilî’den rivayet ettiğini söyledi. Ebû Ümâme el-Bâhilî şöyle dedi: Resûlullah’ın şöyle buyurduğunu işittim: “Kur’ân okuyunuz; zira o, kıyamet günü okuyucularına şefaati olarak gelecektir. Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okuyunuz; çünkü bu iki sûre, kıyamet günü iki bulut ya da iki gölgelik veya saf saf dizilmiş iki kuş sürüsü gibi gelerek okuyucularına şefaati olur. Bakara sûresini okuyunuz; zira onu okumak bereket, terk etmek ise pişmanlıktır. Ona el-batale güç yetiremez.” Muâviye (İbn Selâm) dedi ki: bana ulaşan bilgiye göre el-batale, sihirbazlardır.”⁴⁰⁷

Her iki rivayet karşılaştırıldığında Sivâsî’nin bu rivayetin tamamını almadığı görülecektir. O Bakara suresinin fazileti ile ilgili bölümü tefsirine alıp rivayetin ilk kısmını almamıştır. Bu rivayeti Zemahşerî⁴⁰⁸ ve Semerkandî⁴⁰⁹ surenin sonunda verirken Vâhidî⁴¹⁰ İbnül-Cevzî,⁴¹¹ Kurtubî⁴¹² ve Hâzin⁴¹³ ise surenin başında verir.

1.1.3.5. es-Sünen (İbn Mâce)

Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887) *Kütüb-i Sitte*’nin altıncı kitabı olarak kabul edilmiştir. Bazı âlimler tarafından babların fıkıh bablarına göre sıralanması ve içinde mükerrer rivayetlerin bulunmaması sebebiyle diğer hadis kitaplarından daha kullanışlı görülmüştür.⁴¹⁴ Sivâsî ondan nakillerde bulunmuştur.⁴¹⁵ Bakara suresi 286. ayetin tefsirini yaptığı bölümde naklettiği bazı bilgilerin ardına Hz.Peygamberden bir hadis eklemektedir.

ولما كان بنو إسرائيل إذا نسوا شيئا من الأوامر أو أخطؤوا بعمل شيء من المناهي عجلت عقوبتهم في الدنيا ، فأمر الله المؤمنين أن يدفعوا ذلك عنهم بالمسألة منه تعالى ، فقالوا (رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا) أي إن غفلنا (أَوْ أَخْطَأْنَا) أي

⁴⁰⁷ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi ‘u’s-şahîh*, 2/197.

⁴⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakkâ’iki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil*, 1/312.

⁴⁰⁹ Semerkandî, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyş es-Semerkandî)*, 1/232.

⁴¹⁰ Vâhidî, *el-Vasîf fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd (el-Vasîf Beyne’l-Makbûd ve’l-Basîf)*, 1/73.

⁴¹¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr*, 1/37.

⁴¹² el-Kurtubî, *el-Câmi ‘li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, 1/152.

⁴¹³ el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vil fi Me’âni’t-Tenzil*, 1/22.

⁴¹⁴ M.Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/143.

⁴¹⁵ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/140, 231, 3/80, 172, 4/96, 107; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd. (Beyrût-Lübnân: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430), 2/400, 3/201, 639, 690, 5/273.

تجاوزنا الحد ، قيل : يجوز الدعاء بذلك وإن كان الخطأ والنسيان مرفوعين عن هذه الأمة لقوله عليه السلام : «رفع عن أمتي الخطأ والنسيان» إعترافاً بنعمة الله تعالى عليهم

“İsrâiloğulları, emirlerden bir şeyi unuttukları zaman veya yasaklardan birini yanlışlıkla yaptıklarında, cezaları dünyada hemen verilirdi. Bunun üzerine Allah müminlere bu durumu üzerlerinden kaldırmak için dua etmelerini emretti. Onlar da şöyle dediler: (Rabbimiz! Unutacak olursak...) gaflet edersek (ya da hata edecek olursak bizi sorumlu tutma.) Haddi aşarsak. Denilmiştir ki her ne kadar hata ve unutma ümmetten kaldırılmış olsa da bu şekilde dua yapılabilir. Bunun dayanağı Rasulullah'ın (as) şu sözüdür: “Ümmetimden hata, unutma ve zorla yaptırılan şeyler kaldırılmıştır.” Bu dua, Allah Teâlâ'nın bu nimetine karşı itiraftır.⁴¹⁶

Bu rivayet İbn Mâce'nin *Sünen*'inde aşağıdaki şekilde rivayet edilmiştir.

حدثنا محمد بن المصنف الحمصي، حدثنا الوليد بن مسلم قال: حدثنا الأوزاعي، عن عطاء، عن ابن عباس، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: «إن الله وضع عن أمتي الخطأ، والنسيان، وما استكرهوا عليه»⁴¹⁷

Bu hadisi; *Begavî*⁴¹⁸ İbn Abbas'tan naklederken, *Kevâşî*⁴¹⁹ senedsiz şekilde rivayet eder. Sa'lebî ise aynı hadisi *Begavî* ile aynı şekilde rivayet eder.⁴²⁰ Hâzin ise sadece rivayeti *Begavî* ile senetsiz verir.⁴²¹ Nesefî de *Teyssîr* de aynı şekilde davranır.⁴²² Süyûtî ise bu rivayetlerin tamamını bir araya getirmiştir.⁴²³

1.1.3.6. es-Sünen (Ebû Dâvûd)

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) *es-Sünen*'de Ebû Dâvûd sahihinden zayıfına kadar İslâm hukukuyla ilgili 4800 hadisi topladığı, bunlardan ileri derecede zayıf olanları belirtmeye özen gösterdiği bir eserdir.⁴²⁴ Sivâsî tefsirinde Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inden de nakillerde bulunmuştur.⁴²⁵ Bunlara Rûm suresi 19. ayetteki rivayeti örnek olarak verilebilir.

⁴¹⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/140.

⁴¹⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, 3/201.

⁴¹⁸ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/344.

⁴¹⁹ el-Kevâşî, *et-Telhîş fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/325.

⁴²⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/307.

⁴²¹ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*, 1/220.

⁴²² en-Nesefî, *et-Teyssîr fi't-Tefsîr*, 3/443.

⁴²³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Menşûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1433), 2/134-135.

⁴²⁴ M.Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994).

⁴²⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/191, 195, 3/59, 64, 140, 4/128; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrût-Lübnân: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430), 4/174, 359, 439, 496, 6/124, 376, 400.

(يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ) أي الطائر من البيضة (وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ) أي البيضة من الطائر (وَيُحْيِي الْأَرْضَ) بالمطر وإخراج النبات (بَعْدَ مَوْتِهَا) أي بعد يبسها (وَكَذَلِكَ) أي مثل ذلك الإخراج (تُخْرَجُونَ) من القبور وتبعثون فاذن بذلك أن الإبداء والإعادة في قدرته سواء ، وعن النبي عليه السلام : «من قال حين يصبح فسبحان الله إلى قوله (وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ) أدرك ما فاتته من يومه ، ومن قالها حين يمسي أدرك ما فاتته في ليلته

“(Diriyi ölüden çıkarır)”⁴²⁶ yani kuşu yumurtadan çıkarır. Ölüyü diriden çıkarır yani yumurtayı kuştan çıkarır. Yeryüzünü yağmur indirip bitki çıkarması ile diriltir. Ölümünden sonra yani kuruyup yok olduktan sonra diriltir. İşte böyle yani bunun gibi bir çıkarma ile siz de çıkarılacaksınız kabirlerden çıkarılacak ve diriltileceksiniz. Böylece Allah Teâlâ, başlangıç yaratışı ile yeniden diriltmeyi kudreti bakımından eşitlediğine işaret etti. Nebi’den (s.a) rivayet edilmiştir: “Kim sabah olduğunda ‘Sübhânallah...’ diyerek bu âyetin ‘وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ’ / İşte böyle çıkarılacaksınız kısmına kadar okursa, o gün içinde kaçırdığı şeylere erişmiş olur. Kim de akşam olduğunda böyle söylerse, gecesinde kaçırdıklarına erişmiş olur.”⁴²⁷

Bu hadis Ebû Dâvud’da aşağıdaki şekliyle rivayet edilmektedir.

حدثنا أحمد بن سعيد الهمداني، أخبرنا. وحدثنا الربيع بن سليمان، حدثنا ابن وهب، أخبرني الليث، عن سعيد بن بشير النجاري، عن محمد بن عبد الرحمن البيلماني -قال الربيع: ابن البيلماني- عن أبيه عن ابن عباس، عن رسول الله -صلى الله عليه وسلم-، أنه قال: "من قال حين يصبح: {فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون وله الحمد في السماوات والأرض وعشيا وحين تطهرون} إلى {وكذلك تخرجون} أدرك ما فاتته في يومه ذلك، ومن قالهن حين يمسي أدرك ما فاتته في ليلته". قال الربيع: عن الليث

Ahmed b. Saîd el-Hemdânî bize haber verdi. Rebî‘ b. Süleyman da bize rivayet edip dedi ki: İbn Vehb bize rivayet etti dedi ki: Leys bana haber verdi o da Saîd b. Beşîr en-Neccârî’den o da Muhammed b. Abdurrahman el-Beylemânî’den ‘Rebî‘ der ki: İbnü’l-Beylemânî o da babasından babası da İbn Abbas’tan rivayet etti. İbn Abbas, Resûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletti: “Kim sabahleyin şu âyetleri okursa: ‘Artık akşama eriştiğinizde de sabaha erdiğinizde de Allah’ı tesbih edin. Göklerde ve yerde hamd O’nadır; akşam vaktinde de öğleye erdiğinizde de (O’nu tesbih edin)’...ve işte böylece kabirlerden çıkarılacaksınız’ kısmına kadar, o gün içinde kaçırdığı sevaplara erişmiş olur. Kim de bunları akşamleyin okursa, gecesinde kaçırdığı sevaplara erişmiş olur.” Rebî‘ dedi ki: Bu rivayet Leys’tendir.”⁴²⁸

⁴²⁶ Rûm 30/19.

⁴²⁷ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr, 3/268.

⁴²⁸ es-Sicistânî, es-Sünen, 7/410.

Ebû Dâvud'un bu rivayeti Sa'lebî,⁴²⁹ Keşşâf,⁴³⁰ Medârik⁴³¹ ve Dürri'l Mensûr⁴³² da bulunmaktadır.

1.1.3.7. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ* (Tirmîzî)

Muhammed b. Îsâ b. Sevre⁴³³ et-Tirmizî'nin (ö.279/892) Kütüb-i Sitte'den biri olan hadis kitabı, değişik adlarla kaynaklara geçmişse de daha çok *Sünenü't-Tirmizî* adıyla meşhur olmuştur. Sadece ahkâm hadislerini değil Câmi' türü hadis kitaplarında bulunan diğer konulara dair hadisleri de ihtiva ettiği için *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ* veya *el-Câmi 'u't-Tirmizî* ismi de yaygın olarak kullanılmaktadır. Tirmizî'nin 270 (883) yılında tamamladığı esere "sahih" denilmesinin sebebi, *Kütüb-i Sitte*'ye *eş-Şihâhu's-sitte* denildiği gibi, eserin ihtiva ettiği hadislerin büyük kısmının sahih nitelikli olmasıdır.⁴³⁴ Sivâsî'nin Tirmîzî'den yaptığı nakillere⁴³⁵ örnek olarak Hûd Suresi 11. ayet hakkındaki rivayet verilebilir.

(وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) أَي لَهْ عِلْمٌ مَا غَابَ فِيهِمَا عَنِ الْعِبَادِ فَلَا يَخْفَى عَلَيْهِ أَعْمَالُكُمْ (وَالِيهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهُ) فِي الْمَعَادِ فَلَا بَدَّ أَنْ يَرْجَعَ إِلَيْهِ أَمْرُهُمْ وَأَمْرُكَ ، فَيَنْتَقِمُ لَكَ مِنْهُمْ (فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ) أَيِ ثِقْ بِهِ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ ، فَانْهَ كَافَكَ وَكَافِكَ (وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ) عَنْ مَا (تَعْمَلُونَ) بِالْبَيِّاتِ وَالنَّاءِ تَغْلِيْبًا لِلْمَخَاطِبِ. عَنْ كَعْبِ الْأَحْبَارِ أَنَّهُ قَالَ : «خَاتَمَةُ التَّوْرَةِ هَذِهِ الْآيَةُ وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ الْآيَةِ» ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ : قَالَ أَبُو بَكْرٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ : قَدْ شَبَّتَ ، قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ : شَبَّيْتَنِي سُورَةَ هُودٍ وَأَخَوَاتَهَا - يَعْنِي - الْوَاقِعَةَ وَالْمُرْسَلَاتِ وَعَمَّ يَتَسَاءَلُونَ وَإِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ :

(Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a aittir)⁴³⁶ ifadesi, göklerde ve yerde kullara gizli kalan her şeyin bilgisinin Allah'a ait olduğunu, sizin amellerinizin O'na gizli kalmadığını ifade eder. 'Bütün işler O'na döndürülür' yani âhirette tüm işler O'na döner onların da, senin de işlerinin dönüşü O'nadır. Böylece Allah, senin adına onlardan intikam alacaktır. 'O'na kulluk et ve O'na tevekkül et' yani bütün işlerinde O'na güven. Çünkü O, senin kefilin ve sana kâfidir. 'Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir' ifadesi, (ta'melûne) kelimesinin kıraat farklılıklarıyla (yâ ve tâ harfleriyle) okunur; muhatabı tağlib için böyle yapılır. Ka'b el-Ahbâr şöyle demiştir: Tevrat'ın son ayeti bu âyettir: Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir..." İbn Abbâs'tan rivayet edilmiştir: Ebû Bekir (r.a.) Resûlullah'a (sav) "Ey Allah'ın

⁴²⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 7/298.

⁴³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haḳā'iki Gavâmiẓi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Eḳâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, 3/434.

⁴³¹ en-Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Haḳā'iku't-Te'vîl*, c. 2/695.

⁴³² es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 6/488-489.

⁴³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 760.

⁴³⁴ İsmail Lütfi Çakan, "el-Câmius'-Sahîḥ (Tirmîzî)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/129.

⁴³⁵ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḳalâ'i's-Semâsîr*, 1/101, 2/130, 236, 307, 4/10, 212; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fuad Abdulbâkî (Kahire-Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhü, 1395), 2/134, 4/212, 326, 706, 5/43, 214, 298.

⁴³⁶ Hûd 11/123.

Resûlü! Saçına ak düştü.” dedi. Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurdu: “Beni Hûd Sûresi ve onun kardeşleri yani Vâkıa, Mürselât, ‘Amme yetesâelûn’ (Nebe’) ve ‘İze’ş-şemsu küvvirat’ (Tekvîr) sûreleri ihtiyarlattı.”⁴³⁷

حدثنا أبو كريب، قال: حدثنا معاوية بن هشام، عن شيبان، عن أبي إسحاق، عن عكرمة، عن ابن عباس قال: «قال أبو بكر: يا رسول الله، قد شئت قال: شيبتي هود والواقعة والمرسلات و {عم يتساءلون} و {إذا الشمس كورت}»⁴³⁸

Tirmîzî bu hadisin altına; Bu hadis hasen-garîb bir hadistir. İbn Abbas’ın rivayeti olarak yalnızca bu yoldan biliyoruz şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Ancak altına وروی علی بن صالح، هذا الحديث عن أبي إسحاق، عن أبي جحيفة، نحو هذا، وقد روي عن أبي إسحاق، عن أبي ميسرة، شيء من هذا مرسلًا

Ali b. Sâlih bu hadisi Ebû İshak’tan, o da Ebû Cuhayfe’den buna benzer şekilde rivayet etmiştir. Ayrıca Ebû İshak’tan, Ebû Meysere aracılığıyla bunun bir kısmı mürsel olarak da rivayet edilmiştir.⁴³⁹ şeklinde bir de kayıt düşmüş ve bu rivayeti *Kitâbu’l-‘İlel’*’de kendisi kaydetmiştir.

وقال محمد بن بشر: حدثنا علي بن صالح، عن أبي إسحاق، عن أبي جحيفة قالوا: يا رسول الله نراك قد شئت قال: شيبتي هود وأخواتها»فسألت محمدا أيهما أصح فقال: دعني أنظر فيه. ولم يقض فيه بشيء⁴⁴⁰

Bu hadisi Begavî, önce Tirmîzî’nin *Sünen*’ine aldığı hadisi sonra da senetsiz olarak *Kitâbu’l-‘İlel’*’ine aldığı hadisi sadece iki hadisin birbirinden farklı lafızlarını vererek kaydeder.⁴⁴¹ Kevâşî ise Tirmîzî’nin *Sünen*’indeki hadisin sadece metnini verir.⁴⁴² Aynı hadisi Sa’lebî Enes İbn Mâlik rivayeti olarak vermektedir.⁴⁴³ Hâzîn Tirmîzî’nin her iki rivayetini kaydedip hakkındaki değerlendirmeleri de verir.⁴⁴⁴ Kurtubî ise İbn Abbas rivayetini Tirmîzî’den naklettiğini belirtip aynı hadisi sahabeden Ebû Cuhfe’den rivayet eder.⁴⁴⁵ İbnü’l-Cevzî’de ise rivayette sayılan surelerin adları farklıdır.

وروى أبو بكر الصديق رضي الله عنه قال قلت: يا رسول الله، عجل إليك الشيب، قال: «شيبتي هود وأخواتها: الحاقة، والواقعة، وعم يتساءلون، وهل أتاك حديث الغاشية

Ebû Bekir Sıddık’tan nakledildiğine göre Peygambere, “Ey Allah’ın elçisi! Ne çabuk ihtiyarladınız dedim. O da; Beni Hûd suresi ve kardeşleri olan Hakkâ, Vâkıa, Nebe ve

⁴³⁷ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 2/221.

⁴³⁸ et-Tirmîzî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, 5/402.

⁴³⁹ et-Tirmîzî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, 5/402.

⁴⁴⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmîzî, *el-‘İlel’-l-Kebîr*, thk. Subhî es-Samrâî vd. (Beyrût-Lübnân: Âlemü’l-Kütüb-Mektebetü’n-Nahdati’l-Arabiyyat, 1409), 358.

⁴⁴¹ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/512.

⁴⁴² el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri’l-Kur’ân*’l-‘Azîz, 2/450.

⁴⁴³ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân’an Tefsîri’l-Kur’ân*, 14/310-311.

⁴⁴⁴ el-Hâzîn, *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 2/470.

⁴⁴⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 9/1.

Gâşiye sureleri ihtiyarlattı.” demiştir.⁴⁴⁶

1.1.3.8. *es-Sünen* (Nesâî)

Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915)⁴⁴⁷ *es-Sünen. el-Müctebâ* diye de anılan, 5758 hadis ihtiva eden, sünenler arasında en az zayıf hadis içerdği kabul edilen eserdir.⁴⁴⁸ Sivâsî’nin Nesâî’den yaptığı rivayetlere⁴⁴⁹ örnek olarak Haşr suresi 9. Ayetin tefsirinde yaptığı nakli gösterilebilir.

(قُلُوبُكُمْ هُمْ الْمُفْلِحُونَ) فِي الْآخِرَةِ مِنَ النَّارِ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ ، رَوَى عَنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ : « لَا يَجْتَمِعُ الشَّحُّ وَالْإِيمَانُ فِي قَلْبِ عَبْدِ أَبَدًا »

(İşte kurtuluşa erecekler onlardır.) Ahirette, ateşten kurtulup cennete gireceklerdir.⁴⁵⁰ Bu konuda Peygamberimiz’den şöyle rivayet edilmiştir: “Cimrilik (şuhh) ile iman bir kulun kalbinde asla bir araya gelmez.”⁴⁵¹

Sivâsî’nin senedini vermediği bu rivayet Nesâî’nin kitabında senediyle birlikte şöyle kayıtlıdır:

أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ سَهِيلٍ، عَنْ صَفْوَانَ أَبِي يَزِيدَ، عَنْ الْقَعْقَاعِ بْنِ اللَّجْلَاجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "لَا يَجْتَمِعُ غِبَارٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدُخَانُ جَهَنَّمَ فِي جَوْفِ عَبْدِ أَبَدًا، وَلَا يَجْتَمِعُ الشَّحُّ وَالْإِيمَانُ فِي قَلْبِ عَبْدِ أَبَدًا

İshak b. İbrâhim bize haber verdi; dedi ki: Cerîr bize rivayet etti; o, Süheyl’den; Süheyl, Safvân Ebû Yezîd’den o da Ka’kâ’ b. el-Leclâc’dan, o da Ebû Hüreyre’den rivayet etti. Ebû Hüreyre şöyle dedi: Resûlullah (s.a)buyurdu ki: “Allah yolunda (cihatta) oluşan toz ile cehennemin dumanı bir kulun karnında asla bir araya gelmez. Cimrilik ile iman da bir kulun kalbinde asla bir araya gelmez.”⁴⁵²

1.1.4. Müracaat Ettiği Fıkıh Kitapları

1.1.4.1. *el-Hidâye* (Mergînânî)

Burhâneddin el-Mergînânî’nin (ö.593/1197) Hanefî fıkına dair eseri. Hanefî fıkının en tanınmış ve muteber metinlerinden biri olup müellifin, Kudûrî’ye ait *el-Muhtaşar* ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *el-Câmi ‘u’s-şagîr*’inde mevcut

⁴⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, 641.

⁴⁴⁷ Kandemir, M. Yaşar, “Nesâî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/563.

⁴⁴⁸ Kandemir, “es-Sünen”, 38/147.

⁴⁴⁹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/92, 2/120, 131, 315, 3/14, 29, 4/200; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, ed. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb-Suriye: Mektebetü’l-Matbu’âtü’l-İslâmiyye, 1414), 1/93, 2/30, 4/169, 6/13, 232, 8/318.

⁴⁵⁰ Haşr 59/9.

⁴⁵¹ en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, 6/27.

⁴⁵² en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, 6/27.

meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı *Bidâyetü 'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Mergînânî, *Bidâyetü 'l-mübtedî*'yi önce *Kifâyetü 'l-müntehî* adıyla şerh etmeye başlamış, ancak eser büyük bir hacme ulaşınca okuyucuya bıkkınlık vereceğini ve kullanım zorluğu sebebiyle yeterince faydalı olmayacağını düşünerek *el-Hidâye*'yi hazırlamıştır. *el-Hidâye*'de ayrıntılarına girmedigi bazı meseleler için de bu şerhe atıflarda bulunmuştur. Eseri on üç yılda yazan müellif rivayete göre bu müddet zarfında devamlı oruç tutmuş ve bunu herkesten gizlemiştir. Hanefî âlimlerinin de görüşlerine yer verilen eserde ayrıca sık sık İmam Şâfiî ve bazan da Mâlik'in görüşleri delilleriyle birlikte kaydedilmektedir.⁴⁵³ Eserde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine hiç rastlanmaz. Gerek görüş ve delillerin sıralanışı, gerekse İmam Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerinin zikredilmesi konusunda Mergînânî'nin metodu ile çağdaşı olan Hanefî fakihî Kâsânî'nin *Bedâ'î 'u's-şanâ'î*'deki metodu aynıdır.⁴⁵⁴

'*Uyûnut-Tefâsîr* üzerinde çalışma yapanlar Sivâsî'nin tefsirinde bu kitabın adını vermediğini, ancak fikhî konulardaki nakilleri onun kitabındaki açıklamalara benzediğini tespit etmişlerdir. Sivâsî Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin görüşlerini açıklamakla yetinmekle beraber kendisi Hanefî mezhebine bağlıdır. *Hidâye* kitabı da o mezhebe göre yazılmıştır. *Hidaye* şerhine baktıldığında fikhî meselelerin vürudü Sivâsî ile uyum sağlamaktadır.⁴⁵⁵ Biz de araştırmacılarla aynı kanaati paylaşmaktayız.⁴⁵⁶ Bu konuya örnek olması açısından zıharla ilgili ayetin tefsirini aşağıda inceleyeceğiz. Burada Sivâsî'nin yaptığı açıklamalar *el-Hidâye*'yi kullandığını göstermektedir.

(وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ) أَي يَقُولُونَ لِهَنْ أُنْتِنَ عَلَيْنَا كَظَهَرِ أَمْنَا أَوْ شَبِهَوْهُنَّ بَعْضُو مِنْ أَعْضَائِهِنَّ الَّتِي يَحْرَمُ النَّظَرُ إِلَيْهِ مِنَ الْأُمِّ كَالْفَخْذِ وَالْبَطْنِ (ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا) أَي إِلَى الْجَمَاعِ الَّذِي حَرَّمَهُ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِشَيْءٍ قَالُوهُ مِنْ لَفْظِ الظَّاهِرِ تَنْزِيلًا لِلْمَقُولِ مَنْزِلَةً الْمَقُولِ فِيهِ وَهُوَ الْجَمَاعُ ، ف «مَا» بِمَعْنَى شَيْءٍ مَوْصُوفٍ بِ (قَالُوا) أَوْ بِمَعْنَى الَّذِي أَوْ اللَّامِ فِي (لِمَا) بِمَعْنَى إِلَى بِتَقْدِيرِ الْمُضَافِ ، أَي يَعُودُونَ إِلَى رَفْعِ مَا قَالُوهُ أَوْ الْعُودِ بِمَعْنَى النَّدَمِ وَاللَّامِ بِمَعْنَى عَنْ (فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ) مُؤْمَنَةً أَوْ كَافِرَةً عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، وَلَا تَجْزِي إِلَّا الْمُؤْمَنَةُ عِنْدَ الشَّافِعِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَمَا فِي كَفَارَةِ الْقَتْلِ ، أَي فَكَفَارَتُهُمْ عَتَقَ رَقَبَةً (مَنْ قَبِلَ أَنْ يَتَمَاسَا) أَي مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجَامِعَهَا الزَّوْجُ الْمَظَاهِرُ ، وَالْجُمْلَةُ خَبَرُ «الَّذِينَ» (ذَلِكَ) أَي الْحُكْمُ بِالْكَفَارَةِ (تَوْعُظُونَ بِهِ) لَتَنْزَجِرُوا عَنِ الظَّاهِرِ (وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ) مِنْ

⁴⁵³ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr, 1/98, 205, 251, 2/35, 3/297, 4/129.

⁴⁵⁴ Cengiz Kallek, "el-Hidâye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/471-473.

⁴⁵⁵ Ebû Nuaymâ, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Süreti's-Şuarâ Hattâ Süretü'n-Nâs, 13; el-Hâlidî, Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li'Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Süreti'l-En'âm, 26.

⁴⁵⁶ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr, 1/98, 205, 2/121, 215; el-Mergînânî, el-Hidâye Şerhü Bidâyetü 'l-Mübtedî, 1/251, 2/503, 3/126, 6/386.

الوفاء وغيره ، قال الشافعي لا يكون الظهار إلا بالأم وحدها وقال أبو حنيفة رحمه الله لو وضع المظاهر مكان الأم ذات رحم محرم منه من نسب أو رضاع أو صهر كان ظهاراً⁴⁵⁷

(*Kadınlarına zihâr yapanlar*) yani onlara şöyle diyenler: “Siz bizim için annemizin sırtı gibisiniz” yahut onları, annelerinin bedenlerinden bakılması haram olan bir uzva örneğin uyluk veya karın gibi benzetenlerdir. (*Sonra söylediklerine dönerler*) yani, zihâr sözleriyle kendilerine haram kıldıkları cinsel birleşmeye geri dönmek isterler. Burada, söylenen şey, söylenilen fiil yerine konmuştur, yani Allah Teâlâ, söylediklerine dönerler ifadesini o sözle yasakladıkları fiile (cima/ilişki) dönmek isterler” anlamında kullanmıştır. Bu durumda “mâ” (ما) kelimesi;

- 1) ya “şey” anlamında sıfat tamlamasıdır, yani söyledikleri şey,
- 2) ya da “ellezî (الذي)” anlamında ism-i mevsûldür, yani söyledikleri (şey).
- 3) Ayrıca “lâm” harfî (لما) “ilâ” (إلى, -e, -a) anlamında da olabilir. Bu durumda gizli bir kelime takdir edilir: “لرفع ما قالوا” (söyledikleri sözü ortadan kaldırmaya, yani kaldırma işlemine dönmek).
- 4) Bazılarına göre ise “العود” (geri dönmek), pişmanlık (nedamet) anlamındadır ve o zaman “lâm” harfî “عن” (den, -den dolayı) manasındadır.

Bir köle azat etmek gerekir. Ebû Hanîfe bu kölenin mümin veya kâfir olabileceğini söylemiştir ancak İmam Şâfiî yalnız mümin kölenin yeterli olacağını belirtmiştir nitekim bu, kasten adam öldürme kefaretinde de böyledir. Yani onların kefareti cinsel birleşmeden önce kadının kocası tarafından köle azat etmektir. Bu cümle الذَّيْنِ kelimesinin haberidir yani “zihâr yapanların hükmü şudur” anlamında ذَلِكُمْ yani size bildirilen bu hüküm بِهِ zihâr yapmaktan sakınasınız diye size öğüt verilmektedir. Allah yaptığınız her şeyi bilir yani hem sözlerinize sadık kalmanızı hem de kefareti yerine getirip getirmemenizi.

- İmam Şâfiî’ye göre, zihâr sadece anneye benzetmekle gerçekleşir;
- İmam Ebû Hanîfe’ye göre ise, kişi eşini annesinin dışında, kendisine mahrem olan diğer kadınlardan kan,süt ve sıhriyetten herhangi birine benzetse bile bu zihâr sayılır.

Zihar Kefareti ile ilgili Hidâye’de bulunan bölümde,

⁴⁵⁷ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 4/192-193.

- Hanefî mezhebine göre, kefarete için mümin-kâfir, erkek-kadın, küçük-büyük bir köle azat edilebilir. Çünkü hepsi köle ismi bütün bu vasıfları içerir.
- İmam Şafîî bu konuda Hanefilerden farklı düşünür ve sadece mümin bir köle ile kefaretin geçerli olacağını savunur. Şafîî'ye göre, kefarete Allah'ın hakkı olduğu için, tıpkı zekât gibi Allah'ın düşmanına harcanması caiz değildir.⁴⁵⁸

Sivâsî tefsiri boyunca ahkâmla alakalı ayetlerde kendisi Hanefî mezhebine tâbi olsa da İmam-ı Âzam'ın görüşleri yanında gerekli gördüğü yerlerde diğer üç mezhebin imamlarının isim ve görüşlerine de yer vermektedir. Ancak her dört imamın adı ve görüşü birlikte sadece bir yerde geçmektedir.⁴⁵⁹ Tefsirin genelinde daha çok İmam Azam ve İmam Şafîî'nin görüşleri karşılaştırmalı olarak verilmektedir.⁴⁶⁰ Buradan Sivâsî'nin her iki mezhepte mütehasıs olduğunu veya o dönem iki mezhebinde medreselerde tahsil edildiğini göstermektedir. Bunun yanında yukarıda anlatılan el-Hidâye kitabının da usulü bu şekildedir. Bir diğer sebep de o dönem Anadolu'da bu iki mezhebin yaygın olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Sivâs Gök Medrese Vakfiyesi'nden edindiğimiz bir bilgi bu noktada aydınlatıcı olmaktadır. Gök Medrese'ye atanacak müderrisin Şafîî olması şart koşulmuştur. Şayet Şafîî müderris bulunmazsa Hanefî mezhebinden bir müderrisin atanması daha sonra Şafîî bir müderris bulunursa onun müderris olarak atanması⁴⁶¹ şart koşulmuştur. Sivâsî görüşlerini verdiği imamlardan Şafîî ve Malik birlikte üç yerde⁴⁶² Şafîî ve Hanefî âlimi İmam Muhammed üç yerde ancak aynı sayfada⁴⁶³ bir yerde de Şafîî, İmam Muhammed ve İmam Yusuf İmameyn şeklindeki bir kullanımla vermektedir.⁴⁶⁴ Yine İmam Hanife, İmam Şafîî ve İmam Malik beş yerde birlikte verilmektedir.⁴⁶⁵ Bu kullanımlarda genellikle önce Hanefî mezhebi görüşlerini verip arkasına Şafîî görüşleri gerekli olduğunda ise diğer mezhep imamlarının görüşlerini sıralamaktadır.

1.1.5. Kullandığı Sözlükler

Sivâsî'nin tefsirinde takip ettiği en güzel yönlerden biri de öğrencinin

⁴⁵⁸ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Merginânî, *el-Hidâye fi-Şerhi Bidâyeti'l-Mübeddî*, thk. Yusuf Talal (Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, 1425), 2/265-270.

⁴⁵⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/304.

⁴⁶⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/95, 118, 197, 205, 215, 2/115, 143, 316, 3/118,130,160,237,297,306, 4/24,129,224.

⁴⁶¹ Sadî Bayram - Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi* 13 (1981), 37.

⁴⁶² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/ 84,90,198.

⁴⁶³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/292.

⁴⁶⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/102.

⁴⁶⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/84, 100, 111, 113, 2/259, 3/160.

anlamayacağını düşündüğü her bir kelimenin müradifini vermesidir. Tefsirinin en bariz vasıflarından biri budur. Yazdığı mukaddimeden Sivâsî'nin bu konu ile ilgili gayesini çok net anlayabiliyoruz. O tefsirini yazma ve metodunu açıklarken “Ancak edep ve fazilet sahibi bazı Arap ve Arap olmayan öğrencilere (bu tefsirlerin) metotlarının inceliği ve üsluplarının kapalılığı nedeniyle, bu sırlar ve nurlara şifa olacak bir keşif ve yeterli bir beyana muttali olmak zor oluyordu.”⁴⁶⁶ şeklindeki ifadeleri ile tam manasıyla örtüşen bir tefsir yazmış oluyordu. Ayrıca Sivâsî “müfessirin bilmesi gereken ilimleri sayarken özellikle ⁴⁶⁷وجوه لغة “lügat bilgisi”ni de eklemiştir. Kendisi tefsir hakkında şöyle bir tanım yapar: “Tefsir; gerçekte keşif ve izhardır. Onun tarifi de ayetin manasının, durumunun, kıssasının ve nüzul sebebinin zahiri bir delille ortaya çıkarılmasıdır.”⁴⁶⁸ Sivâsî tefsiri böyle tanımlayarak lüğatin tefsir ilminde ne kadar önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Hakkında yapılmış olan çalışmalarda araştırmacılar bu özelliğine değinmemişlerdi. Daha önce yazılan tefsirlerde de bu tür kısa açıklamalar bulunmakla beraber fazla bir inceleme ve bilgi bulunmamaktaydı. Bu konudaki bir bilgi aydınlatıcı olmaktadır. O dönem sözlük ezberleme geleneğinin bulunduğunu hatta Aksaray Zinciriye Medresesi Müderrisliği'ne atanabilmek için aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz Cevherî'nin *Tâcü'l-Luğa* adlı sözlüğünü ezberleme şartının konulduğu kaydedilmektedir.⁴⁶⁹ Bu şart bile bize o dönem eğitim hayatında Arapça öğretimi sürecinde kelime ezberlemenin daha da ileri taşınarak sözlük ezberlemenin bir metot olarak benimsendiğini göstermektedir. Böylece öğrenci çok geniş bir kelime alt yapısına sahip oluyordu. Bu metodun Anadolu'nun diğer medreselerinde uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz ancak Sivâsî'nin tefsirinden kendisinin iyi bir lügat bilgisine sahip olduğunu anlıyoruz. Şimdi onun kendisinden faydalandığını tespit ettiğimiz sözlükler hakkında bilgi verelim.

1.1.5.1. *Tâcü'l-Luğa* (Cevherî)

İsmâîl b. Hammâd et-Türkî el-Ütrârî⁴⁷⁰ Ebû Nasr el-Cevherî (ö.400/1009'dan

⁴⁶⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/13.

⁴⁶⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/22.

⁴⁶⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

⁴⁶⁹ A.Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Evrim Matbaacılık Ltd.Şti., 1982), 25; Mahmut Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddin Aksarâyî Hayatı ve Eserleri* (Konya: Aksaray Valiliği, 2016), 32; Mustafa Karabacak, “Cemâleddin Aksarâyî'nin Hadisçiliği: el-Es'ile ve'l-Ecvibe Örneği”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 11-35.

⁴⁷⁰ Türkistan'ın Otara, eski adıyla Farab şehri bugünkü Kazakistan sınırları içinde bulunan eski bir şehirdir. Otrar olarak meşhur olmuş şehir için pek çok isim kullanılmıştır. Fâryâb, Firyâb Yengi-kent, Yangı Kent, Turar, Tarban veya Tutarband bunlardan birkaçıdır. *Pâryâb* veya *Fîryâb* şeklinde de isimlendirilen Fâryâb, eskiden Cûzcân vilayetinin bir kesimi içerisinde, coğrafi olarak ise hâlihazırda Afganistan'ın kuzeyinde

önce)⁴⁷¹ Lugatçilerin imamıdır, seyahat etmeyi ve gurbet diyarlarında bulunmayı severdi. Arap dilini öğrenmek amacıyla Rebîa ve Mudar kabilelerinin yaşadığı bölgelere gitmiş. Şam diyarını ve Irak'ı dolaşp; ardından Horasan'a geri dönmüştür. Nîşâbur'da yerleşerek burada ders verip, eserler telif etmiş, hat sanatını öğretmiş ve Kur'an mushafları istinsah etmiştir.⁴⁷² Tâcü'l-luğa, *Şihâhu'l-luğa, eş-Şihâh fi'l-luğa* veya kısaca *eş-Şihâh* diye de bilinen bu eser, Arap sözlükçülüğü tarihinde düzen itibariyle (kelime sonlarının harf sırasına göre dizilmesi)⁴⁷³ yeni bir çıkış açtığı gibi sadece sahih kelimeleri (Bedevî Araplar'dan gelen fasih kelimeler) ihtiva etmesi açısından da ayrıca bir özellik arz etmektedir.⁴⁷⁴ Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden bu sözlüğün Anadolu medreselerinde kullanılmakta olduğu sonucuna varıyoruz. Ayrıca 'Uyûnu't-Tefâsîr'e baktığımızda⁴⁷⁵ bu sözlüğün de Sivâsî'nin elinde olduğunu düşünüyoruz ancak onun bu sözlüğe vukufiyetinin ezber düzeyinde olup olmadığını bilmiyoruz.

Şuarâ Suresi 183.ayetin tefsirinde Sivâsî,

(وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ) أَي لَا تَسْعُوا فِيهَا بِالْمَعَاصِي ، وَالْعَثِي هُوَ الْفَسَادُ وَالْهَلَاكُ وَكَذَا الْعَيْثُ ، يُقَالُ عَثِيَ وَعَاثُ ، أَي فَسَدَ وَهُوَ قَطَعَ الطَّرِيقَ وَالْغَارَةَ وَإِهْلَاكَ الزَّرْعِ.

“Yeryüzünde bozgunculuk çıkararak karışıklık çıkarmayın” Yeryüzünde günah işleyerek bozgunculuk çıkarmaya çalışmayın. العثي kelimesi, bozgunculuk ve helâk anlamına gelir; aynı şekilde العيث de aynı manadadır. عَاثَ/عَثِيَ denir. Anlamı bozmak, fesada sebep olmaktır. Yani, yol kesmek, baskın yapmak, ekinleri yok etmek gibi davranışlardır.⁴⁷⁶

Cevherî'nin verdiği mana ise aşağıdaki gibidir.

[عَيْثُ] الْعَيْثُ: الْإِفْسَادُ. يُقَالُ عَاثَ الذَّنْبَ فِي الْغَنَمِ . وَالتَّعْيِثُ: طَلَبُ شَيْءٍ بِالْيَدِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَبْصُرَهُ

denir. (عَاثَ الذَّنْبَ فِي الْغَنَمِ) Bozmak, fesada uğratmak demektir. العيث;

Anlamı: “Kurt koyunlar arasında fesat çıkardı, telef etti.”⁴⁷⁷

1.1.5.2. el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân (İsfehânî)

bulunmaktadır. Meymene'ye yakın olan bu yerleşim yeri aynı zamanda Horasan'a da komşudur. (“İslam Düşünce Atlası” (Erişim 26 Nisan 2026).

⁴⁷¹ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 17/80-81.

⁴⁷² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 17/80-81.

⁴⁷³ Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Ahmed İbrahim Zühve (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1429), 6.

⁴⁷⁴ Hulusi Kılıç, “Cevherî, İsmâil b. Hammâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/459.

⁴⁷⁵ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/28, 41, 88, 92, 208, 2/80, 289, 3/100; el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, 56, 129, 651, 518, 1207, 664, 815, 618, 766.

⁴⁷⁶ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/208.

⁴⁷⁷ el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lugati ve'l-'Ulûm*, 829.

Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal el-İsbehânî⁴⁷⁸ er-Râgıb, Ebü'l-Kâsım el-İsfahânî (ö.502/1108)⁴⁷⁹ Bağdatlı İsmail Paşa ise vefat tarihini hicrî 500/1106 olarak kaydetmiştir.⁴⁸⁰ Müfessir, Arap dil âlimi ve ahlâk felsefecisi. İsfahan'lıdır ancak Bağdat'ta yerleşmiştir.⁴⁸¹ *el-Müfredât*, Râgıb el-İsfahânî'nin Kur'an'daki garîb kelimelere dair sözlüğüdür. Garîbü'l-Kur'ân geleneğinin önemli halkasını teşkil eden *el-Müfredât* bu gelenek içinde bir dönüm noktası olup, kendinden önceki eserlere göre farklılık göstermiştir. Önceki eserler tertip bakımından Kur'an sûrelerinin dizimini esas alırken *el-Müfredât* alfabetik düzenlenmiş, Kur'an lafızlarının hemen tamamını kapsayan hacimli bir sözlük olmuştur. Garîb lafızların tek kelime ile karşılanması yerine Kur'an'da geçen bütün türevlerinin anlamları verilmiş, kelimeyle ilgili âyetlere ve diğer bilgilere temas edilmiştir. Böylece eser garîbü'l-Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'an sözlüğü modeli ortaya koymuştur.⁴⁸² Sivâsî'nin göz ardı etmeyeceğini düşündüğümüzden çeşitli karşılaştırmalar yapınca bu eserden de istifade ettiğini tespit etmiş bulunmaktayız.⁴⁸³ Nisâ suresinde geçen **كُفِّلَ** kelimesi hakkında Sivâsî'nin yaptığı açıklama üzerine yaptığımız araştırma bunun en güzel örneğidir.

(وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً) أي قبيحة في الإسلام كظلم للغير بأخذ حق ومنع حق من حقوق الله أو من حقوق الناس بلا رضى منهم وأخذ رشوة في ذلك وغيره مما لا يجوز شرعا (يَكُنْ لَهُ كُفْلٌ) أي شدة (منها) أي لأجل الشفاعة السيئة في الآخرة ، واشتقاق الكفل من الكفل لمشفقة الركوب عليه ، ثم استعير للحمل على كل شدة ، وقيل : معناه النصيب كقوله (يُؤْتِكُمْ كُفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ) ، وقيل : الشفاعة الحسنة هي الدعوة للمسلم بالخير ، لأنها في معنى الشفاعة إلى الله ، والشفاعة السيئة هي الدعاء بالشر عليه ، قال عليه السلام : «من دعا لأخيه المسلم بظهر الغيب استجيب له» ، وقال له الملك ولك مثل ذلك (وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتِنًا) أي حافظا له بقوته واقتداره ، لا يغفل عنه ولا يغيب

“(Kim kötü bir şefaatte bulunursa) yani İslam'da çirkin sayılan bir aracılık yaparsa, meselâ başkasına zulmetmeye sebep olacak, bir hakkın gasp edilmesine veya Allah'ın yahut insanların haklarından birinin onların rızası olmadan engellenmesine vesile olan bir aracılık yaparsa, yahut bunun için rüşvet alırsa veya şeran caiz olmayan başka bir şeyde aracılık

⁴⁷⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 18/120-121.

⁴⁷⁹ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrût-Lübân: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2006), c. 2/255.

⁴⁸⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Mü'ellifîn ve Âşârü'l-Muşannifîn*, c. 1/311.

⁴⁸¹ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, c. 2/255.

⁴⁸² Ömer Kara, “el-Müfredât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 31/505-506.

⁴⁸³ Sivâsî, *‘Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/161, 223, 241, 2/80; el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân)*, 72, 78, 133, 503.

ederse...(Ondan bir *kifl* (pay/yük) onun olur.) Yani yaptığı kötü şefaata sebebiyle ahirette ona bir şiddet isabet eder. “Kifl” kelimesinin kökü biniti sürmekteki zorluk anlamındaki *kifl*’den türetilmiştir. Buradan her türlü sıkıntı ve zorluk yükü için istiare yapılarak kullanılmaya başlanmıştır. Şu ayette olduğu gibi onun manasının nasîp olduğu söylenmiştir. (*Size rahmetinden iki kat versin.*) Denilmiştir ki: Güzel şefaata, Müslüman için hayır dua etmektir. Çünkü bu, Allah’a yapılan şefaata anlamındadır. Kötü şefaata ise onun aleyhine dua etmektir. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Kim Müslüman kardeşi için onun gıyabında dua ederse, duası kabul edilir.’ Melek de ona: ‘Senin için de aynısı olsun’ der. (*Allah her şey üzerinde mukîr’tir*) yani O, kudreti ve gücüyle her şeyi koruyup gözetendir; hiçbir şeyden gâfil değildir ve hiçbir şey O’ndan gizli kalmaz.”⁴⁸⁴ İsfahânî ise كِفْلْ kelimesi hakkında şu açıklamayı yapar:

وأما قوله من يشفع شفاعة حسنة إلى قوله: يكن له كفل منها فإن الكفل هاهنا ليس بمعنى الأول، بل هو مستعار من الكفل، وهو الشيء الرديء واشتقاقه من الكفل، وهو أن الكفل لما كان مركبا ينبو براكبه صار متعارفا في كل شدة، كالسيبساء وهو العظم الناتئ من ظهر الحمار ، فيقال: لأحملنك على الكفل، وعلى السيبساء

(*Kim iyi bir şefaatte bulunursa ... onun için ondan bir kifl vardır*) (Nisâ 85) ifadesine gelince: Buradaki *kifl*, önceki anlamda (pay, nasip) değildir. Aksine, kötü ve değersiz şey anlamına gelen *kifl*’den istiare yapılmıştır. Bu kelimenin kökü de yine *kifl*’dir. Şöyle ki: Kifl, üzerine binildiğinde binicisini sarsan, rahatsız eden bir eyer parçası olduğundan, her türlü zorluk ve sıkıntı için kullanılmaya başlanmıştır. Tıpkı sîsâ gibi, bu da merkebin sırtında çıkıntı yapan kemiktir. Bu yüzden şöyle denir;

Seni mutlaka kiflin üzerine bindireceğim,

Seni mutlaka sîsânın üzerine oturtacağım.”⁴⁸⁵

Bu ayette Sivâsî’nin *kifl* kelimesini anlatırken belirttiği *kifl* kelimesinin kökü, biniti sürmekteki zorluk, anlamına gelen *kifl*’den türetilmiştir” tanımı *el-Müfredât*’tan alınmıştır. Bu mana tefsirlerde bulunamamıştır.

1.1.5.3. *et-Tâ ‘rifât* (Cürcânî)

Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö.816/1413)⁴⁸⁶ Timur 789/1337-38 tarihinde Şiraz’ı alınca Cürçan’a kaçmıştır.

⁴⁸⁴ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/227.

⁴⁸⁵ el-İsfahânî, *Müfredâtü’l-İfâzî’l-Kur’ân* (*el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*), 436.

⁴⁸⁶ ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribine ve’l-Müsteşrikîn*, c. 5/7; Kehhâle, *Mu’cemü’l-Mü’ellifîn: Terâcimü Muşannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*, c. 2/515.

Timur vefat edince tekrar Şiraz'a dönmüş ve vefatına kadar orada kalmıştır.⁴⁸⁷ Cürcânî, yaşadığı döneme kendi damgasını vurup ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak etkisini devam ettiren çok yönlü bir âlimdir. Başlıca ilgi alanı kelâm, Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi dinî ve aklî ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve hâşiye türünde eserler vermiş, bundan dolayı allâme unvanı kendisine verilmiştir.⁴⁸⁸ Cürcânî'nin yazdığı *et-Ta'rifât* adlı terimler sözlüğü meşhur olup birçok defa basılmıştır.⁴⁸⁹

Sivâsî'nin tefsîr ve te'vîl kelimelerine dair açıklaması;

قالوا: التفسير في الأصل هو الكشف والإظهار ، وحده: توضيح معنى الآية وشأنها وقصتها والسبب الذي نزلت فيه بلفظ يدل عليه دلالة ظاهرة ، والتأويل في الأصل : الترجيع ، وحده : صرف الآية من معناه الظاهر إلى معنى يحتمله إذا كان المحتمل الذي يراه موافقا بالكتاب والسنة ، مثالهما ما يقال في قوله تعالى (يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ) إن أراد منه إخراج الطير من البيضة كان تفسيراً، وإن أراد إخراج المؤمن من الكافر أو العالم من الجاهل كان تأويلاً ،

“Dediler ki: Tefsir, aslında ‘keşfetmek ve ortaya çıkarmak’tır. Terim olarak ise ayetin anlamını, konusunu, kıssasını ve hangi sebeple indiğini açık bir ifade ile açıklamaktır. Te’vîl ise aslında ‘geri döndürme’ (bir şeyi aslına döndürme) demektir. Terim olarak ise ayeti, zahirî anlamından alıp, ayetin ihtimal verdiği başka bir anlama yöneltmektir ancak bu tercih edilen anlamın Kitap ve Sünnet’e uygun olması şarttır. Bu ikisine örnek olarak Allah Teâlâ’nın şu sözü verilir: ‘Ölüden diriye çıkarır’⁴⁹⁰ Eğer bununla yumurtadan kuşun çıkması kastediliyorsa bu tefsirdir. Eğer bununla kâfirden müminin veya cahilden âlimin çıkması kastediliyorsa bu te’vildir.”⁴⁹¹

Cürcânî'nin *et-Târifât*'taki açıklaması ise şöyledir:

التأويل: في الأصل: الترجيع. وفي الشرع: صرف اللفظ عن معناه الظاهر إلى معنى يحتمله، إذا كان المحتمل الذي يراه موافقا للكتاب والسنة، مثل قوله تعالى: {يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} إن أراد به إخراج الطير من البيضة كان تفسيراً، وإن أراد به إخراج المؤمن من الكافر، أو العالم من الجاهل؛ كان تأويلاً

Te’vîl: Asıl anlamı itibarıyla *geri döndürmedir*. Şer’î anlamda ise: Bir lafzı, Kitap ve Sünnet’e uygun olmak şartıyla, zâhir anlamından ihtimal dâhilinde bulunan başka bir manaya çevirmektir. Buna örnek olarak Yüce Allah’ın şu buyruğu verilebilir: “Diriyi ölüden

⁴⁸⁷ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, c. 5/7.

⁴⁸⁸ Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/134-136.

⁴⁸⁹ Sadreddin Gümüş, “et-Ta'rifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/29-30.

⁴⁹⁰ Rûm 30/19.

⁴⁹¹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/21.

çıkartır.” (يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ) Eğer bundan, yumurtadan kuşun çıkarılması kastedilirse, bu tefsir olur. Şayet kâfirden müminin veya cahilden âlimin çıkarılması kastedilirse, bu da te’vil olur.⁴⁹²

التفسير: في الأصل هو الكشف، والإظهار، وفي الشرع: توضيح معنى الآية، وشأنها، وقصتها، والسبب الذي نزلت فيه، بلفظ يدل عليه دلالة ظاهرة

Tefsir: Asıl anlamı itibarıyla örtüyü kaldırmak, açığa çıkarmaktır. Şer’î (istilâhî) anlamda ise: Âyetin manasını, konusunu, kıssasını ve nüzûl sebebini, buna açık bir şekilde delâlet eden lafızlarla açıklığa kavuşturmadır.⁴⁹³

Yapılan incelemelerden Sivâsî’nin tefsirini yazarken *et-Târifat*’tan yararlandığı görülmektedir.⁴⁹⁴

1.1.6. Kiraat Kitapları

Sözlükte kırâat “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamında masdar; “sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme anlamında isimdir. Aynı kökün kur’ân şeklinde gelen masdarı da kırâat ile eş anlamlıdır.⁴⁹⁵ Terim olarak kırâat, Kur’an-ı Kerîm’in lafızlarının nasıl telaffuz edileceğini, edâ yollarını ve bunlarla ilgili ittifak ve ihtilaf olunan rivayetleri ele alan, bu işi yaparken de rivayetleri, nakledenlere isnad eden bir ilim dalıdır.⁴⁹⁶ “Herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i’râb bakımından meydana gelen değişiklik demektir.”⁴⁹⁷ şeklinde de tanımı bulunmaktadır. Süyûtî, *el-İtkân*’da müfessirin bilmesi gereken ilimlere ayırdığı bölümde; “Sahabeden gelen rivayetlerin önemli yönlerinden biri, kırâata göre yaptıkları tefsiri bilmektir. Bir âyet hakkında Sahabe’den farklı iki tefsir mevcut olduğunda, bunun ihtilaf olduğu sanılır. Hâlbuki bu aslında ihtilaf değil, kırâata göre yapılan tefsirdir. Selef uleması bu nevi tefsire çokça önem vermiştir”⁴⁹⁸ diyerek konunun önemine dikkat çekmiştir.

⁴⁹² el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 54.

⁴⁹³ el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 67.

⁴⁹⁴ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/24, 28, 34, 92, 2/103; el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 103, 131, 133, 137, 139.

⁴⁹⁵ Abdulhamit Birişik, “Kırâat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/425-432; Necattin Hanay, *Erken Dönem Tefsirlerinde Kırâat Yorum İlişkisi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 46; el-Cevherî, *es-Sihâh fi’l-Lugati ve’l-‘Ulûm*, 964-965; Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kırâat İlminin Ta’limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 70.

⁴⁹⁶ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kırâat İlminin Ta’limi*, 71; Abdulhekîm Ağırbaş, *Kırâat Eğitimi-Öğretimi Geleneği ve Günümüzde Uygulamalar (Türkiye-Suudi Arabistan Örneği)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 20.

⁴⁹⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 116.

⁴⁹⁸ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fi’l-‘Ulûmi’l-Kur’an*, çev. Sakıp Yıldız - H. Avni Çelik, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 2/467.

İbnü'l-Cezerî kitabında Sivaslı bir kıraat âlimi olan Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendi el-Celâl es-Sivâsî'yi anlatırken Şehâbuddin Sivâsî'nin hocaları hakkında da diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermektedir. O “Sivas Reîsü'l-Kurrası ve Şeyhi Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendi el-Celâl es-Sivâsî, kendisi Nur İbrahim b. Ali es-Sivâsî'den kıraat okudu. Ondan da Muhammed b. Mahmûd el-Habbâzî ve onun azatlı kölesi eş-Şeyh Şehabuddin Abdullah b. Abdullah Ayasuluk Şeyhi kıraat okudular. Emir Ahmed 749 h. (1348-1349 m.) yılında Sivas'ta taundan (veba) vefat etti.”⁴⁹⁹ demektedir. Bu ifadelerini maddeleştirdiğimizde, şu hususlar ortaya çıkar: Şehâbeddin Sivâsî, Sivas Reîsü'l-Kurrası ve Şeyhi Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendi el-Celâl es-Sivâsî'nin öğrencisidir. Ondan Kıraat ilmi okumuştur. Kıraat ilmini okumanın şartları arasında hafız olmak gerektiği için⁵⁰⁰ Sivâsî hafız olduğu anlaşılmaktadır.

“Sivâsî sadece Kur'an kıraatini nakletmekle yetinmemiş bazılarında da racih olanlarını nakletmiştir. Bu da Kur'an kıraati konusunda Sivâsî'nin ilminin genişliğini ve dirayetini (yeterliliğini) ortaya koymaktadır.”⁵⁰¹ Sivâsî kendisi kurrâ olmakla beraber aşağıda inceleyeceğimiz Ukberî'nin *İ'râbü'l-Kur'an* adlı eserinden faydalanmıştır.

1.1.6.1. *İ'râbü'l-Kur'an* (Ukberî)

Muhibbüddîn Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn b. Ebi'l-Bekâ Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö.616/1219) 538 (1144) yılının sonlarında Bağdat'ta doğmuştur.⁵⁰² Ailesi Bağdat'ın doğusunda Dicle kıyısında bulunan Ukberâ kasabasındandır. Ukberî bütün hayatını Bağdat'ta ilim eğitim ve öğretimi ve eser telifi ile geçirmiştir. 8 Rebülevvel 616 (24 Mayıs 1219) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵⁰³ *İ'râbü'l-Kur'an* (*İmlâ'ü mâ menne bihi'r-rahmân min vüçûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'an, et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'an*) Kur'an'ın baştan sona âyetlerin i'râb ve kıraat şekillerinin açıklandığı bir eserdir.

Sivâsî Ukberî'den az olmayacak kadar alıntı yapmıştır. Bu alıntılarda daha çok nahiv ve kıraatta ihtisar şeklinde olmuştur.⁵⁰⁴ Ukberî'den yaptığı nakillere Fatiha Suresi 6. ayette geçen الصِّرَاطُ kelimesine yaptığı açıklamayı örnek olarak verilebilir.

⁴⁹⁹ el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, 1/301.

⁵⁰⁰ Birişik, “Kıraat”, 25/430.

⁵⁰¹ Azâvî - Reşîd, “Menhecu's-Sivâsî min Hilâlî Tefsîrihi ('Uyûnu't-Tefâsîr)”, 231.

⁵⁰² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 22/91-92; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-(Tabakâti'l-)Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1410), c. 22/294.

⁵⁰³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 22/93.

⁵⁰⁴ Ebû Zûr, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkikü min Süreti'l-A'râf Hattâ Nihâyeti Süreti'l-Furkân*, 14.

قرئ في ال «صراط» بالسين وبالصاد الخالصة وباشمام الصاد الزاي Sivâsî;

Sırât kelimesi, sin harfiyle, halis (saf) sad harfiyle ve sad harfinin zây harfine işmâmıyla okunmuştur şeklinde açıklamaktadır.⁵⁰⁵ Aynı kelime hakkında Ukberî ise şöyle bir açıklama yapar;

وَمَنْ قَرَأَهُ بِالصَّادِ قَلْبَ السَّيْنِ صَادًا ; لَتَجَانِسَ الطَّاءُ فِي الْإِطْبَاقِ، وَالسَّيْنُ تُشَارِكُ الصَّادَ فِي الصَّفِيرِ
وَالْهَمْسِ، فَلَمَّا شَارَكَتِ الصَّادَ فِي ذَلِكَ قُرِبَتْ مِنْهَا، فَكَانَتْ مُقَارِبَتُهَا لَهَا مُجَوِّزَةً قَلْبَهَا إِلَيْهَا لِتُجَانِسَ الطَّاءُ فِي الْإِطْبَاقِ
وَمَنْ قَرَأَ بِالزَّايِ قَلْبَ السَّيْنِ زَايًا ; لِأَنَّ الزَّايِ وَالسَّيْنَ مِنْ حُرُوفِ الصَّفِيرِ، وَالزَّايِ أَشْبَهُهُ بِالطَّاءِ ; لِأَنَّهُمَا
مَجْهُورَتَانِ وَمَنْ أَشَمَّ الصَّادَ زَايًا قَصَدَ أَنْ يَجْعَلَهَا بَيْنَ الْجُهِرِ وَالْإِطْبَاقِ

Sırât” kelimesini sâd harfiyle okuyanlar, sîn harfini sâd’a dönüştürmüşlerdir. Bunun nedeni, tâ harfinin ıtbak (dilin damağa yapışması) özelliğine sahip olmasıdır. Sîn harfi, sâd ile safir (ıslık sesi) ve hems (sesi gizleme, fısıldama) özelliklerini paylaşır. Bu ortak özellikler sayesinde sâd’a yakınlaşır. Sîn’in sâd’a olan bu yakınlığı, tâ ط harfinin ıtbak özelliğine uyum sağlamak için sîn’i sâd’a çevirmeyi mümkün kılmıştır. Sırât kelimesini zây ز harfiyle okuyanlar, sîn س harfini zây’a çevirmişlerdir. Çünkü: Zây ز ve sîn harfleri safir (ıslık sesi çıkaran) harflerden olup birbirine benzer. Ancak zây ز harfi, tâ ط harfine daha çok benzer, çünkü her ikisi de cehr (yüksek, gür ses) özelliğine sahiptir. Sâd’ı zây’a doğru işmâmla okuyanlar ise, harfi hem cehr (zây’ın özelliği) hem de ıtbak (sâd’ın özelliği) arasında bir sesle telaffuz etmeyi amaçlamışlardır.⁵⁰⁶ Ukberî’nin bu açıklamalarından Sivâsî’nin onun eserinden özet yaptığı anlaşılmaktadır. Sivâsî’nin kendisinden nakiller yaptığı Ukberî’nin yaşadığı dönemde meşhur olduğu kadar Sivâsî döneminde de tanındığını Sivâsî’nin ondan yaptığı nakillerden anlamaktayız.⁵⁰⁷ Böylece Sivâsî’nin kendisi kurrâ vasfını taşısa da bilginin naklinde çok seçici ve titiz davrandığını görmekteyiz.

1.1.7. Siyer Kaynağı: *Sîretü İbn İshak* (İbn İshak)

Ebû Abdillâh, Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö.151/768) Hicrî 80 de doğmuştur. Enes b. Mâlik ve Said b. Müseyyeb’i görmüştür. Kûfe, Cezîre, Rey, Bağdat ve Mısır’a yolculuklar yaptıktan sonra Medine’ye dönmüştür.⁵⁰⁸ Hicrî 151/ 768 de Bağdat’ta vefat etmiştir.⁵⁰⁹ Yazdığı *Kitâbü’l-Megâzî (Sîretü*

⁵⁰⁵ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/25.

⁵⁰⁶ Ebu’l-Bekâ Abdullâh b. El-Hüseyin b. Abdullâh el-Ukberî, *et-Tibyân fî İ’râbi-l Kur’ân*, thk. Ali Muhammed Bucavî (Beyrût-Lübnân: İsâ el-Babî el-Halebî ve Şürekâuhı, 1399), 1/8.

⁵⁰⁷ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 2/72, 73, 254, 330, 4/213, 285; el-Ukberî, *et-Tibyân fî İ’râbi-l Kur’ân*, 1/280, 281, 2/59, 86, 263, 271.

⁵⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshak, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîd (Beyrût-Lübnân: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 1424), 6.

⁵⁰⁹ Mustafa Fayda, “İbn İshak” (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/94.

İbn İshâk, el-Mübtede' ve *'l-meb'aş ve 'l-meğâzî*)⁵¹⁰ eseri günümüze İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eseriyle ulaşmıştır. *es-Sîre (Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi 'l-Mübtede' ve 'l-meb'aş ve 'l-meğâzî)* adıyla Muhammed Hamidullah tarafından 1976 yılında Rabat'ta neşredilmiştir.⁵¹¹ Sivâsî tefsirinde İbn İshak'ın adını İsrâ Suresi beşinci (5) ayette bir defa zikretmiştir.

قال محمد بن إسحاق : كان أول ما نزل بني إسرائيل بسبب ذنوبهم هو أن الله كان إذا ملك ملكا عليهم بعث معه نبيا يسدده ويرشده وكان لهم بعد موسى عليه السلام ملك صالح يعبد ربه ويعدل بين الناس ، وبعث معه شعيا بن أصفيا قبل بعثة زكريا ويحيى وعيسى ، وشعيا هو الذي بشر بمجيء عيسى ومحمد عليهما السلام فقال : أبشروا! يأتيكم راحب الحمار ومن بعده صاحب البعير فملك الملك بني إسرائيل وبيت المقدس زمانا ، ثم قبض الله ملك بني إسرائيل اسمه صديقة فمرج أمر بني إسرائيل وتنافسوا الملك حتى قتل بعضهم بعضا ، وعصوا ربهم ونبههم شعيا معهم ولا يقبلون منه ، فلما فعلوا ذلك أوحى الله تعالى إلى شعيا أن قم وأنذرهم وعظهم وحذرهم لينزجروا عن أفعالهم الخبيثة ، فقام وأنذر وبالغ في الوعظ والتحذير فلم يقبلوا منه ، فقصدا قتلوه فهرب منهم

“Muhammed b. İshak şöyle dedi: “Beni İsrail’e, günahları sebebiyle indirilen ilk ceza, Allah, onların başına bir kral geçirdiği zaman, o kralı destekleyen ve ona doğru yolu gösteren bir peygamber de gönderirdi. Musa’dan (a.s.) sonra onlara, Rabbine ibadet eden ve halk arasında adaletle hükmeden salih bir kral gönderildi. Allah onunla birlikte, Zekeriyya, Yahyâ ve Îsâ’dan önce yaşayan Şuayâ b. Asfiyâ’yı da peygamber olarak göndermişti. Şuayâ, Îsâ ve Muhammed’in (a.s.) geleceğini müjdeleyen kişidir; onlara: ‘Müjde! Size eşeğe binen rahip (Îsâ) ve ardından deve sahibi (Muhammed) gelecektir’ demişti. Bu kral, bir süre boyunca Beytülmakdis ve Benî İsrail’in melikliği üzerinde hüküm sürdü. Ardından Allah, Benî İsrail’in kralı olan Sıddîka’nın ruhunu kabzetti. Bunun üzerine Benî İsrail’in işleri karıştı; melikliği elde etmek için birbirleriyle çekiştiler, hatta birbirlerini öldürdüler. Rablerine ve aralarındaki peygamber Şuayâ’ya karşı geldiler, onun sözünü dinlemez oldular. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Şuayâ’ya vahyederek: ‘Kalk! Onları uyar, öğüt ver, sakındır ki kötü amellerinden vazgeçsinler’ buyurdu. Şuayâ kalktı, uyardı, öğüt ve ikazlarını şiddetle tekrar etti, fakat onlar yine kabul etmediler. Bunun üzerine onu öldürmek istediler Şuayâ onlardan kaçtı.”⁵¹²

Bu rivayet araştırıldığında İbn İshak’ın⁵¹³ ve İbn Hişâm’ın⁵¹⁴ kitabında olmadığı

⁵¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 292.

⁵¹¹ Salih Tuğ - M.Kâmil Yaşaroğlu, “Muhammed Hamîdullah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/534.

⁵¹² Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li ‘l-Fuḍalâ ‘i’s-Semâsîr*, 3/8-9.

⁵¹³ İbn İshak, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*.

⁵¹⁴ Ömer Abdusselâm Tedmûrî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410).

görülmüştür. Ancak bu rivayet Taberî tefsirinde bir birini tamamlayan iki rivayet olarak bulunmaktadır.⁵¹⁵ Taberî aynı rivayete *et-Târîh*'inde de yer vermektedir.⁵¹⁶ Bu rivayet Sa'lebî,⁵¹⁷ Begavî⁵¹⁸ ve Hâzin'in⁵¹⁹ tefsirlerinde yine İbn İshak rivayeti olarak bulunmaktadır. Kurtubî ise bu ayetin tefsirinde "bu konuyla ilgili Muhammed bin İshak'ın uzun bir rivayeti var"⁵²⁰ şeklinde bir açıklama yapmış ve konuyu özetlemiştir. *Mevsûâtu't-Tefsîr* ise Taberî'de geçen rivayetlere peş peşe yer vermiştir.⁵²¹ Yukarıdaki nakilden başka Sivâsî'nin İbn İshak'tan rivayeti yoktur. Bu rivayetten anlaşılacağı üzere Sivâsî, İbn İshak'ın kitabından değil kaynak olarak kullandığı tefsirlerden bu nakli yapmıştır.

1.2. Şahıs Kaynakları

Bu bölümde Sivâsî'nin tefsirini yazarken kaynak olarak kullandığı şahıslar ve bunlardan yaptığı nakiller hakkında bilgi verilecektir. Pek tabiidir ki Sivâsî tefsirin genelinde çok fazla isim zikretmiştir. Bu kişilere bakıldığında kiminin sadece tarihî bir şahsiyet, kiminin bir olayın kahramanı, kiminin ise sadece olay esnasında orada bulunan bir kişi vb. olduğu görülür. İşte bu kişiler listelenip özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Ancak bu çalışmada bütün isimler değil Sivâsî'nin kendi görüşünü desteklemek için bu kişilerden yaptığı nakiller incelenmiştir. Belirtmek gerekir ki yapılan tasnife dahil olan kişi sayısının fazlalığından her bir isim için bir örnek verilmiş olup başkaca örnekler dipnotta verilmiştir.

1.2.1. Sahâbîler

İbn Hacer el-Askalânî sahâbîyi "Hz. Peygamber'e mümin olarak erişen ve müslüman olarak ölen kimse"⁵²² şeklinde tarif etmiştir. İslami ilimlerin tamamında olduğu gibi tefsirde de sahabî peygamberden sonra en önemli mevkiyi işgal etmektedir. Çünkü onlar bizzat peygamberle birlikteyken vahyin geliş şekilleri, geliş ortamı, peygamber, o günkü toplum ve diğer sahabilerin tutumuna ilk elden şahitlik ediyorlardı. Bu nedenle âyeti doğru anlama imkanına sahip olmuşlardır.⁵²³ Yine onlar bizzat vahiy tarafından muhatap alınıp bazen onaylanıyor, bazen uyarılıyorlardı. Sahabilerin sözleri arasında "biz

⁵¹⁵ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 14/459-463.

⁵¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1387), 1/531.

⁵¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 16/239.

⁵¹⁸ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/56-60.

⁵¹⁹ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, 3/118-121.

⁵²⁰ el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 10/215-216.

⁵²¹ et-Tayyâr, *Mevsûâtu't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 13/37-40.

⁵²² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 1/158.

⁵²³ Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 113.

hakkımızda vahiy gelecek mi diye çekinirdik”⁵²⁴ şeklinde cümleler görülmektedir. Peygambere hem tanıklık hemde öğrencilik yapmaları ve ondan öğrendiklerini sonraki kuşaklara ulaştırmak gibi bir görevleri de vardı. Bu nedenle konuya onlarla başlanacaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki yapılan okumalar sırasında sahabe adlarının daha çok sebebi nüzuller aktarılırken geçtiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Ancak sebab-i nüzuller ayrı bir incelemenin konusu olduğu için bu konudaki rivayetler konumuz dışındadır.

1.2.1.1. Sa’d b. Muâz

Sa’d b. Muâz b. Nu’mân b. İmrüülkays b. Zeyd b. Abdileşhel b. Cüşm b. el-Hâris b. el-Hazrec b. en-Nebî el-Ensârî el-Evsî (ö.5/627)⁵²⁵ Evs kabilesinin reisi ve Ensâr’ın önde gelenlerinden, sahâbî. ‘Uyûnü’t-Tefâsîr’de 3 yerde ismi geçmektedir.⁵²⁶ Ancak bu bahsetmeler Sa’d b. Muâz’ın Bedir harbindeki konuşmaları ve Hendek harbinden sonra Benî Kureyza oğulları hakkında verdiği hükümle ilgilidir.

(وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ)⁵²⁷

Qوله (وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ) أي من أمر الدين وغيره خطاب للمؤمنين ، أي ما خالفكم فيه الكفار من أهل الكتاب والمشركين (فَحُكْمُهُ) أي حكم ذلك المختلف فيه مفوض (إِلَى اللَّهِ) أي إلى علمه وقضائه فيثيب المحقين ويعاقب المبطلين ، ولا يجوز أن يراد من الاختلاف اختلاف المجتهدين في أحكام الشريعة ، لأن الاجتهاد لا يجوز بحضرة الرسول عليه السلام ، والأصح جوازه بدليل حكم سعد بن معاذ في يهود بني قريظة عند النبي عليه السلام واستحسانه (ذَلِكُمُ اللَّهُ) أي قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ذلك الذي وصف لكم بالحكم بينكم هو الله (رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ) في رد كيد أعداء الدين (وَإِلَيْهِ أُنِيبُ) أي أرجع في كفاية شرهم أو أقبل إليه بالطاعة

(*Anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir konuda*) Bu ifade, müminlere hitaptır yani din veya başka bir konuda anlaşmazlığa düştüklerinde. Yani, Kitap Ehli ve müşriklerden olan kâfirlerin size karşı muhalefet ettiği her şey... (*onun hükmü*) Anlaşmazlık konusu olan bu şeyin hükmü (*Allah’a aittir*) Allah’ın ilmine ve kararına bırakılmıştır. O, haklı olanları mükafatlandırarak, batıl (*haksız*) olanları ise cezalandıracaktır. Bu ayetteki “anlaşmazlık” ifadesinin, şer’î hükümlerde müçtehitlerin anlaşmazlığı olduğu düşünülmesi caiz değildir. Çünkü peygamberin huzurunda içtihat caiz değildir. En doğru görüşe göre ise, peygamberin huzurunda içtihat caizdir. Bunun delili, Peygamber (s.a.v.)’in yanında Sa’d b. Muâz’ın Benî Kureyzâ Yahudileri hakkında hüküm vermesi ve Hz. Peygamber’in bu hükmü güzel

⁵²⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, c. Kitâbu’l-Cenâiz (1632) 2/553.

⁵²⁵ Cemâlüddîn Ebî el-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, thk. Beşâr Avvâd Ma’ruf (Beyrût-Lübnân: Müessesetü’r-Risâle, 1407), c. 10/300; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, c. 1/279; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, c. 3/70.

⁵²⁶ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 2/105, 3/296, 4/73.

⁵²⁷ Şûr’a 42/10.

bulmasıdır. (*İşte bu, Rabbim olan Allah'tır*) Yani, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Sizin aranızda hüküm veren olarak vasıflandırılan, işte O Allah'tır. (*Ben O'na tevekkül ettim.*) Yani, din düşmanlarının hilesini geri çevirme konusunda O'na güvendim. (*Ve O'na yönelirim*) Yani, onların şerrine karşı bana yeter veya taatle O'na yönelirim.”⁵²⁸

Bu bölümde Sivâsî Zemahşerî'nin görüşüne⁵²⁹ katılmayıp onu eleştirmiştir. Sa'd b. Muaz'ın bu konudaki görüşünün istihsânen caiz olduğunu belirtir. Keşşâf haşiyesi Tîbî'de bu konu detaylıca işlenmektedir. Muhtemeldir ki Sivâsî bu haşiyeyi görmüştür. Bu kanaate varmamızın sebebi Zemahşerî'nin aksine Tîbî bu ayetin tefsirinde Sa'd b. Muaz'ın durumunu da değerlendirmiş Sa'd'ın bu hükmünde Allah'ın hükmüne muvafakat ettiğini belirtmiştir.⁵³⁰ Sivâsî de Sa'd'ın bu hükmünün peygamber tarafından beğenildiğini ifade etmiştir.⁵³¹ Ayrıca *Keşşâf* ve haşiyeleri üzerine yazdığı kitabında Kaya'nın yaptığı şu nakil dikkatimizi çekmiştir “Tîbî'nin *Avârifü'l-Maârif* adlı eserin müellifi Ebû Hafs es-Sühreverdî'den (öl.632/1234), “şeyhimiz” diye söz etmesi, onun tasavvufi bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.”⁵³² Aynı kaynağa baktığımızda aslında Tîbî'nin sadece “şeyhimiz” demekle yetinmeyip Sühreverdî'yi “İslamın şeyhi ve ehli imanın ışığı Ebû Hafs es-Sühreverdî kaddesallahu sirrahû”⁵³³ şeklinde sitayişle bahsettiğini ayrıca adı geçen kitapta defalarca adını zikrettiğini görmekteyiz.⁵³⁴

قال شيخنا شيخ الإسلام وسراج أهل الإيمان، أبو حفص السهروردي قدس الله سره

Sivâsî'nin de Zeynî tarikatının bir şeyhi olduğunu düşününce bu haşiyeyi önemsemesini anlayabiliriz.

1.2.1.2. Abdullah b. Revâha

Abdullâh b. Revâha b. Salebe b. İmriülkays b. Amrb. İmriükaysü'l-Ekber b. Mâlik el-Agrâ b. Ka'b b. el-Hazrec b. el-Hâris b. el-Hazrec, Ebû Muhammed (ö. 8/629) Akabe gecesi nâkiblerinden, şair sahâbî, Mûte Savaşı'nda şehid düşen üçüncü kumandan.⁵³⁵ Sivâsî adını tefsirinde iki yerde zikretmektedir.⁵³⁶

⁵²⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/73.

⁵²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gâvâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 4/101.

⁵³⁰ Ebû Muhammed Şerefüddin Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fî (ve)'l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb (Şerhu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)*, thk. İyâd Muhammed Gâvc - Cemil Benî Atâ (Dubâi-Birleşik Arap Emirlikleri: Câizetü Dubâi Devliyyetü li'l-Kur'ani'l- Kerîm, 1434), 14/17.

⁵³¹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/73.

⁵³² Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, 94.

⁵³³ Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fî (ve)'l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb (Şerhu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)*, 1/529.

⁵³⁴ Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fî (ve)'l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb (Şerhu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)*, 6/560,7/12,15/244,15/439.

⁵³⁵ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 14/506; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/230-231; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, c. 4/72.

⁵³⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/109,110.

(فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ) أي لتتفكروا أن الدنيا زائلة والآخرة باقية فتطلبوا الآخرة بترك الدنيا في سبيل الله (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى) أي عن مخالطتهم ، وذلك بعد نزول قوله (وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ) وقوله (إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا) الآية ، فتركوا مخالطتهم ومواكلتهم ، وشق ذلك عليهم حتى لو كان عند رجل يتيم يجعل له بيتا على حدة وطعاما على حدة ، فقال عبد الله بن رواحة : يا رسول الله ، قد عزلنا عن اليتامى بما أنزل الله من الشدة أفصلح لنا أن نخالطهم فنزل (قُلْ إِصْلَاحُ لَهُمْ خَيْرٌ) أي إصلاح مالهم بنظرهم فيه خير لكم من ترك الخلطة والنظر عليهم لتثابوا ، وخير لهم ليتنازدا مالهم ، وذلك إصلاح لهم (وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ) أي وإن تخلطوا أموالكم إلى أموالهم وتشاركوهم فيها (فَإِخْوَانُكُمْ) أي فهم إخوانكم في الدين ، ومن حق الأخ أن يخالط أخاه ويعينه ولا يضره (وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ) لمال اليتيم (مِنَ الْمُصْلِحِ) لماله ، يعني إذا قصدتم به الإصلاح فلا بأس عليكم بالخلطة (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ) إعانتكم (لَأَعْنَتَكُمْ) أي ليضيق عليكم بالشدة ، يعني لما أباح لكم مخالطتهم وشق ذلك عليكم (إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ) أي غالب على أن يعنت عباده (حَكِيمٌ) في صنيعه ، يعني لا يكلفهم فوق طاقتهم⁵³⁷

(Dünya ve ahiret hakkında) Yani, dünyanın geçici, ahiretin ise baki olduğunu düşünün ve dünyayı terk ederek ahireti isteyin. (Ve sana yetimlerden soruyorlar) Yani, onlarla beraber yaşamaktan soruyorlar. Bu ayet, “Yetimin malına yaklaşmayın” ve “Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler...” ayetlerinden sonra inmiştir. Bu ayetlerden sonra Müslümanlar yetimlerle birlikte yaşamayı ve onların vekilliklerini bıraktılar. Bu onlara zor geldi. Hatta bir adamın yanında bir yetim varsa, ona tek kalacağı ayrı bir ev ve ayrı yemek hazırlıyordu. Bunun üzerine Abdullah bin Ravâha: “Ey Allah’ın Resûlü, Allah’ın indirdiği bu şiddetten dolayı yetimlerden uzak durduk. Onlarla beraber yaşamamız uygun mudur?” dedi. Bu olay üzerine şu ayet indi: (De ki: ‘Onlar için ıslah etmek, onlara faydalı olmak hayırlıdır) Yani, sizin gözetiminizde onların mallarına bakmanız, onları korumanız, beraber yaşamayı bırakmanızdan daha hayırlıdır; zira bu, size sevap kazandırır ve onların mallarını artırır, bu da onlar için uygundur. (Eğer onlarla bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir) Yani, mallarınızı onların mallarıyla karıştırırsanız ve onlarla ortak olursanız, onlar sizin dinde kardeşlerinizdir. Kardeşin hakkı, kardeşiyle bir arada yaşamak, ona yardım etmek ve ona zarar vermemektir. (Allah, müfsidi) Yani, yetimin malına zarar verenle, (ıslah edeni bilir) onu düzelten ve iyileştireni bilir. Eğer niyetiniz düzeltmekse, onlarla bir arada yaşamanızda bir sakınca yoktur. (Eğer Allah dileseydi, size zorluk çıkarırdı) Yani, size zorluk çıkarmayı dileseydi, onlarla bir arada yaşamanızı mubah kılmaz ve bu size ağır gelirdi. (Şüphesiz Allah, Azîz’dir, Hakîm’dir) Yani, kullarını zorlayacak gücü vardır, ancak yaptığı her işte hikmet sahibidir. Onlara takatlarının yetmediği bir yük yüklemez.

⁵³⁷ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 1/109.

Semerkindî⁵³⁸ Abdullah b. Revâhâ'nın yukarıda geçen rivayetini bu ayetin iniş sebebi olarak belirtirken Ebû Hafs en-Nesefî⁵³⁹ Semerkandî'yi kaynak alarak bu rivayeti kullanır. Bu rivayet Vâhidî'nin *Tefsîru'l-Basît*'in'de birbirine çok yakın lafızlarla bulunmaktadır.⁵⁴⁰ Kurtubî ise, bu soruyu soranın Abdullah bin Revâhâ olduğuna işaret eder ama bunu قيل lafzını kullanarak vermektedir.⁵⁴¹ Yine İbnü'l-Cevzî bu ayetin tefsirinde Hz. Peygambere soru soranın kim olduğu hakkında iki görüş bulunduğunu. Birincisinin, soru soran Sâbit bin Rifâa el-Ensârî (öl.?)'dir. Bu görüş Mukâtil'e aittir. İkincisinin, -soru soran- Abdullah bin Revâhâ'dır ki bu görüşün sahibi Ebû Süleyman ed-Dımeşkî'dir (öl.?) şeklinde açıklama yapmaktadır.⁵⁴² Ebû Hayyân ise soru soranın Mukâtil'e göre; Sâbit bin Rifâa el-Ensârî'dir derken diğer bir görüşe göre 'ki ona da قيل lafzıyla başlar 'oda Abdullah bin Revâhâ'dır der.⁵⁴³

1.2.1.3. Sâbit b. Kays b. Şemmâs

Sâbit b. Kays b. Şemmâs b.Züheyr b. Mâlik b. İmru'ü'l-Kays b. Mâlik el-Eğar b. Sa'lebe b. Ka'b b. el-Hazrec b. el-Hâris b. el-Hazrec el-Ensârî el-Hazrecî, Ebû Abdırrahmân (Ebû Muhammed) (ö. 12/633) Hz. Peygamberin hatîbi ve şair sahâbîdir.⁵⁴⁴ Buhârî adını Sâbit bin Kays bin Şemmâs el-Ensârî olarak kaydettikten sonra "له صحبة" Hz. Peygamberle görüşen sahabiler için kullanılan bu tabiri kullanarak onun sahabi olduğunu belirtir.⁵⁴⁵ 'Uyûnu't-Tefâsîr'de 6 rivayeti bulunmaktadır.⁵⁴⁶ Bu rivayetlerden En'âm Suresi 141. ayette olan rivayeti aşağıdadır.

(وَأَتُوا) أي أعطوا (حَقَّهُ) أي زكوته المفروضة من العشر ونصف العشر إن جعلت الآية مدنية أو أعطوا صدقة منه على المساكين إن جعلت مكية (يَوْمَ حَصَادِهِ) بفتح الحاء وكسره ، أي يوم كيله أو يوم صرامه ، وكان ذلك واجبا قبل الزكاة ، فنسخته الزكاة ، المعنى : أنكم تصدقوا على الفقراء مما أعطيتهم (وَلَا تُسْرِفُوا) باخراج جميع المال في التصديق كما روي عن ثابت بن قيس أنه صرم خمسمائة نخلة ، ففرق ثمرها كله ولم يدخل شيئا منه في منزله لأهله (إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ) باخراج الكل وإيجاع الأهل.

(*Ve verin*) verin (*Hakkını*) yirmide bir olan farz olan zekatı ve onda bir olan öşrünü verin.

⁵³⁸ Semerkandî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyl es-Semerkindî)*, 1/145.

⁵³⁹ en-Nesefî, *et-Tefsîr fî 't-Tefsîr*, 3/204.

⁵⁴⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 4/160.

⁵⁴¹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, 3/63.

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, 1/130.

⁵⁴³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîṭ*, 2/170.

⁵⁴⁴ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 4/368-369; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 1/308-309; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, c. 1/511.

⁵⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, ed. Muhammed Abdu'l-Mu'id Hân (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, 1377), 2/167.

⁵⁴⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/113, 222, 2/42, 4/ 132,133,195.

Eğer bu ayet Medine’de indiyse, onda bir ve yirmide bir ölçüsü farz zekatıdır. Eğer Mekke’de indiyse, ondan fakirlere sadaka verin demektir. (*Hasat günü*): Hâ fetha veya kesreyle okunur, yani toplanıp ölçüldüğü gün. Bu, zekat farz kılınmadan önce vacipti, zekat ayeti ile onu nesh etmiştir. Anlamı şudur: Size verilenlerden siz de fakirlere sadaka verin. (*İsraf etmeyin*) tüm malınızı sadaka olarak vererek israf etmeyin. Nitekim Sâbit bin Kays’ın beş yüz hurma ağacının meyvelerini topladığı ve ailesi için evine hiçbir şey götürmeden hepsini dağıttığı rivayet edilir. (*Çünkü O, israf edenleri sevmez*) Yani, tüm malını vererek ailesini muhtaç bırakanları sevmez.⁵⁴⁷ *Keşşâf*’ta bu rivayette bulunan sahabinin adı Sâbit bin Kays bin Şemmâs olarak kayıtlıdır.⁵⁴⁸ Sa‘lebî tefsirinde bu olayı daha net anlatır.⁵⁴⁹ Begavî de bu rivayeti aynı şekilde kullanır.⁵⁵⁰ Zeccâc bu rivayeti *Meâni’l-Kur’an*’ın’da aşağıdaki şekilde kullanmıştır.⁵⁵¹

وروي أن ثابت بن قيس بن شماس صرم خمسمائة نخلة ففرق ثمارها كله ولم يدخل منه شيئا إلى منزله، فأنزل الله - عز وجل أتوا حقه يوم حصاده ولا تسرفوا

Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr’da bu rivayetin iki varyantı sebebi nüzul olduğu belirtilerek kullanılmıştır. Birinci rivayete isnadı zayıf denirken diğer rivayette ise değerlendirmede bulunulmaz ancak bu ayet için sebebi nüzul olmayacağı Süyutî’ye dayandırılarak belirtilir.⁵⁵² Aynı rivayeti Taberî de kullanmıştır.⁵⁵³ İbnü’l Cevzî⁵⁵⁴ ve Ebüssuûd Sivâsî’nin kullandığı bu rivayeti aynen almıştır.⁵⁵⁵ Vâhidî ise bu sahabiye *Vasîl*’te Sabit bin Kays el-Ensârî olarak kaydetmiş Şemmâs kısmını kullanmamıştır.⁵⁵⁶

1.2.1.4. Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe

Ebû Bekr es-Sıddîk Abdullâh b. Ebî Kuhâfe (ö.13/634),⁵⁵⁷ erkeklerden Hz. Peygamber’e ilk iman eden ve hicret yolculuğunda onun yol arkadaşı olup Hulefâ-yi Râşidîn’in birincisidir. Sivâsî’nin tefsirinde adı 64 defa geçmektedir. Ondan yaptığı nakillere örnek olarak Nisâ suresi 110. ayetin tefsirindeki rivayeti incelenmiştir.

⁵⁴⁷ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 2/42.

⁵⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥakā’iki Gavâmiẓi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 2/69.

⁵⁴⁹ es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân An-Tefsîri’l-Kur’ân*, 12/237.

⁵⁵⁰ el-Begavî, *Me‘âlimü’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/169.

⁵⁵¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân ve İrâbühu*, thk. Abdulcelil Abduh Şelbî (Beyrût-Lübnân: Âlemü’l-Kütüb, 1407), 2/297.

⁵⁵² et-Tayyâr, *Mevsûâtü’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, 8/248-249.

⁵⁵³ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 9/615.

⁵⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 9/472.

⁵⁵⁵ el-İmad Muhammed b. Mustafa Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘Aklı’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1414), 3/192.

⁵⁵⁶ Vâhidî, *el-Vasîl fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Mecîd (el-Vasîl Beyne’l-Makbûd ve’l-Basîl)*, 2/330.

⁵⁵⁷ ez-Zehabî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 7 (Siretü Hulefâ’i’r-Râşidîn).

قوله (وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا) أي سرقة أو معصية أو شركاً (أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ) باليمين الكاذبة وبرميهِ البريء من السرقة أو بَذَنبٍ آخَرٍ (ثُمَّ يَسْتَغْفِرَ اللَّهَ) أي يتب عن الذنب (يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا) نزل في شأن طعمة وقومه، روي عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه :«ما من عبد يذنب ذنباً ثم يتوضأ ويصلي ركعتين ويستغفر الله إلا غفر الله»، وتلا هذه الآية⁵⁵⁸

(*Kim bir kötülük işler*) ifadesi, hırsızlık; günah işlemek veya Allah'a ortak koşmak (şirk) (*Veya kendine zulmeder*) ifadesi; yalan yere yemin etmek, suçsuz birine hırsızlık iftirasında bulunmak veya herhangi başka bir günah işlemekle nefse zulmetmeyi ifade eder. (*Sonra da Allah'tan bağışlanma dilerse*) ifadesi; o günahı tövbe etmesi, (*Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhametli bulur.*) Bu ayet Tu'me⁵⁵⁹ ve kavmi hakkında nazil olmuştur. Ebû Bekir es-Sıddık'tan şöyle rivayet edilmiştir: “Bir kul günah işler, sonra abdest alır, iki rekat namaz kılar ve Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.” ardından bu ayeti okumuştur.

Bu rivayeti Semerkandî de tefsirine almıştır.

لمن اتقى الشرك. وروي عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: كنت إذا سمعت حديثاً من رسول الله صلى الله عليه وسلم نفعتني الله به ما شاء، وإذا سمعته من غيره حلفته. وحدثني أبو بكر الصديق، وصدق أبو بكر رضي الله عنه قال: ما من عبد يذنب ذنباً ثم يتوضأ ويصلي ركعتين، ويستغفر الله تعالى إلا غفر الله له. وتلا هذه الآية وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ الآية⁵⁶⁰

“Kim şirke karşı takva sahibi olursa...”: Ali bin Ebu Talib'den (r.a.) nakledildiğine göre şöyle demiştir: “Resulullah'tan (s.a.v.) bir hadis işittiğimde, Allah o hadisle dilediği kadar bana fayda verirdi. Başkasından bir hadis işittiğimde ise, (hadisin doğruluğuna emin olmak için) yemin ettirirdim.” Ebu Bekir es-Sıddık (r.a.) bana bir hadis anlattı ki, Ebu Bekir doğru söylemiştir: “Bir kul bir günah işler, sonra güzelce abdest alır, iki rekat namaz kılar ve Allah Teâlâ'dan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.” Ve ardından şu ayeti okudu: “Kim bir kötülük işler veya kendine zulmeder...”⁵⁶¹

Begavî ise *Şerhu's-Sünne* adlı kitabında bu rivayeti “Tevbe Anında Namaz” adlı bölümde tam senediyle vermektedir: Abdulvâhid ibn Ahmed el-Melihî bize bildirdi ki, o da

⁵⁵⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/237.

⁵⁵⁹ Tûme bin Übeyrik, Hz. Peygamber döneminde Medine'de amcası Katâde bin en-Nûman'a ait bir zırhı çalıp gerçek ortaya çıkınca da Mekke'ye kaçarak orada ölen kişidir. (Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1399), 407; Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, c. 1/289.)

⁵⁶⁰ Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerḳandî)*, 1/337.

⁵⁶¹ Nisâ 4/110.

Ebû Mansûr Muhammed ibn Muhammed ibn Sem'an bize bildirdi, o da Ebû Cafer Muhammed ibn Ahmed ibn Abdulcebbâr bize nakletti, o da Humeyd ibn Zencüveyh bize nakletti, o da Affan ibn Müslim bize nakletti, Ebu Avane, Osman ibn el-Muğîre'den bize nakletti, o da Ali ibn Rabi'a el-Esedîden, o da Esmâ ibn el-Hakem el-Fezârîden, dedi ki: Ali'yi şöyle derken işittim: “ Resulullah'tan bir hadis işittiğimde, Allah o hadisle dilediği kadar bana fayda verirdi. Eğer sahabilerinden biri bana bir hadis rivayet etseydi, ona yemin ettirirdim ve yemin ettiğinde onu tasdik ederdim. Bir gün bana Ebû Bekir bir hadis rivayet etti.- Ebu Bekir doğru söylerdi- dedi ki: ‘Resulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: ‘Herhangi bir mümin kul günah işler, sonra abdestini güzelce alır, ardından kalkıp namaz kılar ve sonra Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.’ “Affân dedi ki: Şu'be bu rivayete şunu eklemiştir: ‘Abdest alır ve iki rekat namaz kılar, sonra o günahattan dolayı Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.’ Ravi, bu hadisi rivayet ettikten sonra şu ayeti okumuştur: *(Kim bir kötülük yapar veya kendine zulmeder, sonra Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhametli bulur.)* (Nisâ Suresi, 110. ayet) Bu hasen bir hadistir ve sadece Osman bin el-Muğîre'nin rivayetiyle bilinir. Ondan Şu'be, Mis'ar ve daha birçok kişi hadis rivayet etmiştir.⁵⁶²

Ebû Yâlâ'da Müsned'inde hadisın senedini zikretmeden Sivâsî gibi aynı lafızlarla yer vermiştir. “Bana Ebû Bekir rivayet etti ki ‘Ebû Bekir doğru söylerdi’ dedi ki: Resulullah şöyle buyurdu: ‘Herhangi bir Müslüman kul günah işler, sonra abdest alır ve iki rekat namaz kılar, ardından Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.’⁵⁶³ Bazı değişikliklerle Tirmîzî,⁵⁶⁴ İbn Mâce,⁵⁶⁵ Mervezî,⁵⁶⁶ ve Tayâlisî'de⁵⁶⁷ rivayet edilen bu hadis Ahmet bin Hanbel'in kitabının 2 numaralı hadisidir.⁵⁶⁸ Taberî ise bu hadisın birkaç varyantını beraber zikreder

⁵⁶² Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût - Züheyr eş-Şâviş (Beyrût-Lübnân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403), 4/152.

⁵⁶³ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, thk. Said bin Muhammed es-Sinnârî (Kahire-Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1434), 1/22.

⁵⁶⁴ et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, 2/257.

⁵⁶⁵ İbn Mâce, *es-Sünen*, 2/403.

⁵⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd el-Mervezî, *Müsnedü Ebî Bekr eş-Şiddîk*, thk. Şuayp el-Arnaût (Beyrût-Lübnân: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1406), 48-51.

⁵⁶⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicri li't-Tıbbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzi'i ve'l-İ'lân, 1419), 1/4.

⁵⁶⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Hamza ez-Zeyn (Kahire-Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1416), 1/166.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، قَالَ: ثنا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، قَالَ: ثنا شُعْبَةُ، قَالَ: سَمِعْتُ عَثْمَانَ مَوْلَى آلِ أَبِي عَقِيلٍ النَّقَّيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ رَبِيعَةَ يُحَدِّثُ عَنْ رَجُلٍ مِنْ قَزَارَةَ، يُقَالُ لَهُ: أَسْمَاءُ. أَوْ: ابْنِ أَسْمَاءَ. عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: كُنْتُ إِذَا سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ شَيْئًا، نَفَعَنِي اللَّهُ بِمَا شَاءَ أَنْ يَنْفَعَنِي بِهِ، وَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ، وَصَدَّقَ أَبُو بَكْرٍ، عَنْ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: مَا مِنْ عَبْدٍ. قَالَ شُعْبَةُ: وَأَحْسَبُهُ قَالَ: "مُسْلِمٌ". يُذْنِبُ ذَنْبًا ثُمَّ يَتَوَضَّأُ، ثُمَّ يَصَلِّي رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ يَسْتَغْفِرُ اللَّهُ لَذَلِكَ الذَّنْبِ [إِلَّا غَفَرَ لَهُ]. قَالَ شُعْبَةُ: وَقَرَأَ إِحْدَى هَاتَيْنِ الْآيَتَيْنِ: ﴿مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ﴾؛ ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ﴾

حَدَّثَنَا ابْنُ وَكَيْعٍ، قَالَ: ثنا أَبِي، وَحَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ إِسْحَاقَ، قَالَ: ثنا وَكَيْعٌ، عَنْ مِسْعَرٍ وَسَفِيَّانَ، عَنْ عَثْمَانَ بْنِ الْمَغِيرَةِ النَّقَّيِّ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ رَبِيعَةَ الْوَالِبِيِّ، عَنْ أَسْمَاءَ بْنِ الْحَكَمِ الْفَزَارِيِّ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: كُنْتُ إِذَا سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ حَدِيثًا نَفَعَنِي اللَّهُ بِمَا شَاءَ مِنْهُ، وَإِذَا حَدَّثَنِي عَنْهُ غَيْرُهُ، اسْتَحْلَفْتُهُ، فَإِذَا خَلَفَ لِي صَدَّقْتُهُ، وَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ وَصَدَّقَ أَبُو بَكْرٍ، أَنَّهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "مَا مِنْ رَجُلٍ يُذْنِبُ ذَنْبًا ثُمَّ يَتَوَضَّأُ، ثُمَّ يَصَلِّي". قَالَ أَحَدُهُمَا: "رَكَعَتَيْنِ". ثُمَّ يَصَلِّي وَيَسْتَغْفِرُ اللَّهُ إِلَّا غَفَرَ لَهُ" وَقَالَ الْآخَرُ:

وَحَدَّثَنَا الزُّبَيْرُ بْنُ بَكَّارٍ، قَالَ: ثَنِي سَعْدُ بْنُ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَخِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ أَنَّهُ قَالَ: مَا حَدَّثَنِي أَحَدٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ إِلَّا سَأَلْتُهُ أَنْ يُقْسِمَ لِي بِاللَّهِ لَهُوَ سَمِعَهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، إِلَّا أَبَا بَكْرٍ، فَإِنَّهُ كَانَ لَا يَكْذِبُ. قَالَ عَلِيٌّ: فَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "مَا مِنْ عَبْدٍ يُذْنِبُ ذَنْبًا، ثُمَّ يَقُومُ عِنْدَ ذِكْرِ ذَنْبِهِ ذَلِكَ، فَيَتَوَضَّأُ ثُمَّ يَصَلِّي رَكَعَتَيْنِ، وَيَسْتَغْفِرُ اللَّهُ مِنْ ذَنْبِهِ ذَلِكَ، إِلَّا غَفَرَهُ اللَّهُ لَهُ"⁵⁶⁹

Sivâsî tefsirin genelinde Ebû Bekir'den çokça bahseder⁵⁷⁰ ancak bunlar onun Hz. Peygamber ve sahabilerle olan ilişkileri üzerindendir. Onun davranışları örnek gösterilir. Bunların büyük bir kısmı sebebi nüzul rivayetleridir.

1.2.1.5. Ömer b. Hattâb

Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl (ö.23/644)⁵⁷¹ Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi olup nübüvvetin altıncı yılında müslüman olmuştur.⁵⁷² Bazı görüşleri ayetle teyit edilen, Kur'an'ın mushaf hâline getirilmesini öneren, adaletiyle meşhur ve ilk şehîd edilen halifedir. Hz. Ömer'in adı 'Uyûnu't-Tefâsîr'de 32 defa geçer. Sivâsî Nisâ 127. ayetin tefsirinde yetim kızın evlendirilmesi konusunu açıklarken Hz. Ömer'in bu konudaki sözünü delil olarak kullanır.

(أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ)⁵⁷³ أَي عَنْ نِكَاحِهِنَّ لِدَمَامَتِهِنَّ ، عَنْ عَمْرِو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ لَوْلِي الْيَتِيمَةُ : «إِذَا كَانَتْ جَمِيلَةً غَنِيَةً زَوْجَهَا غَيْرَكَ ، وَإِنْ كَانَ قَبِيحَةً فَقَبْرَةً تَزَوَّجَهَا أَنْتَ»

⁵⁶⁹ et-Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, 6/65.

⁵⁷⁰ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ 'i's-Semâsîr, 1/241,280, 2/126, 3/7,164, 4/127,313.

⁵⁷¹ ez-Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', 71 (Siretü Hulefâi'r-Râşidîn).

⁵⁷² ez-Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', 71 (Siretü Hulefâi'r-Râşidîn).

⁵⁷³ Nisâ 4/127.

(Onlarla evlenmenizde) Ömer'den rivayet edildiğine göre, yetim kızın velisine şöyle derdi: “Eğer o güzel ve zenginse, onu başkasıyla evlendir. Ama eğer çirkin ve fakirse, onunla sen evlen.” Bu söz, yetimlerin mallarının kötüye kullanılmasını ve haklarının gözetilmemesini engellemeyi amaçlayan bir öğüttür.⁵⁷⁴

Bu rivayet Sivâsî'nin kaynakları arasında bulunan Keşşâf'ta⁵⁷⁵ geçmekle beraber asıl rivayeti diğer bir kaynağı olan Taberî nakletmektedir.

حدثنا القاسم قال، حدثنا الحسين قال، حدثنا هشيم قال، أخبرنا مغيرة، عن إبراهيم: أن عمر بن الخطاب كان إذا جاءه وليُّ اليتيمة، فإن كانت حسنة غنية قال له عمر: تزوجها غيرك، والتمس لها من هو خير منك. وإذا كانت بها دمامة ولا مال لها، قال: تزوجها فأنت أحق بها

Kasım bize rivayet etti, dedi ki: Hüseyin bize rivayet etti, dedi ki: Huşeym bize rivayet etti, dedi ki: Muğire bize, İbrahim'den haber verdi, o dedi ki: “Ömer bin Hattab'a, bir yetim kızın velisi geldiğinde, eğer kız güzel ve zenginse, Ömer ona şöyle derdi: ‘Onu başkasıyla evlendir ve ona senden daha hayırlı birini ara.’ Eğer kız çirkin ve malı yoksa, ona ‘Senin onunla evlenmen daha uygundur’ derdi.”⁵⁷⁶

Sivâsî Taberî'nin bu rivayetini esas almakla beraber rivayette geçen دمامة ve لا مال kelimelerini de قبيحة فقيرة kelimelerini kullanarak açıklamıştır. Keşşâf'ta geçen hadis rivayetlerini inceleyen Zeylâî, Ömer'den yapılan bu rivayet hakkında “Mürsel”dir demekle beraber bu konuda herhangi bir izah yapmamaktadır.⁵⁷⁷ Ömer'le ilgili rivayetler daha çok sebab-i nuzûl ile ilgili olmakta ise de yine de Sivâsî onun görüşlerine önem verdiğinden fıkıhla ilgili bölümlerde ondan nakillerde bulunmuştur.⁵⁷⁸

1.2.1.6. Ebû Zer el-Gıfârî

Ebû Zerr Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî (ö. 32/653)⁵⁷⁹ Servet terâkümü konusundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan sahâbî. Onun ismi tefsirde 4 defa geçmektedir. Ancak bunlardan 2 tanesi ondan yapılan nakildir.⁵⁸⁰ Nisâ suresi 164. ayetin tefsiri örnek olarak aşağıdadır.

(وَرُسُلًا) نصب بفعل يفسره ما بعده أو تقديره : وأوحينا أو أرسلنا أنبياء (قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ) أي سميناهم لك بمكة (وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ) بأسمائهم فكما أرسلناهم إلى الناس لدعوتهم إلى التوحيد أرسلناك لدعوة

⁵⁷⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/242.

⁵⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/361; Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-Muḥîṭ*, 4/85.

⁵⁷⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, c. 7/532.

⁵⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, c. 1/531.

⁵⁷⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/81, 263, 2/ 122, 151, 3/142, 4/112, 335.

⁵⁷⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 33/294; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 2/46.

⁵⁸⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/253, 3/341.

المشركين إلى الإيمان به ورفع الشرك ، روي عن كعب الأحبار أنه قال : «كان الأنبياء ألف ومائتي ألف» ، وروي عن أبي ذر أنه قال : قلت يا رسول الله ! كم كانت الأنبياء وكم كان المرسلون؟ قال : كانت الأنبياء مائة ألف نبي وأربعة وعشرين ألف نبي ، وكان المرسلون ثلثمائة وثلاثة عشر مرسلًا ، ولما لم يذكر موسى فيهم قالت اليهود للنبي عليه السلام أكلم الله موسى أم لا فنزل (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) نصب مصدر مؤكد ، وإنما خص موسى بالتكليم مع أن الله تعالى كلم غيره لأنه كلمه وأوحى إليه من غير واسطة ، وقيل : كلمه بكلام لم يبلغه إلى قومه ولا أمره بتبليغ

(*Ve nice elçiler (gönderdik)*): Burada “rusulen” kelimesi, kendisinden sonra gelen tefsir edici bir fiille mansubdur. Bunun takdiri; “vahiy gönderdik” veya “peygamberler gönderdik” demektir. (*Onları sana daha önce anlattık*) Yani, Mekke’de sana isimlerini bildirdiklerimiz, (Ve nice elçiler ki, onları sana anlatmadık) Yani, isimlerini sana anlatmadık. Onları insanları tevhide davet etmek için gönderdiğimiz gibi, seni de müşrikleri Allah’a iman etmeye ve şirki ortadan kaldırmak için gönderdik. Kâ’b el-Ahbâr’dan nakledildiğine göre, şöyle demiştir: “Peygamberler iki yüz iki bin kişiydi.” Ebû Zer’den de rivayet edildiğine göre, şöyle demiştir: “Ey Allah’ın Resûlü, peygamberlerin ve resûllerin sayısı ne kadardı?” diye sordum. O da: “Peygamberler yüz yirmi dört bin, resûller ise üç yüz on üçtür” buyurdu. Hz. Musa’nın bu peygamberler arasında adının anılmaması üzerine, Yahudiler Peygamber’e (s.a.v.) “Allah Musa ile konuştu mu, konuşmadı mı?” diye sormaları üzerine bu ayet nazil oldu (*Ve Allah, Musa ile gerçekten konuştu.*) Buradaki “teklimen” kelimesi, mansub bir mastardır. Allah’ın, başkalarıyla da konuşmuş olmasına rağmen özellikle konuşmanın Musa’ya hasredilmesi, onunla aracısız olarak konuşup ve ona vahyetmesi sebebiyledir. Başka bir görüşe göre ise, Allah’ın ona kavmine iletmesini emretmediği, sadece kendisine özel olarak konuştuğu bir kelam olduğu içindir.⁵⁸¹

İbn Kesîr Nisa suresi 163 ve 164. ayetlerin tefsirinde bu rivayetin üç varyantını kitabına almıştır.⁵⁸² Süyûtî ise aynı ayetlerin tefsirinde Ebû Zer’in bu rivayeti hakkında “doğru olan şu ki bu hadis ne sahih değildir ne de mevzudur sadece zayıftır” demek ve altına kendi görüşünü destekleyici olarak İbn Ebî Hatîm’in rivayetini ekleyip ardından Ebû Yâla ve Ebû Nuaym’ın Enes b. Mâlik’ten peygamberlerin sayısı ile ilgili bir rivayetini kaydetmekte ve bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmekten de geri durmamaktadır.⁵⁸³ Taberî ise bu rivayeti *Tarih*’inde kaydetmiştir.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/253.

⁵⁸² Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfi’ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, ed. Thk.Mustafâ Seyyid Muhammed vd. (Kahire-Mısır: Müessesetü Kurtuba - Mektebetü Evlâdu’s-Şeyh li’t-Turâs, 1421), 2/470.

⁵⁸³ es-Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 2/746.

⁵⁸⁴ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 1/151.

1.2.1.7. Abdullah b. Mes'ûd

Abdullâh b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb (ö.32/652-53)⁵⁸⁵ İslam'a ilk giren sahâbîlerden olan Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Peygamber'in mücadelesinin hemen her aşamasında onun yanında bulunmuştur.⁵⁸⁶ Hz. Peygamberle sürekli birlikteliği nedeniyle gerek Kur'an gerek diğer dinî bilgiler konusunda yetkinliği konusunda herkes tarafından kabul edilmektedir. Hz. Ömer döneminde Kûfe'ye muallim olarak gönderilmiştir. Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurulmasında etkisi açıkça görülmektedir.⁵⁸⁷ Tefsir sahasında kendisinden en çok rivâyet nakledilen sahâbe arasında İbn Abbas'tan sonra ikinci sırada yer alır.⁵⁸⁸ İki defa hicret edenlerden ve aşere-i mübeşşereden biridir. Mekke'de ilk defa Kur'anı açıktan okumuştur.⁵⁸⁹ "Tefsir metinlerinde başka herhangi bir kayıt konulmaksızın sadece "Abdullah" ismi geçtiğinde, bunun öncelikle İbn Mes'ûd'a işaret ettiğini belirtmek gerekmektedir."⁵⁹⁰ Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Medine'de vefat etmiştir. Abdullah b. Mes'ûd ismi tefsirde 22 defa geçmektedir.⁵⁹¹ Bunlardan 17 tanesi ondan yapılan rivayet diğerleri ise konu içinde sadece isminin anılmasıdır.

(فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةً آمَنْتُ فَفَنَّعْتُهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ غَذَابَ الْخَرْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ)⁵⁹²

وقصة الآية : أنه قال عبد الله مسعود رضي الله عنه إن قوم يونس كانوا בניنوى من أرض الموصل ، فأرسل الله إليهم يونس عليه السلام يدعوهم إلى الإيمان ، فأبوا فقال لهم بوحية تعالى : أن العذاب مصبحكم إلى ثلاثة أيام ، فقال بعضهم لبعض ما جربنا عليه كذبا مذ كان معنا ، فانظروا إن بات فيكم تلك الليلة فليس بشيء وإن لم يبت فاعلموا أن العذاب مصبحكم فاحتالوا لأنفسكم وخرج في تلك الليلة من عندهم ، فلما أصبحوا رأوا غيما أسود فيه دخان عظيم ، فهبط حتى غشي مدينتهم وتسودت سطوحهم ، فطلبوا يونس فلم يجدوه فألقوا بالهالك فترادوا المظالم ، قيل كان يقطع الرجل الحجر الذي قد وضعه بالظلم في أساس بنائه ويرده إلى مالكة ، فتابوا واستغفروا الله ولبسوا المسوح وخرجوا إلى الصحراء مع النساء والصبيان والبهائم ، وفرقوا بين الأولاد والأمهات من الأناسي والبهائم فحن بعضهم إلى بعض ، ثم عجوا إلى الله مؤمنين متضرعين تائبين أربعين ليلة ، فلما عرف الله منهم صدق التوبة وإخلاصها رحمهم ، فرفع عنهم العذاب بعد ما كان غشيهم ، ففيه تخويف شديد لأهل مكة وغيرهم بأنهم إن لم يؤمنوا لنزل بهم العذاب ، فلا ينفعهم الإيمان إن آمنوا في ذلك الوقت ، روي : أنهم خرجوا إلى شيخ من بقية علمائهم وعرضوا عليه حالهم من نزول العذاب بهم ،

⁵⁸⁵ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 16/122; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 1/461; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, c. 4/189-199.

⁵⁸⁶ Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 370.

⁵⁸⁷ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 370.

⁵⁸⁸ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 120.

⁵⁸⁹ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 120.

⁵⁹⁰ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 373.

⁵⁹¹ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/276, 295, 2/137, 270, 3/ 159, 16, 4/ 165.

⁵⁹² Yûnus10/98.

فقال : قولوا يا حي حين ، لا حي ويا حي محيي الموتى ويا حي لا إله إلا أنت ، فقالوها فكشف عنهم العذاب وكان يوم عاشوراء يوم الجمعة ، وقيل : قالوا اللهم إن ذنوبنا قد عظمت وجلت وأنت أعظم منها وأجل ، فافعل بنا ما أنت أهله ولا تفعل بنا ما نحن له أهله.⁵⁹³

Ayetin hikayesi şöyledir: Abdullah İbn Mesû'd'dan rivayet edildiğine göre, Yunus'un kavmi Musul topraklarındaki Ninova şehrindeydi. Allah onlara Yunus'u peygamber olarak gönderdi. O, onları imana davet etti, ancak onlar reddettiler. Bunun üzerine Yunus, Allah'ın vahyiyle onlara: “Üç gün içinde size azap gelecek” dedi. Halk birbirine, “Yunus'u yanımızda olduğundan beri hiç yalan söylerken görmedik. Bakın, eğer o gece aranızda kalırsa, söylediklerinin önemi yoktur. Eğer gece sizinle kalmazsa, bilin ki azap size gelecektir, kendinize bir çare bulun” dediler. Yunus o gece aralarından ayrıldı. Sabah olunca, gökyüzünde içinde siyah duman olan büyük bir bulut gördüler. Bu bulut, şehrin üzerine çöküp her tarafı kaplayıp kararttı. Yunus'u aradılar ama bulamadılar ve helak olacaklarına emin oldular. Bunun üzerine haksızlıkla aldıkları şeyleri iade etmeye başladılar. Hatta, bir kişinin haksızlıkla bir evinin temeline koyduğu bir taşı bile çıkarıp sahibine geri verdiği söylenir. Pişman olup Allah'tan af dilediler. Çuvallar giyip kadınlar, çocuklar ve hayvanlarla birlikte çöle çıktılar. İnsanların ve hayvanların yavrularını annelerinden ayırdılar. Yavrular annelerine, anneler yavrularına ağladılar. Sonra hepsi birden kırk gün boyunca Allah'a iman ederek, yalvararak ve tevbe ederek yakardılar. Allah, tevbelerindeki samimiyeti ve ihlası görünce onlara merhamet edip üzerlerini kaplayan azabı kaldırdı. Bu olayda, Mekke halkı ve diğerleri için şiddetli korkutma vardır. Eğer iman etmezlerse, azabın onlara ineceğini ve o anda iman etseler bile imanlarının onlara fayda vermeyeceğini göstermektedir. Rivayet edilir ki, kavim, aralarından yaşlı bir alime giderek başlarına gelen azabı anlattı. Yaşlı alim onlara şöyle dedi: “Şöyle deyin: Ey Hayy öyle ki, senden başka Hayy yok; ey Hayy, ölüleri dirilten; ey Hayy, senden başka ilah yok.” Onlar da bu duaları okudular ve üzerlerinden azap kalktı. Bu olayın Cuma günü, Aşure Günü'nde gerçekleştiği söylenir. Bir diğer rivayette ise şöyle dedikleri geçer: “Allah'ım, günahlarımız büyük ve yüce, sen ise onlardan daha büyük ve daha yücesin. Bize layık olduğun gibi

⁵⁹³ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 1/187-188.

davran, bize layık olduğumuz gibi davranma.” İbn Mes‘ûd’un bu rivayeti Sa‘lebî,⁵⁹⁴ Begavî,⁵⁹⁵ Kurtubî,⁵⁹⁶ Taberî,⁵⁹⁷ İbn Kesîr⁵⁹⁸ ve İbn Atiyye⁵⁹⁹ de geçmektedir.

1.2.1.8. Ebü’d-Derdâ

Ebü’d-Derdâ’ Uveymir b. Zeyd b. Kays b. Ümeyye b. Âmir b. Adiyy b. Kab b. el-Hazrecî (ö. 32/652 [?]),⁶⁰⁰ Dımaşk kadılığı ve Kur’an muallimliği yapan sahâbîdir. Sivâsî tefsirinde Ebü’d-Derdâ’dan tek bir nakil yapmıştır. Bu nakil aşağıda incelenmiştir.

(أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ)⁶⁰¹

ونزل عتابا للمؤمنين الذين استبطأ الله قلوبهم من الخشوع للذكر وللقرآن عند قراءتهم إياه (أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا) أي ألم يجئ لهم حين (أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ) أي تخاف وتلين (لِذِكْرِ اللَّهِ) أي إذا ذكر فترق فتتنبإ إليه بالعمل الصالح فاللام للتوقيت (وَمَا نَزَلَ) بالتشديد والتخفيف ، أي وأن تخشع لما نزل (مِنَ الْحَقِّ) وهو القرآن بذكر الحلال والحرام ، قيل : إن المؤمنين الذين كانوا بمكة يقرؤون القرآن كثيرا ويعملون به وهم في حال الجذب والقحط ، فلما هاجروا أصابوا الرزق والنعمة ففتروا عما كانوا عليه فنزلت الآية ، قوله (وَلَا يَكُونُوا) بالياء عطف على قوله (أَنْ تَخْشَعَ) ، أي ألم يأن لهم أن لا تكونوا (كَالَّذِينَ) أي مشبهين بالذين (أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ) أي قبل القرآن وهم اليهود والنصارى في القسوة ، قوله (فَطَالَ) بيان لحالهم ، أي طال (عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ) أي الأمل أو الوقت (فَقَسَتْ) أي جفت (قُلُوبُهُمْ) بميل الدنيا والإعراض عن مواظبة تعالى واتباع الشهوات ، فلم يؤمنوا بالقرآن ولم يعملوا به إلا قليل منهم (وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ) أي خارجون عن طاعة الله ، وقيل : هذه الآية في حق المؤمنين باللسان دون القلب ، روي عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال استعذوا بالله من خشوع النفاق ، قيل : ما خشوع النفاق؟ قال أن ترى الجسد خاشعا والقلب ليس بخاشع» ، وقال ابن عباس رضي الله عنه : «استبطأ الله قلوب المؤمنين من الذكر والخشوع فعاتبهم على رأس ثلاث عشرة من نزول القرآن» ، يعني بهذه الآية

(İman edenlerin, Allah’ı anma ve inen bu haktan dolayı kalplerinin saygı ile titremesi zamanı daha gelmedi mi? Daha önce kendilerine Kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan çoğu yoldan çıkmış kimselerdir.) Bu ayet, kalpleri zikre ve okudukları zaman Kur’an’a karşı huşû duymakta yavaş davranan müminleri kınamak için inmiştir. (İman edenlerin zamanı gelmedi mi?) yani onların zamanı gelmedi mi? (kalplerinin saygı ile titremesinin) korkması ve yumuşamasının (Allah’ı zikrettiği zaman) Zikrettiğinde kalpler yumuşar ve salih amellerle O’na yönelir.

⁵⁹⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 14/293.

⁵⁹⁵ el-Begavî, *Me‘âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 4/151.

⁵⁹⁶ el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, 8/384.

⁵⁹⁷ et-Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 12/294.

⁵⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 7/403-404.

⁵⁹⁹ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 3/144.

⁶⁰⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, c. 2/335; İbn Hacer, *el-Işâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, c. 4/621.

⁶⁰¹ Vâkıa 96/16.

Buradaki lââm “tevkât” içindir. (*İnenden*) Hem şeddeli (nezzele) hem de şeddesiz (nezele) okunabilir. (*Hak olarak inenden*) O helal ve haramdan bahseden Kur’an’dır. Rivayet edildiğine göre, müminler Mekke’de yokluk ve kıtlık içinde iken Kur’an’ı çok okuyor ve onunla amel ediyorlardı. Hicret ettiklerinde ise rızka ve nimete kavuşunca, daha önceki durumlarında gevşek davranmaya başlamaları üzerine bu ayet indi. (*Ve olmasınlar*) yâ harfi ile bu kelime en-tahşaa kelimesine atfedilmiştir. (*en-tahşaa*) Yani, “onların, olmamalarının zamanı gelmedi mi? (*Şu kimseler gibi*) şu kimselere benzememelerinin (*Kendilerine daha önce Kitap verilenlere*) Kur’an dan önce, onlar da katılıkta Yahudi ve Hristiyanlardı. (*Uzadı*) Onların halini açıklamaktadır. (*Onlara zaman uzadı*) Yani ömür veya süre uzadı. (*Katılaştı*) dünyaya meyletmek, Allah’ın öğütlerinden yüz çevirmek ve şehvetlerine tabi olmakla kalpleri katılaştı. Bundan dolayı, pek azı hariç, Kur’an’a inanmadılar ve onunla amel etmediler. (*Ve onların çoğu fasık kimselerdir*) Yani, Allah’a itaatten çıkmışlardır. Kimileri, bu ayetin kalple değil sadece dilleriyle iman edenler hakkında indiğini söylemiştir. Ebu’d-Derdâ’dan (r.a.) rivayet edildiğine göre, şöyle demiştir: “Nifakın huşûundan Allah’a sığın.” Ona: “Nifakın huşûu nedir?” diye sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: “Bedenini huşû içinde olduğu halde, kalbinin huşû içinde olmadığını görmendir.” İbn Abbas (r.a.) ise şöyle demiştir: “Allah, müminlerin kalplerinin zikir ve huşû konusunda yavaş davrandığını gördü ve Kur’an’ın inişinin on üçüncü yılının başlarında onları bu ayetle azarladı.”⁶⁰² Bu rivayet aynı zamanda Ahmed b. Hanbel,⁶⁰³ Semerkandî⁶⁰⁴ ve Süyûtî⁶⁰⁵ de bulunmaktadır.

1.2.1.9. Osman b. Affân

Osmân b. Affân b. Ebi’l-Âs b. Ümeyye b. Abdu’s-Şems, Emîri’l-Müminîn, Ebû Amr, Ebû Abdillâh el-Kureysî el-Ümevî (ö.35/656)⁶⁰⁶ İlk müslümanlardan, Hz. Peygamberin iki kızına eş olan Zü’n-nûreyn, Hudeybiye gününün elçisi, Kur’ân’ı Hz. Peygambere ezberden arz eden, seçimle halife olan, hayâ sahibi, şehit edilen halifelerin ikincisi, Hulefâ-yi Râşidîn’in üçüncüsüdür. (644-656).

Sivâsî’nin tefsirini incelediğinde Osman bin Affân’dan çok az rivayette bulunulduğunu görülmüştür. Tevbe Sûresi’nin tefsirinin daha başında Sivâsî bu surenin

⁶⁰² Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 4/188.

⁶⁰³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, thk. Muhammed Abdusselâm Şahin (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1420), 117.

⁶⁰⁴ Semerkandî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyş es-Semerḳandî)*, 3/406.

⁶⁰⁵ es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 6/84.

⁶⁰⁶ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 149 (Siretü Hulefâi’r-Râşidîn).

başına besmele yazılmamasının nedeni olarak 2 rivayet nakleder. Bunlardan sanki Hz. Ali'nin rivayetiyle akli sebebini izah ederken, Hz. Osman'ın rivayetiyle de nakli sebebini izah eder.

وإنما لم يكتب في أولها بسم الله الرحمن الرحيم ، لأن أصحاب رسول الله عليه السلام اختلفوا فيها ، فقال بعضهم : إنها والأنفال سورة واحدة ، وبعضهم قال : هما سورتان ، فعلى القول الأول تركت التسمية بينهما وعلى القول الثاني تركت بينهما فرجة ، روي عن علي رضي الله عنه : «أنها نزلت في المحاربة والسيف ، ولا أمان في السياف ، والبسملة من الأمان» ، وقيل سأل ابن عباس عثمان رضي الله عنهما عن ذلك ، فقال عثمان : كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا نزل عليه شيء من القرآن يقول : ضعه في موضع كذا ، فقبض ولم يبين لنا ، فقرنت بين السورتين لتشابه إحداهما بالأخرى في القصة ، وتركت البسملة لعدم الإذن منه عليه السلام في ذكرها

Tevbe Suresi'nin başında “Bismillahirrahmanirrahim” yazılmamasının sebebi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahabilerinin bu konuda ihtilafa düşmesidir. Bazı sahabeler, Tevbe Suresi ile Enfal Suresi'nin tek bir sure olduğunu söylemiştir. Bazıları ise, bu ikisinin ayrı sureler olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle; Tek sure olduğunu söyleyenler için, iki sure arasına besmele konulmamıştır. İki ayrı sure olduğunu söyleyenler içinse, iki sure arasına sadece bir boşluk bırakılmıştır. Hz. Ali'den rivayet edilmiştir ki: “Bu sure, savaş ve kılıç hakkında inmiştir. Kılıçla savaşta ise bir güven yoktur. Besmele ise bir güvendir.”

Bir diğer rivayete göre ise İbn Abbas, Osman'a bu durumu sormuş, Osman da şöyle cevap vermiştir: “Resulullah'a Kur'an'dan bir şey indiğinde, onu ‘Şu ayeti şuraya koyun’ diye belirtirdi. Vefat ettiğinde ise bize bu konuyu açıklamamıştı. Bu nedenle, iki sure (Enfal ve Tevbe) birbirine kıssaları bakımından benzediği için onları birleştirdik. Basmelenin yazımını Rasulullah'tan izin alınmadığı için terk ettik.”⁶⁰⁷

Sivâsî'nin zikrettiği rivayet Tirmizî'de şöyledir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، وَمُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، وَابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، وَسَهْلُ بْنُ يُونُسَ، قَالُوا: حَدَّثَنَا عَوْفُ بْنُ أَبِي جَمِيلَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ الْقَارِسِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عَبَّاسٍ، قَالَ: قُلْتُ لِعُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ: مَا حَمَلَكُمْ أَنْ عَمَدْتُمْ إِلَى الْأَنْفَالِ وَهِيَ مِنَ الْمَنَائِي وَإِلَى بَرَاءَةَ وَهِيَ مِنَ الْمَنِيِّ فَقَرَنْتُمْ بَيْنَهُمَا وَلَمْ تَكْتُبُوا بَيْنَهُمَا سَطْرَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَوَضَعْتُمُوهَا فِي السَّبْعِ الطُّوْلِ، مَا حَمَلَكُمْ عَلَى ذَلِكَ؟ فَقَالَ عُثْمَانُ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِمَّا يَأْتِي عَلَيْهِ الزَّمَانُ وَهُوَ يُنْزَلُ عَلَيْهِ السُّورُ ذَوَاتُ الْعَدَدِ، فَكَانَ إِذَا نَزَلَ عَلَيْهِ الشَّيْءُ دَعَا بَعْضَ مَنْ كَانَ يَكْتُبُ فَيَقُولُ: «ضَعُوا هَؤُلَاءِ الْآيَاتِ فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا وَكَذَا» وَإِذَا نَزَلَتْ عَلَيْهِ الْآيَةُ فَيَقُولُ: «ضَعُوا هَذِهِ الْآيَةَ فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا وَكَذَا»، وَكَانَتِ الْأَنْفَالُ مِنْ أَوَائِلِ مَا نَزَلَتْ بِالْمَدِينَةِ وَكَانَتْ بَرَاءَةً مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ وَكَانَتْ قِصَّتُهَا شَبِيهَةً بِقِصَّتِهَا فَطَنَنْتُ أَنَّهَا مِنْهَا، فَقَبِضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَمْ يُبَيِّنْ لَنَا أَنَّهَا مِنْهَا، فَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ قَرَنْتُ بَيْنَهُمَا وَلَمْ

⁶⁰⁷ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ 'i's-Semâsîr, 2/125; Semerkandî, Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerkindî), 2/37.

أَكْتُبَ بَيْنَهُمَا سَطْرَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، فَوَضَعْتُهَا فِي السَّعِ الطُّوْلِ: «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِ عَوْفٍ، عَنْ يَزِيدَ الْفَارِسِيِّ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ» وَيَزِيدُ الْفَارِسِيُّ قَدْ رَوَى عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، غَيْرَ حَدِيثٍ، وَيُقَالُ هُوَ: يَزِيدُ بْنُ هُرْمَزٍ، وَيَزِيدُ الرَّقَاشِيُّ هُوَ: يَزِيدُ بْنُ أَبَانَ الرَّقَاشِيِّ وَلَمْ يُدْرِكْ ابْنَ عَبَّاسٍ إِنَّمَا رَوَى عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، وَكِلَاهُمَا مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ، وَيَزِيدُ الْفَارِسِيُّ أَقْدَمُ مِنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ⁶⁰⁸

Sivâsî'nin kaynağı olan Semerkandî, Tirmizî'den çok az bir rivayet farklılığı ile aynı hadisi nakleder.

قال الفقيه: حدثنا الخليل بن أحمد قال: حدثنا الماسرخسي قال: حدثنا إسحاق قال: أخبرني أسامة قال: حدثنا عوف بن أبي جميلة قال: حدثني يزيد الفارسي وهو كاتب ابن عباس، عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قلت لعثمان

Fakih dedi ki (Fakih Semerkandî'nin kendisidir) Halil ibn Ahmed bize anlattı dedi ki: el Mâserhisî bize anlattı, dedi ki: İshak bize rivayet etti, dedi ki: Üsâme bana haber verdi, dedi ki: Avf ibn Ebi Cemîle bize rivayet etti, dedi ki: Bana Yezid el-Fârisî rivayet etti. O, İbn Abbas'ın kâtibiydi. İbn Abbas (r.a.) dedi ki: Osman'a sordum..."⁶⁰⁹

Sivâsî'nin Hz.Osman'dan çok az nakilde bulunduğunu belirtmiştik. Ondan bahsedilen yerler daha çok infakı ve samimiyetiyle ilgilidir.⁶¹⁰

1.2.1.10. Huzeyfe b.Yemân

Huzeyfe b. Yemân, Huzeyfe b. Huseyl (Hisl) b. Câbir b. Üseyd b. Amr b. Mâlik, Ebû Abdillâh el-Absî (ö. 36/656) Hz. Peygamber'in sırdaşı olan sahâbî.⁶¹¹ Sivâsî tefsirinde 5 defa adı anılmıştır. Adının geçtiği yerlerde genelde bir konudan bahsedilirken olmaktadır. Ancak iki yerde ondan nakil yapılmıştır.⁶¹² Birincisi Fatiha Suresi'nin tefsirinin son kısmında söylenen âmîn kelimesinden bahsederken Huzeyfe bin Yeman'dan aşağıdaki rivayet nakledilir.

فقرأته بعد الفاتحة سنة بالإجماع للخبر ، وروي حذيفة بن اليمان أن النبي عليه السلام قال : «إن القوم ليعت الله عليهم العذاب حتما مقضيا ، فيقرأ صبي من صبيانهم في الكتاب (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) فيسمعه الله تعالى فيرفع عنهم بذلك العذاب أربعين سنة

“Fatiha’yı okumak, hadislerden dolayı icmâen sünnettir.” Huzeyfe ibn el-Yeman’ın rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz bir topluluğa Allah, kesinleşmiş bir azap gönderecektir. Tam o sırada, o topluluğun çocuklarından biri

⁶⁰⁸ et-Tirmizî, *el-Câmi ‘u ‘ş-Sahîh*, 5/272; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *ed-Da ‘avâtu ‘l-Kebîr*, thk. Bedr b. ‘Abdullâh el-Bedr (Kuveyt: Ğurâs li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘i, 2009), 7/152; et-Tayyâr, *Mevsûâtu ‘t-Tefsîri ‘l-Me’sûr*, 10/219-220.

⁶⁰⁹ Semerkandî, *Tefsîrû ‘l-Kur’âni ‘l-Kerîm (Tefsîru Ebi ‘l-Leyş es-Semerkandî)*, 2/37.

⁶¹⁰ Sivâsî, *‘Uyûnu ‘t-Tefâsîr li ‘l-Fuḍalâ ‘i ‘s-Semâsîr*, 2/162.

⁶¹¹ el-Mizzî, *Tehzîbu ‘l-Kemâl fî Esmâi ‘r-Ricâl*, 5/495-496; ez-Zehebî, *Siyeru A ‘lâmi ‘n-Nübelâ*, 2/361.

⁶¹² Sivâsî, *‘Uyûnu ‘t-Tefâsîr li ‘l-Fuḍalâ ‘i ‘s-Semâsîr*, 1/26, 3/305.

‘Elhamdülillahi Rabbi’l-âlemîn’ ayetini okur. Allah Teâlâ bunu işitir ve o çocuğun bu ayeti okuması sebebiyle o topluluktan azabı kırk yıl boyunca kaldırır.”⁶¹³

Bu rivayeti Sa‘lebî senediyle birlikte vermektedir.

قال: نا أبو معاوية الضرير، عن أبي مالك الأشجعي، عن ربيعي ابن حراش، عن حذيفة بن اليمان - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: “إن القوم ليبعث الله عز وجل عليهم العذاب حتمًا مقضيًا، فيقرأ صبي من صبيانهم في الكتاب: {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ}، فيسمعه الله عز وجل ويرفع عنهم بذلك العذاب أربعين سنة”⁶¹⁴

Ebû Muâviye ed-Darîr bize nakletti, o Ebû Malik el-Eşcaî’den, o Rab’î ibn Hıraş’tan, o da Huzeyfe ibn el-Yeman’dan (r.a.) rivayet etti, dedi ki: Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz Yüce Allah, bir kavim üzerine kesinleşmiş bir azap gönderecekken, o kavmin çocuklarından biri kitaptan {Elhamdülillâhi Rabbi’l-âlemîn} ayetini okur. Yüce Allah bu sesi işitir ve o çocuğun okuması sebebiyle onlardan azabı kırk yıl boyunca kaldırır.” Münâvî bu rivayet için “bu rivayeti Sâlebî tefsirinde zikretmiştir ancak mevzûdur” der.⁶¹⁵ *Tefsir Kitaplarındaki Uydurma Hadisler ve İsrailiyyât*⁶¹⁶ adlı eserinde Muhammed Ebû Şehbe, Übeyy bin Kâb Dışında Başkalarından gelen Mevzû Hadisler” adlı bir bölüm ayırmış ve ele aldığı ilk rivayet yukarıda zikrettiğimiz hadis olmuştur. Muhammed Ebû Şehbe Münâvî’den biraz daha ileri giderek konuyu daha açık hale getiren şu cümleyi kullanılmıştır; “Velîyü-d-Dîn el-İrakî (öl.1422) der ki; bu hadisin senedinde geçen el-Cüveybârî ve Memun el-Herevî kezzabdır. Bu hadis de bu iki kişiden birinin uydurmasıdır.”⁶¹⁷ Bu rivayeti Zemahşerî⁶¹⁸ Tefsiri Kebir⁶¹⁹ ve Beyzâvî⁶²⁰ de aynı şekilde kullanılmıştır. Ebüssuûd ise senedsiz olarak⁶²¹ aktarmıştır.

1.2.1.11. Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm

ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abdil Uzza b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kab b. Lüeyy b. Gâlib el-Kureşî el-Esedî, Ebû Abdillâh (ö. 36/656)⁶²² Hz. Peygamber’in halasının oğlu, ona ilk iman edenlerden ve cennetle müjdelenen on sahâbîden biridir. Zübeyr

⁶¹³ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/25-26.

⁶¹⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*, 2/267.

⁶¹⁵ el-Münâvî, *el-Fetḥu’s-Semâvî bi’(fi)-Tahrîci Ehâdîsi Tefsiri’l-Kâdî’l-Beyzâvî*, 119.

⁶¹⁶ Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübi’t-Tefsîr*, 310.

⁶¹⁷ Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübi’t-Tefsîr*, 310.

⁶¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥakā’iki Gavâmiẓi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/19.

⁶¹⁹ er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb (et-Tefsîrû’l-Kebîr)*, 1/160.

⁶²⁰ el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, 1/32.

⁶²¹ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 1/20.

⁶²² el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, c. 9/319-320; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, c. 1/41; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, c. 2/457.

b.Avşam 'Uyûnu't-Tefâsîr'de iki yerde kaydedilmiştir. Bunlardan biri sebebi nuzûl diğeri ise ondan nakildir.⁶²³ Aşağıda Hac suresi 29. ayetteki nakil incelenecektir.

(بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ) أي القديم ، وذلك بعد ما حلق المحرم رأسه أو قصر وسمي عتيقا لأنه أول بيت وضع للناس أو لأنه عتق من القتل والسبي والجراحات وغير ذلك في الجاهلية أو عتق من الغرق يوم الطوفان أو عتق من الجبارة المتسلطة ، ولا يشكل بتسلط الحجاج عليه ، لأن ابن الزبير تحصن بالبيت فاحتال لإخراجه ولم يكن قصده التسلط عليه

(O Beyt-i Atîk'i): Yani, eski olan evi tavaf etsinler. Kâbe'ye insanlar için kurulan ilk ev olması, Câhiliye Dönemi'nde öldürülmekten, esir alınmaktan, yaralanmaktan ve benzeri şeylerden azat edildiği veya Nuh Tufanı'nda sular altında kalıp yok olmaktan kurtulduğu için ya da zorba hükümdarların hâkimiyetinden azat olduğu için Kabe'ye Atîk denilmiştir. Haccâc'ın Kâbe'ye saldırmasıyla bu görüş çelişmez, çünkü İbnü'z-Zübeyr Kâbe'ye sığınmıştı, Haccâc onu oradan çıkarmak için hile yaptı amacı Kâbe'ye musallat olmak değildi.⁶²⁴ Sivâsî bu ayetin tefsirinde atîk kelimesinin manalarını sıralarken bahsettiği “عتق من الجبارة المتسلطة”

(zorba hükümdarların hâkimiyetinden azat olduğundan) şeklindeki manayı açıklamak için Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye sığındığını delil getirmektedir. Sivâsî açıklamasına Semerkandî'nin⁶²⁵ bu ayetle ilgili izahını ekler, arkasına Keşşâf'tan İbn Zübeyr'in yaptığını da⁶²⁶ yerleştirip mana böyle olmalıydı der. Taberî de bu manayı tercih etmektedir.⁶²⁷ Belirtmek gerekir ki Maverdî'nin bu ayetle ilgili yaptığı açıklama Sivâsî ile benzerlikler içermektedir.⁶²⁸

1.2.1.12. Ali b. Ebî Tâlib

Alî b. Ebî Tâlib Abdi Menâf b. Abdulmuttalib (ö.40/661)⁶²⁹ puta hiç tapmamış, ilk iman eden çocuk, Hz. Peygamberin damadı, ilmin kapısı ve şehit edilen üçüncü halife olup, Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsüdür. Sivâsî Hz.Ali'den de rivayette bulunmuştur.⁶³⁰ Tefsir boyunca adı 20 yerde geçmektedir ve çoğunluğu ondan yapılan nakiller sebebiyledir. Sivâsî'nin Ali b. Ebi Talib'den yaptığı ilk rivayet Bakara suresi 219. ayette geçen الْمَيْسِر kelimesinin açıklandığı bölümdedir. O ayetteki الْحُمُر kelimesini açıkladıktan sonra şu

⁶²³ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 1/222, 3/132.

⁶²⁴ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 3/131-132.

⁶²⁵ Semerkandî, Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîrû Ebi'l-Leyş es-Semerkandî), 2/457.

⁶²⁶ Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Haḳā'iki Gāvâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳāvil fi Vücûhi't-Te'vîl, 3/141.

⁶²⁷ et-Taberî, Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, 16/529.

⁶²⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'Uyûn), thk. es-Seyyid ibni Abdu'l-Maksûd b. Abdurrahîm (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye - Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 4/20-21.

⁶²⁹ ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', 225 (Sîretü Hulefâi'r-Râşidîn).

⁶³⁰ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 1/22, 2/135, 159, 3/168, 287, 4/77, 340.

açıklamayı yapmıştır.; العسر مَفْعَلْ kelimesi (zor) kelimesinin zıddı olan اليسر yani (kolay) kelimesinden türetilmiştir. Meysir “Arap Kumarı”dır. “الْمَيْسِر” şekilde isimlendirilmesinin sebebi ise kişinin malının kolaylıkla ve yorulmadan alınmasındandır.”⁶³¹ Ardından ise meysir kelimesi hakkında Ali b. Ebi Talib’in “Tavla ve satranç meysirdir.”⁶³² sözünü delil getirir.

والميسر مفعول من اليسر ضد العسر ، وهو قمار العرب ، سمي به لأن الإنسان يأخذ مال الرجل بيسر وسهولة من غير تعب ، قال علي رضي الله عنه : «النرد والشطرنج ميسر»⁶³³

Sivâsî’nin kaynaklarından Begavî bu ayetin tefsirini yaparken Ali b. Ebî Talib’in bu sözünü kullanır. Muhtemeldir ki Sivâsî de ondan aldığı rivayeti tefsirinde aynen kullanmıştır. Begavî’nin rivayeti şöyledir:

وَرُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي النَّرْدِ وَالشَّطْرَنْجِ أَنَّهُمَا مِنَ الْمَيْسِرِ

“Tavla ve satranç hakkında, ikisinin de kumardan (meysir) olduğu, Ali’den (r.a.) rivayet edilmiştir.”⁶³⁴

Sivâsî’nin diğer bir kaynağı olan Keşşâf ise

وعن علي رضي الله عنه: أَنَّ النَّرْدَ وَالشَّطْرَنْجَ مِنَ الْمَيْسِرِ⁶³⁵

Şeklinde rivayet etmektedir. Ancak Keşşâf’ın tahririni yapan Zeylâî bu rivayete şöyle bir dipnot düşmektedir:

أخرجه ابن أبي حاتم والبيهقي والثعلبي من طريق حاتم بن إسماعيل عن جعفر بن محمد عن أبيه «أن عليا قال في النرد والشطرنج: هما من الميسر» وهو منقطع

İbn Ebi Hatim, Beyhaki ve Sa’lebî, Hatim b. İsmail’in, Cafer b. Muhammed’den, onunda babasından (Muhammed el-Bâkır) naklettiğine göre, Ali’nin (r.a.) tavla ve satranç için ‘ikisi de kumardandır’ dediğini rivayet etmişlerdir. Bu sened munkatı’dır.”⁶³⁶ Zeylâî’nin bu ifadelerini bahsi geçen kitaplardan kontrol ettiğimizde İbn Ebî Hâtim’in rivayetini şöyle buluruz:

حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا عُيَيْسُ بْنُ مَرْحُومٍ، ثنا حَاتِمٌ، ثنا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: الشَّطْرَنْجُ مِنَ الْمَيْسِرِ

Babam bize rivayet etti, dedi ki: Ubeyy ibnu Merhûm bize rivayet etti, dedi ki: Hâtim bize rivayet etti, dedi ki: Cafer b. Muhammed bize, babasından (Muhammed el-Bâkır), o da

⁶³¹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/108.

⁶³² Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/108.

⁶³³ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/108.

⁶³⁴ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 1/238.

⁶³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥakā’iki Gavâmiẓi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/245.

⁶³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥakā’iki Gavâmiẓi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/245.

Ali b. Ebi Talib'den rivayet etti, ki o şöyle derdi: 'Satranç, kumardandır (meysir).'⁶³⁷. Sa'lebî'nin rivayeti şöyledir;

وعن جعفر بن محمد عن أبيه أن علياً كرم الله وجهه قال في النرد والشطرنج: هي من الميسر

Cafer b. Muhammed'den, o da babasından (Muhammed el-Bâkır), Ali'nin tavla ve satranç hakkında şöyle dediğini rivayet etti: Onlar kumardandır.⁶³⁸

Es-Süneni 'l-Kübrâ' da ise Beyhakî "Satranç Oynama Hakkındaki İhtilaflar" adında bir başlık attıktan sonra bu konudaki çeşitli rivayetleri topladığını görmekteyiz. Konuyla ilgili 18 rivayetten 5 tanesi Hz. Ali'den gelen rivayettir. Ancak ilk rivayette mürsel dedikten sonra sıraladığı dört rivayeti de ilk rivayeti desteklemek amacıyla kaydeder.

1- Cafer b. Muhammed'den, o da babasından, o da Ali'den (r.a.) naklen rivayet etti ki; o şöyle derdi: Satranç, Acemlerin kumarıdır. Bu rivayet mürseldir (mürsel, hadis literatüründe tabiinin sahabiye atlayarak Hz. Peygambere ait bir söz, fiil veya takriri doğrudan Hz. Peygambere dayandırmasıdır.⁶³⁹) Burada kullanılan bu kavram Ali'nin sözünde de böyle bir durumun olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Ancak onu destekleyen başka rivayetler de vardır.

2 - Meysere ibn Habib'den rivayet etti, dedi ki: "Ali b. Ebi Talib, satranç oynayan bir topluluğun yanından geçti ve şöyle dedi: Kendilerine taptığınız şu heykeller (putlar) da ne?

3 - el-Esbağ bin Nübâte'den, o da Ali'den naklen rivayet etti ki: "Ali, satranç oynayan bir topluluğun yanından geçti ve şöyle dedi: Kendilerine taptığınız şu heykeller de ne? Ardından şöyle ekledi: Bir közü alıp elini yanına kadar tutması, bu taşlara dokunmasından daha hayırlıdır.

4- Ravi devam etti: Ali b. el-Ca'd bize rivayet etti, dedi ki: Şerik bize, İbni Ebî Leyla'dan, o da el-Hakem'den rivayet etti, dedi ki: Ali şöyle dedi: "Satranç oyuncusu insanların en yalancısıdır. Birisi 'Öldürdüm!' der, halbuki hiçbir şey öldürmemiştir.

5- Ammar bin Ebî Ammar'dan rivayet etti, dedi ki: "Ali, Teymullah kabilesinin meclislerinden birinin yanından geçti. Onlar satranç oynuyorlardı. Yanlarında durdu ve şöyle dedi: 'Vallahi siz bunun için yaratılmadınız. Vallahi bu bir adet olmasaydı, bu taşlarla yüzlerinize vururdum.'⁶⁴⁰

⁶³⁷ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû 'l-Kur'âni 'l-'Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417), 2/391.

⁶³⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-Beyân 'an Tefsîri 'l-Kur'ân*, 2/151.

⁶³⁹ Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 297.

⁶⁴⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü 'l-Kübrâ*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire-Mısır: Heclî't-Tabaâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî ve'l-İlân, 1432), 21/102-104.

Sivâsî'nin Hz. Ali'den yaptığı bu naklin en kapsamlı rivayet olduğunu görüyoruz. Sadece santranç değil tavlanın da bu rivayete göre Hz. Ali tarafından kumar olarak değerlendirildiğini anlıyoruz. Sivâsî'nin Hz. Ali'den yaptığı nakillerin genelinin fıkıh ve onun yaptığı nasihatlerle ilgili olduğu görülmektedir.

1.2.1.13. Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Abdullâh b. Kays b. Süleym b. Haddâr b. Harb, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)⁶⁴¹ Hakem Vakası'nda Hz. Ali'yi temsil eden fakih sahâbîdir. Tefsir boyunca ismi 3 yerde geçmektedir. Bunlardan birinde ondan nakil yapılmaktadır. Bu rivayet aşağıda değerlendirilmiştir.

(رُبَمَا) بالتخفيف والتشديد ، و «رب» للتقليل يدخل على الاسم ومع ما يدخل على الفعل الماضي ، يقال رب رجل جاءني وربما جاءني رجل ، وهي كافة أو نكرة موصوفة ودخلت هنا على المستقبل ، وهو (يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا) لأن إخباره تعالى عن الآتي صدق فصار كالماضي في تحققه ، أي رب يوم أو حال يتمنى الكافرون (لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ) في الدنيا ، و (لَوْ) بمعنى «أن» المصدرية ، أي الإسلام وذلك إذا عاينوا يوم القيامة أو يوم الموت أو حال من أسلم عند دخوله الجنة أو وقت الشفاعة ، قال عليه السلام : «لا يزال الرب يرحم ويشفع إليه حتى يقول من كان من المسلمين فليدخل الجنة فيتمنون الإسلام» ، والمشهور أنه حين يخرج الله المسلمين من النار وأدخله الجنة فعند ذلك تمنى الكافر أنه كان مسلما في الدنيا ، عن موسي الأشعري عن النبي عليه السلام قال : «إذا اجتمع أهل النار في النار ومعهم من شاء الله من أهل القبلة قال الكفار لمن في النار من أهل القبلة ألستم مسلمين؟ قالوا : بلى ، قالوا : فما أغنى عنكم إسلامكم وأنتم معنا في النار؟ قالوا : كانت لنا ذنوب فأخذنا بها فيغضب الله لهم بفضلهم ورحمته فيأمر بكل من كان من أهل القبلة في النار ، فيخرجون منها حينئذ يود الذين كفروا لو كانوا مسلمين» ، قيل : ربما للتقليل ، وهذا التمني يكثر من الكفار ، أجب بأن شغلهم بالعذاب لا يفرغهم للندامة ، وإنما يخطر ذلك ببالهم أحيانا.

(rubemâ) şeddeli ve şeddesiz okunur, azlık ifade eder. İsme dahil olur, “mâ” harfiyle birlikte mazi fiilin önüne gelir. Örneğin, رب رجل جاءني (Bana gelen nice insan) veya ربما جاءني رجل (Belki bana bir adam geldi) şeklinde kullanılır. O hepsini kapsar, veya burada nekredir “yeveddü” muzâri fiilinin başına geldi. Ancak bu ayette, gelecek zamanı ifade eden (arzular) fiilinin başına gelmiştir. Bunun sebebi, Yüce Allah'ın gelecekle ilgili haberlerinin doğruluğunun kesin olmasıdır, bu yüzden fiil geçmişte gerçekleşmiş gibi kabul edilerek mazi (geçmiş zaman) hükmünde sayılmıştır. Dünyada belki bir gün veya bir durumda, kâfirler (Müslüman olmayı arzu edeceklerdir.) Buradaki “lev”, masdar anlamı katan “en” gibidir. Yani, “İslam'ı arzu edeceklerdir.” Bu arzu, Kıyamet Günü , ölüm anı, şefa'at anı veya cennete giren bir müslümanı gördükleri zaman olabilir. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Rab Teâlâ onlara rahmet ve şefa'at etmeye devam eder, ta ki ‘Müslüman olan

⁶⁴¹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 34/331; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 2/380.

herkes cennete girsin’ diyene kadar. İşte o zaman kâfirler, Müslüman olmayı arzu ederler.” Meşhur olan görüşe göre, bu arzu, Allah müslümanları cehennemden çıkarıp cennete koyduğu vakit gerçekleşecektir. O zaman kâfir, dünyada müslüman olmayı dileyecektir. Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Cehennem ehli cehennemde toplandığında, Allah’ın dilediği kadar kible ehli -Müslüman- da onlarla birlikte olur. Kâfirler, cehennemdeki kible ehline ‘Siz Müslüman değil miydiniz?’ diye sorarlar. Onlar da ‘Evet’ derler. Kâfirler ‘Öyleyse İslamınız size ne fayda verdi ki, bizimle birlikte cehennemdesiniz?’ derler. Müslümanlar ise ‘Günahlarımız vardı, bu yüzden cezalandırıldık’ diye cevap verirler. Bunun üzerine Allah, lütfu ve rahmetiyle onlara öfkelenir ve cehennemdeki kible ehlinde olan herkesin çıkarılmasını emreder. İşte o zaman kâfirler, Müslüman olmayı arzu ederler.” Denilmiştir ki, “rubemâ” kelimesi taklîl-azlık içindir, oysa bu istek kâfirlerde çokça meydana gelir. Bu duruma şöyle cevap verilmiştir: Onlar azapla meşgul oldukları için sürekli pişmanlık duymazlar, bu istekleri ancak zaman zaman akıllarına gelir.⁶⁴² Ebû Mûsâ’nın bu rivayeti Begavî,⁶⁴³ Sa’lebî,⁶⁴⁴ Taberî,⁶⁴⁵ Vâhidî,⁶⁴⁶ İbn Atıyye⁶⁴⁷ ve İbn Kesîr⁶⁴⁸ tefsirlerinde de bulunmaktadır.

1.2.1.14. Abdullah b. Selâm

Ebû Yûsuf, Abdullâh b. Selâm b. el-Hâris el-İsrâîlî, Ebû Yûsuf Halîfu’l-Kavâkale (ö.43/663-64) Yahudi âlimi iken Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiğinde müslüman olan meşhur sahâbîdir.⁶⁴⁹ Babasından Tevrat ve Talmud’u okumuştur. Medine’deki yahudilerin meşhur âlimlerinden biridir. Tefsirin genelinde 25 defa adı geçmektedir⁶⁵⁰ ancak bunların çoğu onun ve İslam’a giren arkadaşlarının övülüp diğer Yahudilere örnek gösterilmeleri şeklindedir.

قوله (الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ) ⁶⁵¹ نزل حين قالت اليهود لأصحاب النبي : لم تطوفون بالبيت المبني على الحجارة؟ فقال النبي عليه السلام : «الطواف بالبيت حق» ، وإنكم تعلمون ذلك بالتوراة فجدوا فقال تعالى : الذين أعطيناهم التوراة (يَعْرِفُونَهُ) أي أن الطواف حق والبيت قبله (كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ) يعني لا تشبه عليهم ، وقيل : الضمير يرجع إلى محمد ، أي

⁶⁴² Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 2/287.

⁶⁴³ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 4/368.

⁶⁴⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 15/428.

⁶⁴⁵ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, c. 14/8.

⁶⁴⁶ Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basîṭ*, 12/536.

⁶⁴⁷ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 7/256.

⁶⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, 8/243.

⁶⁴⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 15/74; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 2/413; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, c. 4/102.

⁶⁵⁰ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/81, 144, 281, 2/9.

⁶⁵¹ Bakara 2/146.

يعرفون أنه نبي حق بما علموا في كتابهم كما يعرفون أبناءهم بين الغلمان ، واختص ذكر الأبناء ، لأن الذكور أشهر وأعرف عندهم ، قال عبد الله بن سلام : «والله لقد عرفت محمداً أشد معرفة مني بأبي ، لأن نعتة في كتابنا ، وما أدري ما أحدثت النساء بعدي» ، فقال عمر : «أقر الله عينيك يا عبد الله» (وَإِنَّ قَرِيْقاً مِنْهُمْ) أي من معانديهم وجهلتهم (لَيَكُنْمُونَ) ذَلِكَ الْحَقَّ) ليسترون أمر القبله (وَهُمْ يَعْلَمُونَ) ذلك

(*Kendilerine kitap verdiklerimiz*) ayeti, Yahudilerin Peygamber'in (s.a.v.) ashabına “Neden taştan yapılmış bu evi tavaf ediyorsunuz?” demeleri üzerine inmiştir. Hz.Peygamber “Beyti tavaf etmek bir haktır ve siz bunu Tevrat’tan biliyorsunuz.”dedi. Ancak onlar bunu inkâr ettiler. Bunun üzerine Yüce Allah: Kendilerine Tevrat’ı verdiklerimiz (*onu tanırılar*) Tavafın bir hak ve o evin kible olduğunu (*kendi oğullarını tanıdıkları gibi*). Yani, bu konuda onlar için hiçbir şüphe yoktur. Denildi ki, zamir Hz. Muhammed’e dönmektedir. Bu, onların kendi kitaplarında öğrendikleriyle, Hz. Muhammed’in hak bir peygamber olduğunu, çocuklarını diğer çocukların arasında tanıdıkları gibi tanıdıkları anlamına gelir. Özellikle oğulların anılması, erkeklerin o dönemde daha üstün ve daha fazla değerli tutulmalarından ötürüdür. Abdullah bin Selâm şöyle demiştir: “Allah’a yemin ederim ki, ben Muhammed’i kendi oğlumu tanıdığımından daha iyi tanırım, çünkü onun sıfatı kitabımızdadır. Oysa ben, kadınların benden sonra ne yaptığını bilemem.” Bunun üzerine Hz. Ömer, “Allah gözünü aydın etsin ey Abdullah!” demiştir. (Ve onlardan bir grup), yani inatçılar ve cahiller, (*hakki gizlerler*). Yani, kible konusundaki gerçeği saklarlar (*ve bunu bile bile yaparlar*).⁶⁵² Bu rivayeti Sa‘lebî⁶⁵³ bazı farklılıklarla ancak aynı manalarda rivayet etmiştir. Aynı rivayeti Süyûtî, ravisi olan Abdullah İbn Abbas’tan bazı değerlendirmeler yaparak *Dürrü’l-Mensûr*’da kullanmıştır;

وَأَخْرَجَ النَّعْلِيُّ مِنْ طَرِيقِ السَّيِّدِ الصَّغِيرِ عَنِ الْكَلْبِيِّ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَمَّا قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ: قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ {الَّذِينَ آمَنَّا بِهِمْ} الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ {فَكَيْفَ يَأْتِي عَبْدُ اللَّهِ هَذِهِ الْمَعْرِفَةَ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ: يَاعُمَرُ لَقَدْ عَرَفْتَهُ جِئْتُ رَأَيْتُهُ كَمَا أَعْرِفُ ابْنِي إِذَا رَأَيْتُهُ مَعَ الصَّبَّيَّانِ وَأَنَا أَشَدُّ مَعْرِفَةً بِمُحَمَّدٍ مِنْ بَابِنِي فَقَالَ عُمَرُ: كَيْفَ ذَلِكَ قَالَ: إِنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ حَقٌّ مِنَ اللَّهِ وَقَدْ نَعَتَهُ اللَّهُ فِي كِتَابِنَا وَلَا أَدْرِي مَا تَصْنَعُ النِّسَاءُ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: وَفَكَ اللَّهُ يَا ابْنَ سَلَامٍ

Sa‘lebî, es-Süddî es-Sağîr aracılığıyla Kelbî’den, o da İbn Abbas’tan naklettiğine göre, şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) Medine’ye geldiği zaman, Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Selâm’a Allah, Peygamberine ‘Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırılar’ ayetini indirdi. “Ey Abdullah! Bu tanıma nasıldır?” dediğinde

⁶⁵² Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr, 1/81.

⁶⁵³ Sa‘lebî, *el-Kesf ve’l-Beyân’an Tefsîri’l-Kur’ân*, 4/140.

Abdullah bin Selâm şöyle cevap verdi: Ey Ömer, ben onu gördüğümde, tıpkı kendi oğlumu çocuklar arasında gördüğümde tanıdığım gibi tanıdım. Ben Muhammed'i, oğlumdan daha iyi tanıyorum. Ömer : Bu nasıl olur? diye sorunca Abdullah b. Selâm, çünkü o, Allah'tan gelen hak bir Resûl'dür ve Allah onu kitabımızda (Tevrat'ta) anlatmıştır. Oysa ben, kadınların ne yaptığını bilemem.” Bunun üzerine Ömer ona şöyle dedi: “Allah seni muvaffak kılsın, ey İbn Selâm.”⁶⁵⁴

Aynı rivayet *Tevilat*,⁶⁵⁵ Begavî,⁶⁵⁶ Vâhidî,⁶⁵⁷ Semânî⁶⁵⁸ ve Ebû Hayyân⁶⁵⁹ tefsirlerinde geçmektedir. *Celâleyn*'de ise bu rivayet Sivâsî gibi kısaltılarak geçmektedir. Benzerlik açısından onun rivayeti de aşağıya eklenmiştir.

{الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ} أَيُّ مُحَمَّدًا {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} بِنَعْتِهِ فِي كِتَابِهِمْ قَالَ بَن سَلَامٌ لَقَدْ عَرَفْتُهُ حِينَ رَأَيْتُهُ كَمَا أَعْرِفُ ابْنِي وَمَعْرِفَتِي لِمُحَمَّدٍ أَشَدَّ {وَأَنَّ قَرِيبًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ} نَعْتُهُ {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} هَذَا الَّذِي أَنْتَ عَلَيْهِ

(*Kendilerine Kitap verdiklerimiz onu tanırlar*) Hz. Muhammed'i (*Kendi oğullarını tanıdıkları gibi*) Çünkü Hz.Muhammed'in sıfatı onların kitaplarında yazılıdır. İbn Selâm şöyle demiştir: “Ben onu gördüğümde, tıpkı oğlumu tanıdığım gibi tanıdım; hatta Muhammed'i tanımam daha kesindi” (*Onlardan bir grup, bile bile hakkı gizlerler*) onun sıfatını (*Hâlbuki onlar bunu bilirler*) Yani, senin üzerinde bulunduğun yolun gerçek olduğunu bile bile gizlerler.⁶⁶⁰

1.2.1.15. Zeyd b. Sâbit

Ebû Hârice (Ebû Saîd) Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk b. Zeyd b. Lûzân b. Amr b. Abdi Avf b. Ğanm b. Mâlik b. en-Neccâr b. Sâlebe el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî (ö. 45/665 [?])⁶⁶¹ Hz. Peygamberin vahiy kâtibi,⁶⁶² kıraatçıların ve ferâizcilerin şeyhi, Medîne müftüsü olan sahâbîdir.⁶⁶³ Sivâsî tefsirinde 2 defa Zeyd b. Sâbit ismini zikretmiştir. Bunlardan biri Hucurât suresi 12. ayetin sebebi nuzülü anlatılırken, diğeri ise Nisâ suresi 95. ayettedir.

⁶⁵⁴ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 1/357.

⁶⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, c. 4/43.

⁶⁵⁶ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/164.

⁶⁵⁷ Vâhidî, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd (el-Vasîf Beyne'l-Makbûd ve'l-Basîf)*, 1/231.

⁶⁵⁸ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, thk. Ebî Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'l-Vatan, 1417), 1/153.

⁶⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîr*, 1/209.

⁶⁶⁰ Celâleddin el-Mahallî - Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, thk. Abdulkadir Arnaûdî - Ahmed Halid Şükrî (Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1420), 23.

⁶⁶¹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 10/24-25; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 2/426; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ vd. (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1409), c. 2/126.

⁶⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 756.

⁶⁶³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/426.

قال زيد بن ثابت نزل قوله (لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ) عن الجهاد في بدر أو في تبوك حين كنت إلى جنب رسول الله عليه السلام فعشيت السكينة من الوحي ف وقعت فخذة على فخذي حتى خشيت أن ترضاها ، أي تكسر ها ، ثم سري عنه ، فقال : اكتب ، فكتبت في كتف (لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ) (مِنَ الْمُؤْمِنِينَ) حال من «القاعدين» ، فسمع ذلك ابن أم مكتوم وكان أعمى ، فقال : يا رسول الله لو استطعت الجهاد لجاهدت فنزل (غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ)

Zeyd bin Sâbit dedi ki: (*Oturanlar eşit değildir*)⁶⁶⁴ ayeti, Bedir veya Tebük gazvesi sırasında ben Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında iken indi. Vahiy esnasında Peygamber'e bir sekinet (*huzur halî*) indi ve dizi dizimin üstüne geldi; öyle ki, dizimin kırılacağından korktum. Sonra o hal ondan geçti bana “Yaz!” dedi. Ben de kürek kemiğinin üzerine “Oturanlar bir değildir” şeklinde yazdım. (*Müminlerden*) Bu kelime oturanlardan haldir. Bunu, âmâ olan İbn Ümmü Mektûm işitti ve “Ey Allah'ın Resûlü! Eğer gücüm yetseydi, ben de cihat ederdim” dedi. Bunun üzerine (*özür sahibi olmaksızın*) ayeti nazil oldu.⁶⁶⁵

Taberî⁶⁶⁶ ve İbn Kesîr⁶⁶⁷ bu rivayetin farklı varyantlarını değerlendirmiştir. İbnü'l Cevzî,⁶⁶⁸ İbn Ebî Hatîm⁶⁶⁹ ve Süyûtî⁶⁷⁰ Sivâsî'de bulunan rivayeti kullanmıştır. Keşşâf⁶⁷¹ ve İbn Sa'd ise nerdeyse aynı şekilde bu rivayeti kullanır.⁶⁷² Bu yer sadece Begavî⁶⁷³ ve İbn Kesîr⁶⁷⁴ de bulunmaktadır.

1.2.1.16. Kâ'b b. Mâlik

Kâ'b b. Mâlik b. Ebî Kâ'b Amr b. el-Kayn b. Kâ'b b. Sevâd b. Ğanem b. Kâ'b b. Selime el-Ensârî es-Sülemî, Ebû Abdillâh (ö.50/670)⁶⁷⁵ Peygamber'in meşhur şairlerinden, Tebük Seferine katılmayan ve tevbelerini Allah'ın kabul ettiği üç kişiden biridir. Sivâsî tefsirinde iki ayetin tefsirinde Ka'b b. Mâlik'in ismini 6 defa zikredip 3 tane nakil yapmıştır.⁶⁷⁶ Örnek olarak Enbiya suresin 68. ayetteki rivayet incelenmiştir. (قَالُوا) أي نمرود وأصحابه (حَرَقُوهُ) بالنار لأنها أوجع (وَأَنْصُرُوا آلِهَتَكُمْ) أي انتقموا لأجلهم (إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ) النصر والانتقام. ثم جمعوا حطباً كثيراً وأضرموا في نواحيه فصارت نارا عظيمة حتى إن الطير تحترق إذا مرت بها من فوقها

⁶⁶⁴ Nisâ 4/95.

⁶⁶⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/232.

⁶⁶⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 7/369-370.

⁶⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 2/340-341.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi'l-İlmi't-Tefsîr*, 1/454.

⁶⁶⁹ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 3/1043.

⁶⁷⁰ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Menşûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 2/540-541.

⁶⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haḳâ'iki Ğavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, 5/123.

⁶⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (eṭ-Tabakâti'l-Kübrâ)*, ed. İhsan Abbâs (Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sadr, 1398), 4/211-212.

⁶⁷³ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/511-512.

⁶⁷⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 4/ 221-222.

⁶⁷⁵ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 24/193-194; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, 2/533; İbn Hacer, *el-İşâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, 5/456-457.

⁶⁷⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/183, 2/161, 3/115.

وتسقط على الأرض ، روي : أن أحدا لم يقدر أن يقرب من النار ، فجاء عدو الله إبليس فدلهم على المنجنيق وهو أول منجنيق وضع في الدنيا ، فأوثقوا يدي إبراهيم ووضعوه في المنجنيق ، فثم قال : لا إله إلا أنت سبحانك لك الحمد ولك الملك لا شريك لك ، فلما رمي به من المنجنيق في الهواء قال له جبرائيل : أفلا تسأل الله أن ينجيك منها؟ قال إبراهيم حسبي من سؤالي علمه بحالي ، قال كعب : «جعل كل شيء يطفئ النار عنها لا الوزغ ، فانه كان ينفخ» ، ولذا أمر النبي عليه السلام بقتل الوزغ فقال : «كان ينفخ على إبراهيم» ، فلما أخلص قلبه لله تعالى ووقع في النار لم يحترق سوى وثاقه ، فثم بكى الملائكة عليه وقالوا ربنا عبدك إبراهيم يحرق فيك ، فقال تعالى مخبرا عن حاله (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) أي ذا برد وذا سلام ، قيل : نزع الله طبعها الذي خلقها عليه من الحر والإحراق ، فذهبت حرارتها وبقيت إضاءتها ، فأخذته الملائكة من ضبعيه وأجلسوه على الأرض ، وضرب جبرائيل جناحه على الأرض فأظهر الماء العذب وروضة خضراء ووردا أحمر ونرجسا ، وأقام فيها سبعة أيام وجاءه ملك بقميص من حرير الجنة وطفنة ، فآلبسه القميص وأجلسه على الطنفسة وجعل يحدثه ويقول له إن ربك يقول لك أما علمت أن النار لا تضر أحبائي ،

(Dediler ki) Nemrut ve adamları (Onu yakın!) Çünkü ateş en acı veren şeydir. (Tanrılarınıza yardım edin) Tanrılarınız için intikam alın. (Şayet yaparsanız?) onlar da yardım ve intikamdır. Sonra çok odun topladılar ve onu her tarafından tutuşturdular. Ateş o kadar büyüdü ki, kuşlar bile üzerinden geçerken yanıp yere düşüyordu. Rivayet edildiğine göre, kimse ateşe yaklaşamıyordu. Allah'ın düşmanı İblis gelip onlara mancınık yapmayı öğretti ki o dünyada yapılan ilk mancınıktı. İbrahim'in (a.s.) ellerini bağlayıp mancınığa koydular ve fırlattılar. İbrahim (a.s.) havada giderken şöyle dua ediyordu: “Senden başka ilah yoktur. Seni tenzih ederim. Hamd sana mahsustur, mülk senindir, ortağın yoktur.” Cebrâîl ona: “Allah'tan seni kurtarmasını istemez misin?” diye sorunca, İbrahim (a.s.) şöyle dedi: “Halimi bilmesi, benim için bir şey istememe yeterlidir.” Ka'b'dan rivayet edildiğine göre, “Semender (kertenkele) dışında her şey ateşi söndürmeye çalıştı, ama o ateşi körüklüyordu.” Bu sebeple, Peygamber (s.a.v.) semenderin öldürülmesini emrederek şöyle buyurdu: “O, İbrahim'in ateşi için üflüyordu.” İbrahim kalbini Allah'a samimiyetle bağladığı için ateşe düştüğünde bağları dışında hiçbir yeri yanmadı. Melekler onun için ağlayarak: “Rabbimiz, kulun İbrahim senin uğrunda yakılıyor” dediler. Bunun üzerine Yüce Allah, onun durumunu haber vererek şöyle buyurdu: (Dedik ki: “Ey ateş, İbrahim'e karşı serin ve selametli ol!”) Yani, “serin ve selametli ol”. Denildiğine göre, Allah ateşi yaratılışındaki yakma ve sıcaklık tabiatından soyutladı ateşin yakıcı özelliği kalmadı, aydınlatma özelliği ise devam etti. Melekler onu ateşte omuzlarından tutup yere oturtular. Cebrail kanadını yere vurunca, tatlı su, yeşil bir bahçe, kırmızı bir gül ve nergis çiçeği ortaya çıktı. İbrahim (a.s.) orada yedi gün kaldı. Bir melek ona cennet ipeğinden gömlek ve halı getirdi. Gömleği ona giydirip halıya

oturttu ve onunla sohbet ederek İbrahim'e (a.s) ; "Rabbin sana şöyle buyuruyor: Ateşin, dostlarıma zarar vermeyeceğini bilmiyor muydun?"⁶⁷⁷

Hâzin,⁶⁷⁸ Begavî,⁶⁷⁹ Sem'ânî⁶⁸⁰ ve İbn Kesîr⁶⁸¹ aynı hadisi Hz. Aişe'den rivayet etmiştir. Süyûtî tefsirinde bu rivayetin farklı varyantını zikretmiştir.

وَأَخْرَجَ ابْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَابْنُ جُرَيْرٍ وَابْنُ الْمُثَنَّرِ عَنْ كَعْبٍ قَالَ: مَا أَحْرَقَتِ النَّارُ مِنْ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا وَثَاقَهُ

İbn Ebî Şeybe, İbn Cerîr ve İbnü'l-Münzir, Ka'b'dan rivayet ettiler. Ka'b dedi ki: "Ateş, İbrahim'in sadece bağlarını yaktı."⁶⁸²

1.2.1.17. Cerîr b. Abdillâh

Cerîr b. Abdillâh b. Câbir b. Mâlik b. Nasr b. Sâlebe b. Cüşem b. Uveyf b. Hazîmetü b. Harb b. Ali b. Mâlik b. Sad b. Mâlik b. Nezîr b. Kays el-Becelî, Ebû Amr (ö.51/671)⁶⁸³ Kumandanlık yapmış bir sahâbîdir. Sivâsî tefsirinde ondan 1 adet rivayette bulunmuştur.

(لَعَلَّكَ تَرْضَى) بما تعطي من الشفاعة والترجي للمخاطب ، قيل : ولن يرضى صلى الله عليه وسلم بتخليد أحد من أمته في النار ، عن جرير بن عبد الله : «كنا جلوسا عند رسول الله عليه وسلم فرأى القمر ليلة البدر ، فقال : «إنكم سترون ربكم كما ترون هذا القمر لا تضامون في رؤيته فان استطعتم أن لا تغلبوا عن صلوة قبل طلوع الشمس وقبل غروبها فافعلوا ثم قرأ (وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ) الآية

(Umulur ki böylece razı olursun) ifadesi, sana verilecek şefaatten dolayı. Buna dair muhatabın ümidini teşvik içindir. Şöyle denmiştir: Resûlullah, ümmetinden hiç bir kimsenin cehennemde ebedî kalmasına razı olmayacaktır. Cerîr b. Abdillâh'tan rivayet edilmiştir: Bir gün Resûlullah'ın yanında oturuyorduk. Dolunay gecesi aya baktı ve şöyle buyurdu: Şüphesiz Rabbinizi şu ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz. Onu görmede birbirinizi itip kakmayacaksınız. Öyleyse, güneş doğmadan önceki ve batmadan önceki namazı (sabah ve ikindi namazını kılmakta) mağlup olmayın, bunu yapın. Sonra şu âyeti okudu: 'Ve Rabbinizi hamd ederek tesbih et...' ⁶⁸⁴ Buhari, ⁶⁸⁵ Müslim, ⁶⁸⁶ Begavî *Meâlimü't-Tenzil*,⁶⁸⁷

⁶⁷⁷ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 3/115.

⁶⁷⁸ el-Hâzin, Lübbü't-Te'vîl fi Me'ânî't-Tenzil, 3/230.

⁶⁷⁹ el-Begavî, Me'âlimü't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân, 3/295.

⁶⁸⁰ es-Sem'ânî, Tefsîrü'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr), 3/390-391.

⁶⁸¹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye (Dimeşk-Suriye: Dâru İbn Kesîr, 1431), 1/340.

⁶⁸² es-Süyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr, 5/539.

⁶⁸³ el-Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl, c. 4/533; ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', c. 2/530; İbn Hacer, el-İşâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, c. 1/582.

⁶⁸⁴ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 3/103.

⁶⁸⁵ Buhârî, el-Câmi'u's-şahîh, c. 1/551.

⁶⁸⁶ Müslim b. Haccâc, el-Câmi'u's-şahîh, 2/113.

⁶⁸⁷ el-Begavî, Me'âlimü't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân, 3/254-255.

*Şerhüssünne*⁶⁸⁸ ve *Mesabihussünne*'sinde⁶⁸⁹ bu hadisi kullanmıştır. *Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*'da⁶⁹⁰ da bu rivayet kaydedilmiştir.

1.2.1.18. Vâil b. Hucr

Vâil b. Hucr b. Sa'd b. Mesrûk b. Vâil b. Damac b. Vâil b. Rebîa b. en-Nûman b. Zeyd b. Mâlik b. Zeyd b. el-Kindî el-Hadramî, Ebû Hüneyd el-Kindî (ö.51/671[?])⁶⁹¹ Yemen'de Hadramevt bölgesinde hüküm süren bir melikin oğlu, sahâbî.⁶⁹² Sivâsî Vâil b. Hucr'dan sadece aşağıdaki rivayeti nakletmiştir.

ونقل عن أبي حنيفة رحمه الله ومن تابعه أنه يخفى بعد قراءة الفاتحة ، وعن الشافعي رحمه الله وأصحابه أنه يجهر به الإمام والمأموم لما روي عن وائل بن حجر: أن النبي عليه السلام كان إذا قرأ «ولا الضالين» قال آمين ورفع صوته بها ، فقراءته بعد الفاتحة سنة بالإجماع للخبر ،

Ebû Hanîfe ve onun takipçilerinden rivayet edildiğine göre, âmîn Fatiha okunduktan sonra sessizce söylenir. Şâfiî ve onun takipçilerinden rivayet edildiğine göre ise, imam ve cemaat yüksek sesle âmin der. Vâil b. Hucr'den rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) “vele'd-dâllîn” dediğinde sesini yükselterek âmîn derdi. Hadise göre, Fatiha'dan sonra “âmîn” demek icma ile sünnettir.⁶⁹³

Bu rivayet Sa'lebî,⁶⁹⁴ *Keşşâf*,⁶⁹⁵ Ebu Davud,⁶⁹⁶ Beyhaki,⁶⁹⁷ Dârimî,⁶⁹⁸ Taberânî,⁶⁹⁹ İbn Hanbel,⁷⁰⁰ İbn Ebû Şeybe⁷⁰¹ ve İbn Kesîr'de⁷⁰² bulunmaktadır. Süyûtî *Dürrûl Mensûr*'da Vâil bin Hucr'un bu rivayetinin üç adet versiyonunu verip herbirinin kaynaklarını ve sıhhat derecelerini belirtmiştir.⁷⁰³

⁶⁸⁸ el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, 2/224.

⁶⁸⁹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meşâbîhu's-Sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı - Muhammed Selim İbrahim Semâre (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Ma'rifeti li't-Tibaâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1407), 3/568.

⁶⁹⁰ et-Tayyâr, *Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 20/525.

⁶⁹¹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 30/419; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/572.

⁶⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 5/67.

⁶⁹³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/25-26.

⁶⁹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/473.

⁶⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf'an Hakkâ'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/25.

⁶⁹⁶ es-Sicistânî, *es-Sünen*, 2/195.

⁶⁹⁷ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 3/443.

⁶⁹⁸ Dârimî, *es-Sünen (el-Müsned)*, 1/400.

⁶⁹⁹ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 22/21.

⁷⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1416, 30/136.

⁷⁰¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âşâr*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Medine-Suudi Arabistan: Dâru't-Tâc, Mektebetü'r-Reşâd, Mektebetü'l-İlim ve'l-Hikem, 1409), 7/312.

⁷⁰² İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1/221.

⁷⁰³ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 1/43.

1.2.1.19. Âiše binti Ebû Bekir

Ümmü'l-mü'minîn Âiše bint Ebû Bekir es-Sıddîk b. Ebû Kuhâfe el-Kureyşîyye et-Teymiyye (ö. 58/678)⁷⁰⁴ Hz. Peygamber'in hanımı ve fâkih sahabîdir. Hz.Âiše, dinî ilimlerin önemli referans kaynaklarından biridir. Sahabeden pek çok ismin rivayetlerini tashih eden rivayetleri meşhurdur.⁷⁰⁵ Sivâsî tefsirinde Hz. Âiše'den gelen 15 adet rivayeti kullanmıştır. Bunlardan Nisâ suresi 101. ayetteki rivayeti aşağıdadır.⁷⁰⁶

ثم قال بيانا لأحكام السفر في سبيل الله (وَإِذَا ضَرَبْتُمْ) أي سافرتم (فِي الْأَرْضِ) سفرا يبلغ مسيرة ليلتين متوسطتين بمشي الأقدام وسير الإبل عند الشافعي أو مسيرة ثلاثة أيام لبلياليهن عند أبي حنيفة رضي الله عنه (فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ) أي إثم (أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ) أي بأن تردوها من أربع إلى اثنتين ، ولا يعتبر الإسراع ولا البطؤ في جواز القصر ، فلو سافر مسيرة ثلاثة أيام في يوم قصر وإن سافر مسيرة يوم في ثلاثة أيام لم يقصر ، وجعل بعض العلماء الخوف شرطا لجواز القصر بقوله (إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ) أي يقتلهم أو يضركم بما تكرهون (الَّذِينَ كَفَرُوا) والصحيح أنه ليس بشرط لما ثبت أن النبي عليه السلام سافر بين المدينة ومكة لا يخاف إلا الله وكان يصلي ركعتين ، فالشافعي يقصر ويتم ، لأن ظاهر الآية تخيير ورخصة لقوله «لَيْسَ (عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ)» ، لكن القصر أفضل ، لأن عائشة رضي الله عنها قالت : «أول ما فرضت الصلوة ركعتين فأقرت في السفر وزيدت في الحضر» ، وعند أبي حنيفة رضي الله عنه عزيمة لا يجوز غير القصر في السفر لقول الرسول عليه السلام لعمر حين سأله عن ذلك : «صدقة تصدق الله لكم فأقبلوا صدقته» إلا أنه تعالى نفى الجناح في الآية ، ونفى الجناح إنما يكون في الرخصة لا في العزيمة لما أنهم ألفوا بالإتمام ، فكأنهم خطر ببالهم أن عليهم نقصا وإثما بسبب القصر ، فنفى الجناح تطييبا لقلوبهم واطمئنانا إليه والقصر ثبت بنص الكتاب في حالة الخوف وإما في حالة الأمن فبالسنة كما مر ، ثم حذرهم عن الاعتداء بقوله (إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا) أي ظاهر العداوة لا تغفلوا عنهم أينما كنتم.

Sonra Allah, ayette Allah yolunda yolculuk hükümlerini açıklayarak şöyle buyurdu: (Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman) Sefer, İmam Şâfiî'ye göre orta hızda, yaya veya deveyle iki gecelik bir mesafeye ulaşılan yolculuktur. Ebû Hanîfe'ye göre ise, üç gün ve gecelik bir mesafedir. (Namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur) Yani, dört rekatlık namazı iki rekata indirmeniz size günah değildir. Kısaltmanın caiz olması için sürat veya yavaşlık önemli değildir. Eğer bir kişi üç günlük mesafeyi bir günde kat ederse, namazı kısaltabilir. Ancak bir günlük mesafeyi üç günde kat ederse, namazı kısaltamaz. Bazı alimler, ayetteki (eğer kâfirlerin size bir kötülük yapmasından korkarsanız) sizi öldürmeleri veya hoşlanmayacağınız bir kötülük yapmalarından korkarsanız ifadesine dayanarak, namazı kısaltmanın caiz olması için korku şartını koşmuşlardır. Korkunun bir şart olmadığı doğru olandır. Çünkü Peygamber (s.a.v.) Medine ile Mekke arasında, sadece Allah'tan

⁷⁰⁴ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 35/227; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/135.

⁷⁰⁵ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 378.

⁷⁰⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/29, 2/54,225, 3/50,227,300, 4/236,326.

korkarak sefer yaptı ve namazı iki rekat olarak kıldı. İmam Şâfiî'ye göre ليس lafzından dolayı hem kısaltmak hem de tam kılmak caizdir, çünkü ayetin zahiri ifadesinde ruhsat ve tercih bulunmaktadır. (*Size bir günah yoktur.*) Ancak kısaltmak daha faziletlidir, çünkü Hz. Âişe (r.a.) şöyle demiştir: “Namaz ilk farz kılındığında iki rekattı yolculukta bu iki rekat olarak kaldı, hazarda ise artırıldı.” Ebû Hanîfe'ye göre ise, seferde namazı kısaltmak zorunluluktur ve başka bir şekilde kılmak caiz değildir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) Ömer bu konuyu sorduğunda ona: “Bu, Allah'ın size verdiği bir sadakadır, öyleyse O'nun sadakasını kabul edin.” buyurmuştur. Bununla beraber ayette “günah yoktur” ifadesiyle günahın nefyedilmesi, azimeti değil ruhsatı ifade eder bu, onların namazı tam kılmaya alışkın olmasından dolayıdır. Sanki kısaltma sebebiyle bir eksiklik veya günah işlediklerini düşünmüşlerdi. Allah da kalplerini yatıştırmak ve onlara güven vermek için günah olmadığını belirtmiştir. Korku halinde namazı kısaltma Kur'an'ın metniyle sabittir. Emniyet hâlinde ise, yukarıda geçtiği gibi sünnet ile sabittir. Sonra Allah, (*Şüphesiz kâfirler, size apaçık bir düşmandır.*) ifadesiyle müminleri düşmanların saldırılarına karşı uyanık olmaları konusunda uyarmıştır. Yani, nerede olursanız olun, açık düşmanlıklarından gafil olmayın.⁷⁰⁷

Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr'da bu rivayetin üç farklı şekli zikredilmiştir.⁷⁰⁸ Hadis Buhârî,⁷⁰⁹ Müslim,⁷¹⁰ Ebû Davud,⁷¹¹ Nesâî⁷¹² ve Mâlik'te⁷¹³ bulunmakla beraber Sa'lebî bu ayetin tefsirinde Hz. Âişe'nin başka bir rivayetini kullanır. Hz. Peygamberin seferde namazları hem tam kıldığını hem de kısalttığını anlatır.⁷¹⁴ Begavî ise seferde namazların kısaltılması hakkında alimler arasında ittifak olduğunu belirttikten sonra seferde namazların tamamlanması konusunda ise ihtilaf olduğunu belirtir. Namazların kısaltılmasının vacip olduğunu savunanların kendisine Hz. Âişe'nin Sivâsî'nin kullandığı bu rivayeti delil olarak kullandığını belirtir. Seferde namazların tam veya kısaltılarak kılınmasının caiz olduğu görüşünde olanların Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'e umre yapmak için Mekke'den Medine'ye giderken kendisinin namazları tam kıldığını onun kısalttığını, kendisinin oruç tutmadığını anacak Hz. Peygamberin oruç tuttuğunu sorduğunda Hz. Peygamberin “güzel

⁷⁰⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/234.

⁷⁰⁸ et-Tayyâr, *Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 7/18.

⁷⁰⁹ Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, c. 2/131.

⁷¹⁰ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-şahîh*, 2/142.

⁷¹¹ es-Sicistânî, *es-Sünen*, 2/399.

⁷¹² en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, 1/225.

⁷¹³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *Muvattâ'u İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Abû Dabi - Birleşik Arab Emirlikleri: Müessesetü Ziyâd bin Sultân Ali Nahyân li'l-Âmâlî'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyyeti, 1425), 2/201.

⁷¹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân'an Tefsîri'l-Kur'an*, 10/562.

yapmışsın Aişe” dediğini ve kendisini kınamadığını şeklindeki rivayeti anlatır.⁷¹⁵ Keşşâf ise mezheplere göre seferde namaz kısaltmanın hükmünü anlatırken Hz.Aişe’den iki rivayet verir. Birinci rivayette Aişe Hz. Peygambere umre yapmak için Mekke’den Medine’ye giderken kendisinin namazları tam kıldığını onun kısalttığını, kendisinin oruç tutmadığını ancak Hz. Peygamberin oruç tuttuğunu sorduğunda Hz. Peygamber’in “güzel yapmışsın Aişe” dediğini ve kendisini kınamadığını anlatır. Sonra Sivâsî’nin kullandığı rivayeti nakleder. Ancak birinci hadisi İmam Şafî’nin ikinci hadisi İmam Azam’ın görüşlerini delillendirmek için kullandığını belirtir.⁷¹⁶ Taberî savaş zamanında yolculukta namazların kısaltıldığına dair Hz. Aişe’den gelen başka bir rivayet kaydetmiştir.⁷¹⁷

1.2.1.20. Ebû Hureyre

Ebû Hureyre ed-Devsî el-Yemânî, Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö.58/678.) Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan sahâbîdir. Cahiliyye döneminde adı Abdu’ş-Şems künyesi ise Ebû’l-Esved’di Hz. Peygamber onun adını Abdullah ve Ebâ Hureyre olarak değiştirmiştir.⁷¹⁸ İki binden fazla hadis rivayet etmiştir ve “müksirûn” diye anılan yedi sahâbîden birincisidir. Ancak Sivâsî tefsirinde kendisinden 7 adet rivayet bulunmaktadır.⁷¹⁹

(وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) أَيِ يَضْرِبُونَ بَرَفَعَهُمْ ، فَقَطَعَ عَنْهُمْ الرِّزْقَ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ : «لَوْ لَا بَنُوا إِسْرَائِيلَ لَمْ يَخْبِثَ الطَّعَامُ وَلَمْ يَخْنَزِ اللَّحْمُ ، وَلَوْ لَا حَوَاءَ لَمْ تَخْنِ امْرَأَةً زَوْجَهَا» وَالْخَنْزُ : النَّتْنُ وَالْفَسَادُ ، وَبَعْدَ مَضِيِّ أَرْبَعِينَ سَنَةً وَمَوْتَ مُوسَى وَهَارُونَ أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى يَوْشَعَ بْنَ نُونٍ خَلِيفَةَ مُوسَى بِأَنْ يَدْخُلَ مَعَ قَوْمِهِ بَابَ بَيْتِ الْمَقْدَسِ بِالْإِحْنَاءِ وَالتَّوَاضُعِ لِيَعْبُدُوا فِيهَا تَائِبِينَ مُسْتَغْفِرِينَ ، فَانْطَلَقُوا وَدَخَلُوا مُسْتَهْزِئِينَ⁷²⁰

Sivâsî’nin Bakara Suresi 57. ayetin tefsirinin ilgili kısmının Arapça metni yukarıda, ilgili bölümün tamamının Türkçesini de konu bütünlüğü olması açısından aşağıda verilecektir.

(*Ve üzerinize bulutları gölge yaptık*) Tih Çölü’nde sizi güneşin hararetinden korumak için üzerinize bulutlardan gölgelik yaptık. Onlara cebbarların şehrine girmeleri emredildiğinde, itaat etmemeleri üzerine itaatsizliklerinin cezası olarak Allah onları kırk yıl boyunca yeryüzünde dolaşmakla cezalandırdı. Onları şiddetli sıcak ve açlık vurdu. Geceleri ise koyu karanlık. Allah, onlara merhamet ederek, ayın yerine geçecek onlara yol gösteren az bir ışığı

⁷¹⁵ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 1/606-607.

⁷¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakk’ı Gâvâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/529-530.

⁷¹⁷ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 7/409-410.

⁷¹⁸ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 34/366-367; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 2/578-579; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, 7/348-349.

⁷¹⁹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/49, 2/159, 217, 266, 3/18, 159, 4/203.

⁷²⁰ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/49.

olan bir sütun ve sıcakta gölge yapan bulutlar indirdi. Musa'dan yiyecek istediler, o da Rabbine dua etti ve Allah duasını kabul etti ve (*Ve size kudret helvası indirdik*) Görünüş olarak terencebîne benzer. Denildi ki; O kar gibi beyaz, bal ve yağ karışımı gibi bir tatlıdır. (*Ve bildircin*) Bu, onlara kızarmış olarak gelen, rengi kırmızıya çalan bir kuş türüdür. Denildi ki: Kudret helvası ve bildircinlar onlara fecir vaktinden güneş doğana kadar geldiği, her insanın ertesi güne yetecek kadarını aldığı rivayet edilir. Şayet fazla alırlarsa bozulur ve kurtlanırdı, Cuma günü hariç. O gün, Cumartesi günü gelmeyeceği için iki güne yetecek kadar alırlardı. (Onlara dedik ki: “*Size rızık olarak verdiğimiz temiz şeylerden yiyin.*”): Yani, helal olarak size verdiğimiz kudret helvası ve bildircinlardan yiyin. Sakın biriktirmek amacıyla onlardan almayın ve emrime karşı gelmeyin. Yiyeceklerin tükenmesinden korkarak etleri kurutarak sakladılar. Biz de rızıklarını bize olan tevekküllerinin yokluğundan kestik. (*bize zulmetmediler*) Bu nimetlere nankörlük ederek ve yasaklandıkları hâlde rızıkı biriktirerek bize zarar vermediler. (*Ancak kendilerine zulmettiler*) Yani, biriktirerek kendilerine zarar verdiler, bu yüzden rızıkları kesildi. Ebu Hureyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “İsrailoğulları olmasaydı, yemekler bozulmaz ve etler kokmazdı; Havva olmasaydı, hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi.” Burada “kokmak” kelimesi, kokuşmak ve bozulmak anlamına gelir. Kırk yıl ve Musa ile Harun'un vefatından sonra, Allah, Musa'nın halifesi Yûşâ bin Nûn'a, kavmiyle birlikte tevbe eden ve mağfiret dileyenler olarak Beyt-i Makdis'in kapısından eğilerek ve tevazu ile orada ibadet etmek için tövbekâr ve pişmanlıkla girmelerini emretti. Ancak onlar, bu emri yapmayarak ve alay ederek oraya girdiler.⁷²¹

Bakara 57. Ayetin tefsirinde Sa'lebî bu rivayeti senediyle birlikte kullanır,

أخبرنا ابن حامد وابن شعيب قالا: أنا مكي بن عبدان قال: أنا أحمد بن الأزهر قال: نا روح بن عبادة قال: نا [عوف بن أبي جميلة، عن خلاص بن عمرو، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: لولا بنو إسرائيل لم يخنز الطعام، ولم يخبث اللحم، ولولا حواء لم تخن أنثى زوجها

Bize İbn Hamid ve İbn Şuayb haber verdi. Dediler ki: Bize Mekkî bin Abdân haber verdi. Dedi ki: Bize Ahmed bin el-Ezher haber verdi. Dedi ki: Bize Revh bin Ubâde haber verdi. Dedi ki: Bize Avf bin Ebî Cemîle, Hulâs bin Amr'dan, o da Ebû Hureyre'den naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “İsrailoğulları olmasaydı, yemek kokmaz ve etler bozulmazdı. Havva olmasaydı, hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi.”⁷²²

⁷²¹ Sivâsî, 'Uyûnu 't-Tefâsîr li 'l-Fudâlâ 'i 's-Semâsîr, 1/49.

⁷²² es-Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-Beyân An-Tefsîri 'l-Kur'ân*, 3/321-322.

Bu rivayet İshak bin Râhûye'nin *Müsned*'inde⁷²³ ve Hemmam bin Münebbih'in *Sâhife*'sinde⁷²⁴ de bulunmakla beraber buradaki rivayet Hemmam'ın rivayetidir. Ebû Hureyre'nin rivayeti olarak Ahmed bin Hanbel'in *Müsnedi*'nde 8032 numaralı hadis olarak vardır.⁷²⁵ Müslim'de ise Hemmam'ın bu rivayeti, Ebû Hureyre'den rivayet ettiğini söylediği bir rivayet olarak vardır.⁷²⁶ Buhârî ise bu rivayetin yarısını 3330 numarada kitabına almıştır.⁷²⁷

1.2.1.21. Adıyy b. Hâtım et-Tâî

Adıyy b. Hâtım b. Abdillâh b. Sad b. el-Haşrec b. İmruülkays (ö.67/686)⁷²⁸ Cömertliği ile meşhur olan Hâtım et-Tâî'nin oğlu ve Tay kabilesinin reisi olan meşhur sahâbîdir. Tefsirde iki yerde adı geçmektedir.⁷²⁹ Sivâsî'nin bu ayetle ilgili tefsiri aşağıdadır. حَتَّى يَتَبَيَّنَ⁷³⁰ أَيَّ يَسْتَبِينُ وَيُظْهَرُ (لَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ) وَهُوَ أَوَّلُ مَا يَظْهَرُ مِنْ بَيَاضِ النَّهَارِ كَالْخَيْطِ الْمَمْدُودِ (مِنْ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ) وَهُوَ مَا يَمْتَدُّ مِنْ سَوَادِ اللَّيْلِ مَعَ بَيَاضِ النَّهَارِ ، وَشَبَّهَ بَيَاضَ النَّهَارِ وَسَوَادَ اللَّيْلِ بِخَيْطَيْنِ ، هُمَا أَبْيَضُ وَأَسْوَدُ لَا مَتَدَّاهُمَا ، نَزَلَ رَخْصَةً لِلْمُسْلِمِينَ فِي ذَلِكَ ، لِأَنَّ الْحُكْمَ كَانَ فِي ابْتِدَاءِ الْإِسْلَامِ حَرَمَةُ الْأَكْلِ وَالشَّرْبِ فِي صِيَامِ رَمَضَانَ بَعْدَ النَّوْمِ إِلَى اللَّيْلَةِ الْقَابِلَةِ ، رَوَى عَنْ عَدِيِّ ابْنِ حَاتِمٍ أَنَّهُ قَالَ : أَخَذْتُ خَيْطَيْنِ فَجَعَلْتُ أَنْظُرَ إِلَيْهِمَا فَلَمْ يَتَبَيَّنِ الْأَسْوَدُ مِنَ الْأَبْيَضِ مَا لَمْ يَسْفِرِ الصَّبْحُ ، فَأَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ ، فَأَخْبَرْتَهُ بِذَلِكَ فَتَبَسَّمَ فَقَالَ : «إِنَّكَ لَعَرِيضُ الْقَفَا إِنَّمَا هُوَ سَوَادُ اللَّيْلِ وَبَيَاضُ النَّهَارِ» فَنَزَلَ قَوْلُهُ⁽³⁾ (مِنْ الْفَجْرِ)

(Sizin için belirinceye kadar) ortaya çıkıp belirleninceye kadar (beyaz iplik) Beyaz iplik, gündüzün beyazlığının uzanan bir ip gibi gibi görünmeye başladığı zamandır.(siyah iplikten ayırt edilinceye kadar.) Siyah iplik ise, gecenin karanlığının gündüzün beyazlığıyla birleşerek uzanmasıdır. Gündüzün beyazlığı ve gecenin siyahlığı, ufukta uzamalarından dolayı biri beyaz, diğeri siyah olan iki ipliğe benzetilmiştir. Bu ayet, Müslümanlara bu konuda bir ruhsat olarak inmiştir, çünkü İslam'ın ilk dönemlerinde uyuduktan sonra yemek ve içmek, bir sonraki geceye kadar haramdı. Adıyy b. Hatim'den rivayet edildiğine göre, şöyle demiştir: “İki iplik aldım ve onlara bakmaya başladım, ancak sabah aydınlanmadıkça siyah iplik beyaz iplikten ayırt edilemedi. Resûlullah'a geldim ve durumu anlattım. O da

⁷²³ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İbn Râhûye, *Müsned*, thk. Abdulgafur b. Abdulhak el-Belûşî (Medine-Suudi Arabistan: Mektebetü'l-İmân, 1412), 1/168.

⁷²⁴ Ebû Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî Hemmâm b. Münebbih, *eş-Şahîfetü's-Şahîha* (Amman-Ürdün: el-Mektebü'l-İslâmiyye-Dâru 'Ammâr, 1407), 42.

⁷²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1416, 13/402.

⁷²⁶ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-şahîh*, 4/179.

⁷²⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, 4/407.

⁷²⁸ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 19/524-252; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 3/126-127; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, c. 4/126-127.

⁷²⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/95, 261.

⁷³⁰ Bakara 2/ 187.

gölümsedi ve ‘Sen ne kalın kafalısın! O, gecenin siyahlığı ve gündüzün beyazlığıdır’ dedi.” Bu olay üzerine (*Fecirden*) ifadesi inmiştir.⁷³¹ Semerkandî⁷³², İbn Kesir⁷³³ ve Süyûtî⁷³⁴ bu rivayeti senediyle birlikte zikretmektedir.

Adıyy b. Hâtîm’in bu rivayette geçen uygulaması hükmün anlaşılmasında sahabenin ve peygamberin tavrının beyanına güzel bir örnek olduğu için Sivâsî özellikle üzerinde durmuştur. Adıyy’dan yapılan diğer rivayet de bu özelliktedir.

1.2.1.22. Abdullâh b. Abbâs

Ebü’l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib Hicretten üç yıl önce Mekke’de Benî Hâşim mahallesinde doğmuştur. (ö.68/687-88)⁷³⁵ Müşriklerin Hâşimoğullarını muhasara altına alıp işkence yaptıkları dönemde boykot ve nuhasaranın bitmesine yakın bir zamanda dünyaya gelmiştir.⁷³⁶ İbn Abbas Hz. Peygamber’in vefatı esnasında çocukluktan yeni çıkmış ve onun ancak son zamanlarına yetişmiş olmasının verdiği gayretle büyük sahabîlerden çok şey öğrenmeye çalışması, zamanının çoğunu buna ayırması ve büyük sahabîlerin vefatlarından sonra uzun süre yaşaması tabiîn nesli ile daha çok vakit geçirmesi ve dinî ihtilaflarda kendisine çok fazla müracaat edilmesi gibi sebeplerle kendisinden çok fazla tefsir rivayetinin nakledilmiş bir sahabîdir.⁷³⁷ “İbn Abbas’ı tabiîn döneminde yaşayan bir sahabî olarak düşünmek gerekir.”⁷³⁸ Bu vb. nedenlerle Abdullah b. Abbas, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve kendisinden çok hadis rivayet edenler arasında yer alan ve kendisine Tercümânü’l-Kur’an lakabı verilen sahabîdir.⁷³⁹

Sivâsî’nin tefsirinde rivayetlerini en çok kullandığı sahabidir. İbn Abbas’tan kaynak olarak kullandığı 114 adet rivayet tespit etmiş bulunmaktayız.⁷⁴⁰ Ancak Sivâsî kullandığı bu rivayetlerin kaynaklarını belirtmemiştir. Araştırmamızda örnek olarak her sahabinin bir rivayetini inceleyerek devam ettiğimiz için Sivâsî’nin İbn Abbas’tan naklettiği rivayetlerin ilki olan Fâtiha suresi 1. ayetteki sözle devam edeceğiz.

⁷³¹ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/94.

⁷³² Semerkandî, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyṣ es-Semerḳandî)*, 1/125.

⁷³³ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, 2/197.

⁷³⁴ es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 1/481.

⁷³⁵ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*, 3/332.

⁷³⁶ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 364.

⁷³⁷ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 367-368.

⁷³⁸ Koç, *Kur’an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 118.

⁷³⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâ’i’r-Ricâl*, 15/155; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 9/52.

⁷⁴⁰ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/23, 202, 291, 2/77, 108, 133, 250, 3/65, 173, 4/51, 229, 339.

واختلفوا في البسمة ، منهم من قال : إنها ليست بآية من الفاتحة ولا من غيرها ، وإنما كتبت للفصل والتبرك
بالبتداء بها ، وعليه أبو حنيفة رضي الله عنه ومن تابعه ، ولذا لا يجهر بها في الصلوة عندهم ، ومنهم من قال : إنها
آية من الفاتحة ومن كل سورة ، وعليه الشافعي رضي الله عنه وأصحابه ، ولذا يجهر بها في الصلوة الجهرية () ،
روي عن ابن عباس رضي الله : «من تركها فقد ترك مائة وأربع آية من كتاب الله

“Besmele hakkında ihtilaf ettiler. Onlardan bazıları dedi ki: Besmele, ne Fâtiha’dan ne de başka bir sureden bir ayet değildir. Yalnızca sureleri birbirinden ayırmak ve sureye başlarken onun sebebiyle bereketlenmek için yazılmıştır. Ebû Hanife ve ona tabi olanlar bu görüştedirler. Bundan dolayı, namazda besmeleyi sesli okumazlar. Onlardan bazıları ise, besmele, Fâtiha’dan ve diğer her bir sureden bir ayettir. İmam Şafî ve onun müntesipleri bu görüştedirler. Bu nedenle, sesli okunan namazlarda besmeleyi de sesli okurlar. İbn Abbas’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kim besmeleyi terk ederse, Allah’ın Kitabı’ndan yüz dört ayeti terk etmiş olur.”⁷⁴¹

Bu rivayetin Sivâsî’nin kaynaklarından olarak belirttiğimiz *Keşşâf*’ta da aynı lafızlarla zikredildiğini görmekteyiz. *Keşşâf*’taki hadislerin tahririni yapan Zeylaî bu rivayetle ilgili olarak; “Mevkuftur, Beyhakî’nin yaptığı rivayet ise; «من ترك بسم الله الرحمن من ترك بسم الله الرحمن» şeklindedir. “Bismillahirrahmanirrahim’i terk eden, Allah’ın Kitabı’ndan bir ayeti terk etmiş olur.” Şeklindedir. Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından yaptırılan *Keşşâf* tercümesinde editör İbn Abbas’ın bu rivayetine şöyle bir not düşmüştür: “Oysa sadece 113 sûrede Besmele bulunmaktadır ya rivayet sıkıntılı ya da Zemahşeri’nin nakli sorunludur.”⁷⁴² İbn Hâcib ise *Keşşâf*’ın yaptığı rivayeti araştırdıktan sonra; “bu rivayetin aslı yüz on üç olacaktır.”⁷⁴³ Zeylaî bu açıklamaların devamında, “İbn Hâcib’in “ yüz on üç” lafzını Şehrezûrî (ö.550/1156) Misbah (*el-Mişbâhu’z-zâhir fî l-kırâ’âtî l-aşri l-bevâhir*) adlı eserinde de bu şekilde rivayet etmiştir.” dedikten sonra Beyhakî’nin *Şu’abu-l İman* adlı kitabında İbn Abbas’ın bu rivayetini şu ifadelerle naklettiğini belirtir:

من لم يقل مع كل سورة بسم الله الرحمن الرحيم فقد ترك مائة وثلاث عشرة آية من كتاب الله تعالى⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/23.

⁷⁴² Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri (el-Keşşâf ‘an Ḥaḳā’iki Gāvāmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekāvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl)*, ed. Murat Sülün vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1/66.

⁷⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳā’iki Gāvāmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekāvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/21.

⁷⁴⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmi’u li-Şu’abi’l-İmân*, thk. Abdu’l-Âlî Abdu’l-humeyd Hamid (Riyad-Suudi Arabistan: Mektebetü’-Reşid, 1423), 4/24.

Kim her surenin başında ‘Bismillahirrahmanirrahim’i söylememişse, Allah Teâlâ’nın kitabından yüz on üç ayeti terk etmiş olur.”⁷⁴⁵

Beyhakî’nin naklettiği rivayetin tam metni aşağıdaki şekildedir.

أخبرنا أبو عبد الله الحافظ، ومحمد بن موسى قالاً حدثنا أبو العباس الأصم، قال سمعت أبا جعفر محمد بن عبيد الله بن أبي داود المنادي يقول سمعت أحمد بن حنبل يقول: من لم يقرأ مع كل سورة بسم الله الرحمن الرحيم فقد ترك مائة وثلاث عشرة آية

“Ebu Abdullah el-Hâfız ve Muhammed bin Musa bize haber verdi, dediler ki: Ebu’l-Abbas el-Asam bize rivayet etti, dedi ki: Ebu Cafer Muhammed bin Ubeydullah bin Ebî Davud el-Münâdî’yi şöyle derken duydum: Ahmed bin Hanbel’i şöyle derken işittim: Kim her surenin başında Bismillahirrahmanirrahim’i okumazsa, yüz on üç ayeti terk etmiş olur.”⁷⁴⁶

Bu söz, Fatiha suresi dışındaki diğer surelerin başında da besmelenin bir ayet olduğunu kabul eden fıkıh ekollerinin görüşünü destekler niteliktedir. Kur’an’da 114 sure bulunur ve Tevbe Suresi besmele ile başlamadığı için toplamda 113 sure besmele ile başlar. Dolayısıyla, bu ayetleri okumayan bir kişinin büyük bir eksiklik içinde olacağı vurgulanmaktadır.

Zeylaî’nin belirttiği gibi “mevkuftur, bilinmemektedir” sözüne biz de katılmakla beraber 113 olması gerekirken muhtemelen 114 diye sehven yazılmıştır ya da istinsah edilirken yazım hatası oluşmuştur diye düşünmekteyiz. Zemahşerî’nin veya müstensihinin - muhtemelen- bu hatası ne gariptir ki onun kaynaklık ettiği tefsirlerde de aynen devam ettirilmiştir. Nesefî de İbn Abbas’ın bu sözünü aynen nakletmiştir.⁷⁴⁷

Sivâsî tefsiri boyunca özellikle İbn Abbas’tan gelen rivayetleri kaydetmeye çalışmıştır. Bu İbn Abbas’ın tefsirdeki otoritesinin onun tarafından da kabul edilip önemsendiğini göstermesi açısından önemlidir. Başkaca bir sahabiden bu kadar rivayet etmemesinin sebepleri çoktur ancak bakıldığında İbn Abbas’ın müksirûndan olup Hz. Peygamberin duasına mazhar olması da onu öne çıkarmış olmalıdır.

1.2.1.23. Abdullâh b. Ömer b. Hattâb

Ebû Abdirrahmân, Abdullâh b. Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl el-Kureşî el-Adevî (ö. 73/693)⁷⁴⁸ En çok hadis rivayet eden, en çok fetva veren yedi sâhâbîden ve abâdileden

⁷⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâ’iki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/21.

⁷⁴⁶ el-Beyhakî, *el-Câmi’u li-Şu’abi’l-Îmân*, 4/24.

⁷⁴⁷ en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Haqâ’iku’t-Te’vîl*, c. 1/26.

⁷⁴⁸ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 15/332-333; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 3/203-204; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyizi’s-Sahâbe*, 4/124-125.

biridir. Babası ile birlikte müslüman olmuş, onunla birlikte hicret etmiştir.⁷⁴⁹ Zühd ve takva gibi hasletleri ile mümtaz bir sahabidir.

Abdullah bin Ömer'den tefsirde beş tane rivayet bulunmaktadır.⁷⁵⁰ İsrâ suresinde bulunan iki rivayetten biri aşağıda incelenmiştir.

قوله (عسى) من الله واجب أن يفعل ما يطمع منه عباده ، يتعلق بقوله «أقم» ، أي دم على ما أمرت من إقامة الصلوة بالليل والنهار رجاء (أَنْ يَبْعَثَكَ) يوم القيامة (رَبِّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً) [٧٩] وهو نصب على الظرف ، أي يثبتك في المقام المحمود ، وهو مقعد على العرش ، وقيل : على الكرسي ، والأكثر أنه مقام الشفاعة ، لأنه يحمده فيه الأولون والآخرين لما روي عن النبي عليه السلام : «هو المقام الذي أشفع فيه لأمتي وهي نائلة من أمتي لكل من مات ولم يشرك بالله شيئاً» ، روي عن عبد الله بن عمر : «أن الشمس تدنو يوم القيامة حتى تبلغ العرق نصف الأذن فيبيناهم كذلك استغاثوا بآدم ، ثم بموسى ثم بمحمد ، فيشفع ليقتضي بين الخلق فيمشي حتى يأخذ بحلقة الباب فيومئذ يبعثه الله مقاماً محموداً ، يحمده أهل الجمع كلهم»⁷⁵¹

(Umulur ki) Kullarının O'ndan umut ettikleri şeyi mutlaka yapması O'na vaciptir. Bu, ayetteki عسى kelimesi أقم emriyle ilişkilidir. Yani, Kıyamet gününde (Rabbinin seni övülmüş bir makama) çıkarmasını umarak gece ve gündüz namaz kılmaya devam et. O zarf olarak mansubdur, yani “Makam-ı Mahmûd'da seni sabit kılsın” demektir. Bu makam, arşın üzerindeki bir oturma yeridir. Denildi ki : O Kürsî'nin üstündedir. Ancak çoğunluk, Makam-ı Mahmûd'un şefaât makamı olduğunu söylemiştir. Zira öncekiler ve sonrakiler, orada onu öveceklerdir. Zira Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edildiğine göre, şöyle buyurmuştur: “Bu, ümmetime şefaât edeceğim makamdır. Şirk koşmadan ölen ümmetimden her kişi bu şefaata nail olacaktır.” Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre: “Kıyamet günü güneş o kadar yaklaşır ki, ter kulakların yarısına kadar gelir. Onlar bu haldeyken önce Âdem'den, sonra Musa'dan, sonra da Hz. Muhammed'den yardım isterler. O da yaratılmışlar arasında hüküm verilmesi için şefaât edip kapıya gider ve halkasını tutar. İşte o gün Allah onu, bütün topluluk ehlinin kendisini öveceği Makamı Mahmûd'a çıkarır.” Bu rivayeti Buhari

⁷⁴⁹ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 380/381.

⁷⁵⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/270, 270 3/32, 140.

⁷⁵¹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/29.

Sahih'inde⁷⁵² İbn Huzeyme ise *Tevhid* kitabında,⁷⁵³ Taberânî *Mücemu'l-Evsat*'ında⁷⁵⁴ rivayet eder. Begavî,⁷⁵⁵ Taberî⁷⁵⁶ ve Süyûtî⁷⁵⁷ de tefsirlerinde kaydetmişlerdir.

1.2.1.24. Esmâ binti Ebû Bekir

Zâtü'n-nitâkayn Esmâ bint Ebû Bekr es-Sıddîk b. Ebû Kuhâfe el-Kureysîyye et-Teymiyye (ö. 73/692)⁷⁵⁸ Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Abdullah b. Zübeyr'in annesi, sahâbîdir. Esmâ binti Ebû Bekir'in 'Uyûnu't-Tefâsîr'de tek rivayeti vardır. Bu rivayette Nahl suresinin 8. ayetinde bulunmaktadır.

وروي عن أسماء أنها قالت : «نحرننا على عهد رسول الله عليه السلام فرسا ونحن بالمدينة فأكلناه»

Esmâ'dan rivayet edildiğine göre, şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) döneminde, Medine'deyken bir at kestik ve etini yedik.”⁷⁵⁹

Bu hadis *Buhârî*'de farklı senedlerle Kitâbü'z-Zebâih ve's-Sayd bölümünün Nahr ve Zebh kısmında 5515 numarada kayıtlıdır.⁷⁶⁰ Müslim'in *Sahihi*'nde ise Atların Etinini Yenilmesi Babında 1945-1946 numaralarda kayıtlıdır.⁷⁶¹ Aynı rivayet Nesâî'nin *Sünen*⁷⁶² inde ve *Sünenü'l Kübrâ*'sında⁷⁶³ kaydedilmiştir. Taberânî ise Esmâ'nın bu rivayetini *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde sekiz farklı senetle kaydetmiştir.⁷⁶⁴

Sivâsî'nin tefsir kaynaklarına baktığımız zaman bu rivayeti *Kevâşî*'nin iki rivayet olarak⁷⁶⁵ Vâhidî'nin ise tefsirlerinden sadece *Vasît*'te,⁷⁶⁶ kaydettiğini. Hâzin'in de tefsirinde Sivâsî'nin kullandığı şekliyle kullandığını görüyoruz. Dikkat edilirse bu üç âlim de Şâfiî'dir ve at eti yemenin caiz olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Sivâsî ise tefsirinde İmam-ı Azam'ın görüşünü belirttikten sonra Şâfiî'lerin genel görüşü olarak at etinin yenilmesi ile

⁷⁵² Buhârî, *el-Câmi 'u's-şahîh*, c. 2/347-348.

⁷⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Abdulaziz b. İbrahim eş-Şehvân (Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'r-Rüşd, 1408), 597.

⁷⁵⁴ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik bin İvazullah b. Muhammed Ebû Muâz - Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî Ebû'l-Fadl (Kahire-Mısır: Dâru'l-Harameyn, 1415), 8/310-311.

⁷⁵⁵ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/102.

⁷⁵⁶ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 15/48.

⁷⁵⁷ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 5/325.

⁷⁵⁸ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 35/123; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/287.

⁷⁵⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/304.

⁷⁶⁰ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şahîh*, 7/270.

⁷⁶¹ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi 'u's-şahîh*, 3/1541.

⁷⁶² en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, 7/231.

⁷⁶³ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdu'l-Mun'im Şelbî (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 4/357.

⁷⁶⁴ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 24/112-113.

⁷⁶⁵ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 3/8.

⁷⁶⁶ Vâhidî, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd (el-Vasîf Beyne'l-Makbûd ve'l-Basîf)*, 3/57.

alakalı hem Esmâ hem de Câbir'in rivayetini vererek öğrencilerine bu görüşün dayandığı hadisleri de aktarmıştır.

1.2.1.25. Enes b. Mâlik

Enes b. Mâlik b. Nadr b. Damdam b. Zeyd b. Harâm b. Cündeb b. Âmir b. Ganmi b. Adiyy b. en-Neccâr el-Ensârî, Ebû Hamza el-Medenî (ö.93/711-12) Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biridir.⁷⁶⁷ Hz. Peygamberin Medine'ye hicret ettiği sırada on yaşlarında olan Enes b. Mâlik ailesinin teşviki ile on yıl boyunca Hz. Peygamberin hizmetinde bulunmuş, onun hizmetinde yetişmiştir.⁷⁶⁸ Tefsir boyunca 8 yerde adı geçer. Bunlardan dört tanesi ondan yapılan nakildir.⁷⁶⁹ Sivâsî Bakara Sûresi 23.ayetin tefsirinde kendi görüşünü desteklemek için Enes b. Mâlik'in sözünü kullanır.

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ⁷⁷⁰
والبقرة : قطعة من القرآن معلومة الأول والآخر ، أقلها ثلاث آيات ، من أسارت في الإناء إذا زدت فيه شيئا من ماء أو طعام أو البقرة : المنزلة الرفيعة لارتفاع قارئها في الدنيا والآخرة ، مأخوذ من سور المدينة لارتفاعه على البناء . قيل : إذا قرأ الرجل عن ظهر القلب طائفة من كتاب الله لها فاتحة وخاتمة كسورة يعظم عنده ما حفظه ، وبه يغتبط عند الناس ، ومنه ما روي عن أنس رضي الله عنه : «كان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران جد فينا» أي عظم في أعيننا ، ولذا كانت القراءة في الصلوة أفضل بسورة تامة.

(Eğer kulumuza indirdiğimizden bir kuşku içindeyseniz, onun benzeri bir sure getirin ve eğer doğru söylüyorsanız, Allah'tan başka şahitlerinizi de çağırın.) Sure, başı ve sonu belli olan, Kur'an'dan bir bölümdür. En kısası üç ayettir. Kelime kökeni hakkında farklı görüşler vardır:

- 1- Bir kaba su veya yemek eklemek manasındaki *es'ertü* fiilinden türemiştir.
- 2- Yüksek mevki manasına gelen *sûr* kelimesinde türemiştir ki şehrin surlarının diğer binalardan yüksek olduğundan, Kur'an okuyan kişinin dünya ve ahirette yükseleceği manevi makam nedeniyle bu isim verilmiştir.

Bir kimse Kur'an'dan başı ve sonu olan bir parçayı ezberden okuduğunda, ezberlediği bu şey onu insanların gözünde yüceltir ve insanlar ona imrenirdi. Enes'ten nakledilen şu rivayet bu manadadır : “Bir kimse Bakara ve Âl-i İmran surelerini

⁷⁶⁷ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3/535; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/395-396; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9255-9256.

⁷⁶⁸ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 379.

⁷⁶⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/36, 2/318, 3/176, 4/336.

⁷⁷⁰ Bakarâ 2/23.

okuduğunda, o kişi bizim gözümüzde yücelirdi.” Bu nedenle, namazda tam bir sure okumak daha faziletlidir.⁷⁷¹

Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel de bu şekliyle nakleder.

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا حُمَيْدٌ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ رَجُلًا كَانَ يَكْتُبُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَدْ كَانَ قَرَأَ: الْبَقَرَةَ، وَالْإِمْرَانَ، وَكَانَ الرَّجُلُ إِذَا قَرَأَ: الْبَقَرَةَ، وَالْإِمْرَانَ، جَدَّ فِينَا - يَعْنِي عَظُمَ -، فَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يُمْلِي عَلَيْهِ غُفُورًا رَحِيمًا، فَيَكْتُبُ عَلَيْهِمَا حَكِيمًا، فَيَقُولُ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “اَكْتُبْ كَذَا وَكَذَا، اَكْتُبْ كَيْفَ شِئْتَ” وَيُمْلِي عَلَيْهِ عَلَيْهِمَا حَكِيمًا، فَيَقُولُ: اَكْتُبْ سَمِيعًا بَصِيرًا؟ فَيَقُولُ: “اَكْتُبْ كَيْفَ شِئْتَ”. فَارْتَدَّ ذَلِكَ الرَّجُلُ عَنِ الْإِسْلَامِ، فَلَحِقَ بِالْمُشْرِكِينَ، وَقَالَ: أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِمُحَمَّدٍ إِنْ كُنْتُ لَأَكْتُبُ كَيْفَمَا شِئْتُ، فَمَاتَ ذَلِكَ الرَّجُلُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “إِنَّ الْأَرْضَ لَمْ تَقْبَلْهُ” وَقَالَ أَنَسٌ: فَحَدَّثَنِي أَبُو طَلْحَةَ: “أَنَّهُ أَتَى الْأَرْضَ الَّتِي مَاتَ فِيهَا ذَلِكَ الرَّجُلُ، فَوَجَدَهُ مَبْنُودًا، فَقَالَ أَبُو طَلْحَةَ: مَا شَأْنُ هَذَا الرَّجُلِ؟ قَالُوا: قَدْ دَفَنَاهُ مَرَارًا فَلَمْ تَقْبَلْهُ الْأَرْضُ”⁷⁷²

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بَكْرِ السَّهْمِيُّ، حَدَّثَنَا حُمَيْدٌ، عَنْ أَنَسٍ قَالَ: كَانَ رَجُلٌ يَكْتُبُ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَدْ قَرَأَ الْبَقَرَةَ وَالْإِمْرَانَ، وَكَانَ الرَّجُلُ إِذَا قَرَأَ: الْبَقَرَةَ وَالْإِمْرَانَ، يُعِدُّ فِينَا عَظِيمًا فَذَكَرَ مَعْنَى حَدِيثِ يَزِيدَ⁷⁷³

Yezid ibn Harun bize rivayet etti, dedi ki: Humeyd bize, Enes'ten rivayet etti ki: “Resulullah’a (s.a.v.) vahiy kâtipliği yapan bir adam vardı. Bu kişi, Bakara ve Âl-i İmran surelerini okumuştur. Bizim aramızda, Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okuyan bir adam, bizim gözümüzde pek yüce olurdu. Hz. Peygamber, ona ‘Gafûran Rahîmâ’ diye vahyedilen ayeti yazdırırken, o ‘Alîmen Hakîmâ’ diye yazıyordu. Peygamber (s.a.v.) ona: ‘Şöyle şöyle yaz, dilediğin gibi yaz’ diyordu. Yine Hz. Peygamber, ona ‘Alîmen Hakîmâ’ diye vahyedilen ayeti yazdırırken, o ‘Semîan Basîrâ’ diye yazıyordu. Peygamber (s.a.v.) ona tekrar: ‘Dilediğin gibi yaz’ diyordu. O adam İslam’dan döndü ve müşriklere katıldı. Onlara, ben, Muhammed’i aranızda en iyi bilenim. Ben dilediğim gibi yazardım. O adam öldüğünde, peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz yer onu kabul etmedi.” Enes dedi ki: “Ebu Talha bana, o adamın öldüğü yere gittiğini ve cesedini dışarı atılmış halde bulduğunu anlattı. Ebu Talha orda olanlara: ‘Bu adama ne oldu? Diye sordu. Onlar da: ‘Defalarca onu gömdük ama yer onu kabul etmedi’ dediler.”

Abdullah b. Bekr es-Sehmî bize rivayet etti, dedi ki: Humeyd bize, Enes'ten rivayet etti, dedi ki: “Resulullah’ın (s.a.v.) yanında kâtiplik yapan bir adam vardı. Bakara ve Âl-i İmrân’ı okumuştur. Bizim gözümüzde Bakara ve Âl-i İmrân’ı okuyan adam büyük sayılırdı.” dedikten sonra, Yezid’in hadisinin aynısını anlattı. Bu rivayet tefsir kitaplarında

⁷⁷¹ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 1/35-36.

⁷⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1416, 19/247.

⁷⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1416, 19/248.

aynı şekliyle kullanılmıştır. Ancak Begavî de⁷⁷⁴ Cin suresi 3. ayette geçen {جُدُّ رَبِّنَا} lafzının tefsirinde bu rivayeti kullanmış ve عَظُمَ قَدْرُهُ: lafzını eklemiştir. Medârik'te⁷⁷⁵ ise عظم في عيوننا lafzını kullanmıştır.

Kirmânî ise farklı olarak Cin Sûresinde aynı lafızlarla bu rivayeti nakletmiştir.

ومنه قول أنس - رضي الله عنه - : “ كان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران جدًّا فينا ” , أي عظم, ورجل مجدود, من هذا⁷⁷⁶

Enes'in (r.a.) şu sözünden dolayı: “Bir adam Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okuduğunda gözümüzde ‘yücelirdi’ (جُدُّ فينا) Bu ifadedeki “cadd” (جُدُّ) kelimesi, yücelirdi ve talihli sayılırdı. Aynı rivayeti Süyûtî'de şöyle nakletmiştir:

وأخرج أحمد ومسلم وأبو نعيم في الدلائل عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: كان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران جدًّا فينا عظم⁷⁷⁷

“Ahmed, Müslim ve Ebu Nuaym ‘ed-Delail’de Enes bin Mâlik’ten naklettiğine göre, şöyle demiştir: ‘Bir adam Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okuduğunda,bizim gözümüzde değeri artardı.’ Yani, ‘değerli’ sayılırdı.”

Semânî de bu hadisi Cin Suresinde aynı lafızlarla zikreder.⁷⁷⁸ Süyûtî, Beyzâvî tefsirine yaptığı şerhinde, Huneyn Günü Hz. peygamberin kendilerine (يا أصحاب سورة البقرة) diye seslendiği kişilerin kim olduğu hakkında; “Bana göre açık olan burada kastedilenler Bakara suresini ezberleyenlerdir çünkü onlar sahabenin büyükleriydi” dedikten sonra Enes'in bu rivayetini kendi görüşüne delil getirir.

قلت: الظاهر أن المراد الذين حفظوا سورة البقرة فإنهم عظماء الصحابة، قال أنس بن مالك: كان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران جدًّا فينا

“Ben derim ki: Görünen o ki, burada kastedilen kişiler Bakara Suresi’ni ezberlemiş olanlardır ki onlar sahabenin büyükleriydi.” Enes bin Malik (r.a.) şöyle dedi: “Bir adam Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okuduğu zaman, bizim gözümüzde yücelirdi.”⁷⁷⁹ Süyûtî aynı rivayeti *el-İtkan* da da zikretmiştir.⁷⁸⁰ İbn Kesîr ise *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*’de (ala şartı şeyhayn) diyerek kaydeder.

⁷⁷⁴ el-Begavî, *Me ‘âlimü 't-Tenzîl fî Tefsîri 'l-Kur ‘ân*, 4/530.

⁷⁷⁵ en-Nesefî, *Medârikü 't-Tenzîl ve Haqâ'iku 't-Te 'vîl.*, 3/549.

⁷⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Tâcü'l-kurrâ Burhânü'd-dîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî Tâcü'l-kurrâ, *Lübâbü 't-Tefsîr*, thk. Muhammed Abdulhalîm Ba'âc (İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1443), 9/513.

⁷⁷⁷ es-Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-Mengûr fî 't-Tefsîr bi 'l-Me 'gûr*, 1/49.

⁷⁷⁸ es-Sem'ânî, *Tefsîrü 'l-Kur ‘ân (Kitâbü 't-Tefsîr)*, 6/64.

⁷⁷⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Nevâhidü 'l-Ebkâr ve Şevâridü 'l-Efkâr* (Mekke-Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ, Risâletü'd-Doktora, 1425), 3/491.

⁷⁸⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi 'l-Kur ‘ân* (Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammetü li'l-Kitâb, 1394), 1/229.

قال الامام أحمد: حدثنا يزيد بن هارون، ثنا حميد عن أنس أن رجلا كان يكتب للنبي ﷺ وكان قد قرأ البقرة وآل عمران، وكان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران عز فينا - يعنى عظم⁷⁸¹

1.2.1.26. Câbir b. Abdillâh

Ebû Abdillâh, Câbir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm b. Sâlebe b. Haram b. Kab b. Ganem b. Ka'b b. Seleme b. Ali b. Esed b. Sârede b. Tezîd b. Cuşem b. el-Hazrec el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 78/697)⁷⁸² En çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biridir.⁷⁸³ Sivâsî tefsirinde ondan 4 tane nakil yapmıştır.⁷⁸⁴ Aşağıda Meryem Suresi 71. Ayetinin tefsirindeki nakli incelenmiştir.

ثم خاطب الناس جميعا بقوله (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا) أي ما منكم أحد إلا وارد النار ، قال ابن عباس : «لما نزلت هذه الآية حزن لها الناس حزنا شديدا فأنشأوا ييكون فمكتوا عليه ثلاثة أيام» ، وقيل : سنتين ، ثم نزل آية التنجية ففرح المسلمون بها ، قال جابر سمعت رسول الله يقول : «الورود الدخول لكنها يكون على المؤمنين بردا وسلاما كما كانت على إبراهيم ، وعلى الكافر نارا»⁷⁸⁵

“Sonra Allah Teâlâ bütün insanlara hitap ederek şöyle buyurdu: (Sizden hiç kimse yoktur ki oraya uğramış olmasın.) yani, ‘Sizden hiçbir kimse yoktur ki cehenneme uğramasın.’” İbn Abbâs şöyle demiştir: Bu âyet nazil olduğunda insanlar çok üzüldüler; ağlamaya başladılar ve bu hâl üç gün sürdü. Denildi ki; bu hal iki yıl devam etti. Daha sonra ‘kurtuluş âyeti’ nazil olunca Müslümanlar onun inmesiyle sevindiler. Câbir şöyle dedi; Resûlullah’ı şöyle derken işittim: ‘Vurûd’ cehenneme girmektir, ama müminlere ateş, İbrahim’e olduğu gibi ‘serin ve selâmet’ olur, kâfirlere ise ateş olur.”⁷⁸⁶ Sivâsî bu ayetin tefsirinde “vürûd” kelimesini açıklarken peş peşe üç görüş nakleder. Ancak daha ilk görüşü kaydetmeden kendi kanaatini de ihsas ederek görüşünü de Câbir bin Abdullah’ın sözüyle destekler. Bu rivayet Sa‘lebî,⁷⁸⁷ Kurtubî,⁷⁸⁸ Neseî,⁷⁸⁹ Keşşâf⁷⁹⁰ ve Mevsûâtü't-Tefsîrî'l-Me'sûr'da yer almıştır.⁷⁹¹ Sivâsî'nin diğer bir kaynağı Kevâşî ise Sivâsî'nin Cerir bin Abdullah'tan naklettiği hadisi aşağıda metni verilen şekilde nakletmiştir.

⁷⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6/255.

⁷⁸² el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 4/443-444; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/189; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 1/546.

⁷⁸³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, 1/546.

⁷⁸⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/256, 2/ 298,304, 3/78.

⁷⁸⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/78.

⁷⁸⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/78.

⁷⁸⁷ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsîri'l-Kur'ân*, 17/429,6/225.

⁷⁸⁸ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 11/136.

⁷⁸⁹ en-Neseî, *et-Tefsîr fî't-Tefsîr*, 10/231.

⁷⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳā'iki Gavâmi'zi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, 3/25.

⁷⁹¹ et-Tayyâr, *Mevsûâtü't-Tefsîrî'l-Me'sûr*, 14/171.

الورود الدخول لكنها يكون على المؤمنين بردا وسلاما كما كانت على إبراهيم ، وعلى الكافر نارا

Ali ve ibni Abbas “Vürud; girme demektir. Fakat bu cehenneme girme müminler için İbrahim’e olduğu gibi soğuk ve serin, kafirlere ise ateş olacaktır.”⁷⁹²

Yukarıdaki kaynaklara bakıldığında Sivâsî’nin bu hadisi kısaltarak aldığı görülmektedir.

عن أبي سمية، قال: اختلفنا في الورود؛ فقال بعضنا: لا يدخلها مؤمن. وقال بعضهم: يدخلونها جميعا، ثم ينجي الله الذين اتقوا. فلقيت جابر بن عبد الله، فذكرت له، فقال -وأهوى بأصبعيه إلى أذنيه-: صمنا إن لم أكن سمعت رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول: «لا يبقى بر ولا فاجر إلا دخلها، فتكون على المؤمن بردا وسلاما كما كانت على إبراهيم، حتى «إن للنار ضحيجا من بردهم، ثم ينجي الله الذين اتقوا ويذر الظالمين فيها جثيا

Ebû Sumeyye’den: “Vurûd” konusunda ihtilaf ettik. Bizden bazıları: Mümin cehenneme girmez dedi. Bazıları ise: Hepsi oraya girer, sonra Allah muttakî olanları kurtarır dedi. Câbir b. Abdullah’la karşılaştım ve meseleyi ona anlattım. Bunun üzerine iki parmağını kulaklarına götürerek şöyle dedi: Eğer Resûlullah’ı şöyle buyururken işitmemişsem şu kulaklarım sağır olsun: “İyisiyle kötüsüyle hiçbir kimse kalmaz ki (cehenneme) girmemiş olsun. Ancak ateş, mümine İbrahim’e olduğu gibi serin ve selâmet olur öyle ki onların serinliğinden ateş uğultu çıkarır. Sonra Allah takvâ sahiplerini kurtarır ve zalimleri orada dizüstü çökmüş olduğu hâlde bırakır.”⁷⁹³

1.2.1.27. Abdullâh b. Cerrâd b. el-Müntefik

Abdullah bin Cerrad bin el-Müntefik bin Âmir bin Ukeyl veya İbnü Cevvâd bin Muâviye diye bilinir.⁷⁹⁴ Buhârî onun için “sahâbîdir”⁷⁹⁵ der. Sivâsî tefsirinde sadece Nahl suresi 105. ayetinde ondan nakil yapmıştır.

(إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ)

ثم أخبر تعالى أن صفة الافتراء مخصوصة بالمشركين من قريش بقوله (إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ) أي ما يختلقه

(الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ) لا محمد عليه السلام فهو رد لقولهم «إنما أنت مفتر» ، يعني عادتهم

الكذب لا يبالون به في كل شيء ، قال عبد الله بن جراد : قلت يا رسول الله! أيزني المؤمن؟ قال : قد يكون ، قلت :

أيسرق؟ قال : قد يكون ، قات : أيكذب؟ قال : لا ، فقراً «إنما يفتري الكذب» الآية

Sonra Allahu Teâla iftiranın şeklini ve iftira atmanın Kureyş müşriklerine has bir özellik olduğunu şu sözlerle bildirdi (*Uydurmayı, yalanı ortaya atanlar*) (*Allah’ın ayetlerine inanmayanlardır. Onlar yalancıdır.*) Muhammed (a.s) değildir. Bu ifade, müşriklerin ‘Sen

⁷⁹² el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri ‘l-Kur’âni ‘l-‘Azîz*, 3/155.

⁷⁹³ et-Tayyâr, *Mevsûâtü’t-Tefsîri ‘l-Me’sûr*, 14/171.

⁷⁹⁴ Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbiddin Ebû Sa’id Ömer b. Garâme el-Umrevî (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Fikr, 1415), 27/243.

⁷⁹⁵ el-Buhârî, *et-Târîhu ‘l-Kebîr*, 5/35.

ancak uyduruyorsun’ sözlerine bir reddiyedir. Çünkü onların alışkanlığı yalan söylemektir; hiçbir konuda yalan söylemekten çekinmezler. Abdullah b. Cerrâd şöyle demiştir: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Mümin zina eder mi?’ dedim. ‘Bazen olabilir’ buyurdu. ‘Hırsızlık yapar mı?’ dedim. ‘Bazen olabilir’ buyurdu. ‘Peki yalan söyler mi?’ dedim. ‘Hayır’ buyurdu. Sonra şu âyeti okudu: ‘Ancak yalanı Allah’ın âyetlerine inanmayanlar uydururlar...’⁷⁹⁶ Semânî,⁷⁹⁷ Sa‘lebî,⁷⁹⁸ Begavî,⁷⁹⁹ Vahidî,⁸⁰⁰ Süyûtî,⁸⁰¹ Taberî⁸⁰² ve *Mevsûatu't-Tefsîri'l-Me'sûr*’da bu rivayet ele alınmıştır. Ancak bu rivayetle ilgili derli toplu değerlendirme yapan sadece Süyûtî’dir. O, *Dürrül-Mensûr*’da bu rivayeti kaynakları ile ele almıştır.⁸⁰³

وَأُخْرِجَ الْحَرَاثِيُّ فِي “مَسَاوِي الْأَخْلَاقِ”، وَابْنُ عَسَاكِرَ فِي “تَارِيخِهِ”، «عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَرَادٍ، أَنَّهُ سَأَلَ النَّبِيَّ ﷺ: هَلْ يَزْنِي الْمُؤْمِنُ؟ قَالَ: “قَدْ يَكُونُ ذَاكَ”. قَالَ: هَلْ يَسْرِقُ الْمُؤْمِنُ؟ قَالَ: “قَدْ يَكُونُ ذَاكَ”. قَالَ: هَلْ يَكْذِبُ الْمُؤْمِنُ؟ قَالَ: «”لا“. ثُمَّ أَتْبَعَهَا نَبِيُّ اللَّهِ ﷺ: “(إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ) وَأُخْرِجَ الْخَطِيبُ فِي “تَارِيخِهِ”، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَرَادٍ قَالَ: «قَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلْ يَكْذِبُ الْمُؤْمِنُ؟ قَالَ: “لا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ مَنْ إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ”⁸⁰⁴.

Süyûtî’nin rivayeti naklederken kendisinden bahsettiği el-Harâitî’ nin (ö.327/939)⁸⁰⁵ kitabında da bu hadisi kullandığını ancak senediyle ilgili herhangi bir açıklama yapmadığını görüyoruz.⁸⁰⁶ Yine Süyûtî’nin adını verdiği İbn Asâkir (ö.571/1176) ise *Târîhu Medîneti Dımaşk*’ta bu rivayeti anlatıp değerlendirmelerde bulunmuştur.⁸⁰⁷ Buhârî Abdullah b.

⁷⁹⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/327.

⁷⁹⁷ es-Sem‘ânî, *Tefsîrü'l-Kur‘ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 3/203.

⁷⁹⁸ es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsîri'l-Kur‘ân*, 16/133.

⁷⁹⁹ el-Begavî, *Me‘âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur‘ân*, 5/45.

⁸⁰⁰ Vahidî, *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 3/85.

⁸⁰¹ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 5/168.

⁸⁰² Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Tehzîbü'l-Âşâr ve Tafşîlü's-Şâbit ‘an Resûlillâhi Sallallâhü ‘Aleyhi ve Sellem mine'l-Ahḡbâr*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire-Mısır: Matba‘atu'l-Medenî, 1402), 135.

⁸⁰³ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 5/168-169.

⁸⁰⁴ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 5/168-169.

⁸⁰⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ca‘fer b. Muhammed b. Sehl b. Şâkir es-Sâmerî el-Harâitî (ö. 327/939) Sâmerîrâ’da 237 (851) yılı civarında doğduğu söylenebilir. “Çantacı” anlamına gelen Harâitî nisbesini hangi sebeple aldığı bilinmemektedir. 327 yılı Rebiülevvelinde (Ocak 939) Suriye’deki Askalân’da vefat etmiş olup ölüm yeri Yafa ve Filistin olarak da kaydedilmektedir. *Mekârimü'l-aḡlâk ve me‘âlihâ. Mesâvi'l-aḡlâk ve mezmûmihâ. Fazîletü's-şükri lillâh ‘alâ ni‘metih ve mâ yecibü mine's-şükri li'l-mün‘ami ‘aleyh. Kitâbü Hevâtîfi'l-cennân (cinnân, cân) ve ‘acibi mâ yuhkâ ‘ani'l-kühhân. Te‘âlik (Ta‘lik) li'bni ‘Îsâ el-Maḡdisî. İtilâlü'l-kulûb fi aḡbârî'l-uşşâk (fi eḡâdîsi'l-maḡabbe ve'l-muḡhibîn) adlarında eserleri olan bir hadis alimidir.* M. Yaşar Kandemir, “Harâitî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997). Zehebî ise ölüm yerini Yafa olarak kaydetmektedir. Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, 15/267.

⁸⁰⁶ Ebûbekir Muhammed b. Cafer b. Muhammed bin Sehl bin Şâkir es-Sâmiriyyi el-Harâitî, *Mesâviü'l-Aḡlâk ve Mezmûmihâ*, thk. Mustafâ b. Ebû’n-Nasr eş-Şelbî (Cidde-Suudi Arabistan: Mektebetü’s-Sevâdî li’t-Tevzî, 1412), 69.

⁸⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 27/243-245.

Cerrâd için “sahabedir”⁸⁰⁸ der. İbn Abdilber (ö.463/1071) ise “O’ndan sadece Ya’lâ b. el-Eşdak rivayette bulunmuştur ki Abdullah onun amcasıdır. Ya’lâ da hadisçiler nezdinde kuvvetli bir ravi değildir.”⁸⁰⁹ İbn Abdilber’in kullandığı “leyse bi’l-kaviy” (kuvvetli değildir) lafzı cerh lafızlarının birinci mertebesinde bulunan bir kavramdır.⁸¹⁰

1.2.1.28. Şekel b. Humeyd el-Absî

Şekel bin Humeyd el-Absî,⁸¹¹ Gatafan kabilesindendir.⁸¹² Sahabeden olup Küfe’ye yerleşmiştir.⁸¹³ İbnü’s-Seken’e göre, Huzeyfe bin Yemân’ın kabilesindendir.⁸¹⁴ ‘Uyûnü’t-Tefâsîr’de Şekel’den 1adet rivayet vardır. Sivâsî’nin yaptığı bu nakil aşağıdadır.

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا⁸¹⁵

عن ابن حميد أنه قال : «أتيت النبي عليه السلام ، فقلت : يا نبي الله! علمني تعويذا أتعوذ به ، فأخذ بيدي ، ثم قال:«قل أعوذ بك من شر سمعي وشر بصري وشر لساني وشر قلبي وشر مني» ، فحفظتها

Abdullah bin Humeyd’den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Peygamber’e (s.a.v.) geldim ve ‘Ey Allah’ın Peygamberi, bana kendisiyle sığınacağım bir dua öğret’ dedim. Elimden tuttu ve şöyle dedi: “De ki: Kulağımın şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden, kalbimin şerrinden ve menîmin (cinsel uzvumun) şerrinden Sana sığınırım.” Ben de bunu ezberledim.⁸¹⁶ Sivâsî’nin senedini vermediği bu hadisi İbnü’l-Esîr *Üsdü’l-Gâbe*’de senediyle vermektedir.

أخبرنا إسماعيل بن عليّ وإبراهيم بن محمد، وغيرهما، بإسنادهم، إلى محمد بن عيسى بن سورة، قال: حدثنا أحمد بن منيع، حدثنا أبو أحمد الزُّبَيْرِيُّ، حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ أَوْسٍ، عن بلال بن يحيى العَبْسِيِّ، عن شَيْثَرِ بْنِ شَكْلٍ، عن أبيه شَكْلٍ بن حُمَيْدٍ، قال: أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، عَلِّمْنِي تَعَوُّذًا أَتَعَوَّذُ بِهِ، فَأَخَذَ بِكَفِّي، وَقَالَ: " قُلْ: اللَّهُمَّ، إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِي، وَمِنْ شَرِّ بَصَرِي، وَمِنْ شَرِّ لِسَانِي، وَمِنْ شَرِّ قَلْبِي، وَمِنْ شَرِّ مَنِّي "

Bize İsmail bin Ali ve İbrahim bin Muhammed ve başkaları Muhammed bin İsa bin Sevre’ye dayanan kendi senedleriyle bize haber verdiler, dedi ki, bize Ahmed bin Menîğ haber verdi, oda bize Ebû Ahmed ez-Zübeyrî anlattı,o da dedi ki bana Sa’d bin Evs, o da Bilal bin Yahya el-Absî’den o da Şüteyr bin Şekel’den o da babasından şöyle dediğini

⁸⁰⁸ el-Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, 6/37.

⁸⁰⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstî‘âb fî Ma’rifeti’l-Aşhâb*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Merkezü Hicr li’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyyeti ve’l-İslâmiyyeti, 1440), 4/269.

⁸¹⁰ Emin Aşikkutlu, “Cerh ve Ta’dîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/394-401.

⁸¹¹ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 12/559.

⁸¹² İbn Abdülber, *el-İstî‘âb fî Ma’rifeti’l-Aşhâb*, 6/421.

⁸¹³ İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, 3/285.

⁸¹⁴ İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, 3/285.

⁸¹⁵ İsrâ17/36.

⁸¹⁶ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 3/17.

söyledi: Şekel bin Humeyd şöyle dedi: “Resûlullah’ın (s.a.v.) yanına gelerek ‘Ey Allah’ın Resûlü, bana sığınacağım bir dua öğretir misin?’ dedim. Elimden tuttu ve şöyle buyurdu: ‘Allah’ım, kulağımın şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden, kalbimin şerrinden ve menîmin (cinsel uzvumun) şerrinden sana sığınırım’de.⁸¹⁷ dedi Begavî⁸¹⁸ tefsirinde kullandığı bu rivayeti *Misbahus-Sünne*’de de kullanmıştır.⁸¹⁹ Begavî’nin Hocası Abdulvahid el-Melihi’ye dayanarak *Mealimut-Tenzil*’de yaptığı rivayetlerin tahririni yapan Abdulhumeyd Şeyhûn bu hadisi uzunca bir değerlendirmeye tabi tuttukten sonra “isnadı hasendir.”⁸²⁰ demektedir. Buhari bu hadisi *Tarihu’l-Kebir*’de zikretmiştir.⁸²¹ Nesâî⁸²² bu hadisi *Sünenü’l Kübrâ*’da da zikretmiştir.⁸²³

1.2.1.29. Süfyan b. Abdillâh

Süfyan bin Abdillâh b. Ebî Rebiâ b. el-Hâris b. Mâlik b. Haţî b. Ceşm b. Sekîf es-Sekafî et-Ṭâifî (ö.[?]) İbnü’l-Esîr, “onun sahâbeliği ve (Resûlullah’tan) rivayeti vardır. Ömer b. el-Hattâb (r.a.) tarafından Ṭâif’e âmil (yönetici) olarak tayin eedilmiştir.”⁸²⁴ şeklinde tanıtır. İbn Abdülber’de İbnü’l-Esîr’in tekrarını yapar⁸²⁵ İbn Hacer ise; Elçilerle beraber müslüman olduğunu belirtir.⁸²⁶ Sivâsî Süfyan’dan aşağıdaki rivayetten başka bir nakilde bulunmaz.

(إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا) مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (رَبُّنَا اللَّهُ) أَي عَرَفُوهُ وَأَقْرَبُوا بِوَحْدَانِيَّتِهِ (ثُمَّ اسْتَقَامُوا) عَلَى الْمَعْرِفَةِ وَالْإِقْرَارِ أَوْ عَلَى طَاعَتِهِ بِالْإِخْلَاصِ سِرًا وَجَهْرًا ، فَلَمْ يَرَوْغُوا رَوْغَانَ الثَّلْبِ وَلَا يَخَافُونَ وَلَا يَرْجُونَ أَحَدًا دُونَهُ ، قَالَ سَفِيَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ : أَخْبِرْنِي بِأَمْرِ أُعْتَصِمُ بِهِ ، قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ : «قُلْ رَبِّي اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقِمْ» ، أَي اخْلَصِ الْعِلْمَ (تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ) عِنْدَ الْمَوْتِ بِالْبَشَرِ أَوْ عِنْدَ الْخُرُوجِ مِنَ الْقَبْرِ (أَلَّا تَخَافُوا) أَي بِأَنَّهُ لَا تَخَافُوا ، وَالْهَاءُ ضَمِيرُ الشَّأْنِ أَوْ يَقُولُونَ لَا تَخَافُوا أَمَامَكُمْ مِنَ الْعَذَابِ الَّذِي تَقْدُمُونَ عَلَيْهِ فَإِنَّا نُوْمِنُ مِنْكُمْ مِنْهُ وَنَغْفِرُ ذُنُوبَكُمْ (وَلَا تَحْزَنُوا) عَلَى مَا خَلَقْتُمْ مِنَ الدُّنْيَا فَخَلَقْنَاكُمْ فِيهِ بِالْحِفْظِ (وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ) فِي الدُّنْيَا⁸²⁷

⁸¹⁷ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, 2/376.

⁸¹⁸ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/133.

⁸¹⁹ el-Begavî, *Şerhu’s-Sünne*, 2/214.

⁸²⁰ Abdulhamîd Abdu’r-Rezzâk Şeyhûn, *Rivâyetü’l-Begavî fî Tefsîrihi Meâlimü’t-Tenzil ’an Şeyhihi Abdulvâhidi’l-Melihi Tahrir ve Dirâse* (İskenderiyye-Mısır: İskenderiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1435), 368-370.

⁸²¹ el-Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, 4/264.

⁸²² en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, 8/255.

⁸²³ Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 7/208.

⁸²⁴ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, 2/253.

⁸²⁵ İbn Abdülber, *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-Aşhâb*, 6/232.

⁸²⁶ İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, 3/104.

⁸²⁷ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 4/67.

(Şüphesiz o kimseler ki şöyle diyenler)⁸²⁸ müminlerden (Rabbimiz Allah'tır) Yani, O'nu bildiler ve birliğini ikrâr ettiler. (Sonra da istikamet üzere oldular) Bu bilgi ve ikrar üzere veya gizli ve açık ihlasla O'na itaat ettiler. Tilkinin saptığı gibi sapmadılar ve O'ndan başkasından korkmadılar ve O'ndan başkasından bir şey ummadılar. Süfyân bin Abdullah, Peygamberimiz'e (s.a.v.) şöyle dedi: Ey Allah'ın Resûlü, bana kendisine sarılacağım bir iş söyle. Peygamberimiz de (s.a.v.) şöyle buyurdu: De ki: Rabbim Allah'tır, sonra da istikamet üzere ol. Bu ilmi samimiyetle kalbine yerleştir. (Onların üzerine melekler iner) Bu, ölüm anında veya kabirden çıktıklarında müjdeyle olur. (Korkmayın) Yani, onlara “Korkmayın” diye telkin ederler. Bu zamir, şan zamiridir veya karşılaşıcağınız önünüzdeki azaptan korkmayın, biz sizi ondan koruruz ve günahlarınızın bağışlanmasını isteriz” derler. (Ve üzülmeyin) Dünyada geride bıraktığınız işler için üzülmeyin, çünkü biz arkanızdan onları koruruz. (Ve size vadedilen cennetle sevinin!) Dünyada size vadedilen cennetin müjdesiyle sevinin.

Zemahşerî,⁸²⁹ Semânî⁸³⁰ ve Sa'lebî⁸³¹ bu rivayeti tefsirlerinde kaydetmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ise bu hadisin dört ayrı varyantını verir.⁸³² Müslim bu hadisi كتاب الإيمان Kitâbu'l-Îmân'ın الإسلام ما هو وبيان خصاله 'İslâmın Vasıflarının Babı' bölümünde zikretmiştir. Ancak bu bölümün tek hadisi olması yönüyle dikkat çekicidir.⁸³³ İbnü'l Esîr⁸³⁴ ve İbn Hacer⁸³⁵ de bu hadisi kitaplarına almıştır.

1.2.2. Tâbîler

Sözlükte “izlemek, peşinden gitmek, görüşünü benimsemek”⁸³⁶ anlamındaki teba' masdarından türetilen tâbi' kelimesinin ism-i mensubu tâbiî olup çoğul hali tâbiûndur (tâbiîn). Sahâbîden biri veya bir kaçıyla mülâkî olmuş kişidir.⁸³⁷ “Rasulullah'ı görenleri görenler” diye tarif edilir. Ancak bu görmenin müslüman olarak gerçekleşmesi gerekmektedir. Peygamber tarafından övülmüş İslâm'ın ikinci nesli olan tabiîn dönemi

⁸²⁸ Fussilet 41/30.

⁸²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâ'iki Ğavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 4/199.

⁸³⁰ es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 5/50.

⁸³¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 23/290.

⁸³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1416, 24/141-144.

⁸³³ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhih*, 1/47.

⁸³⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, 2/253.

⁸³⁵ İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 3/104.

⁸³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/27.

⁸³⁷ Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebîdî - Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1979), 30.

peygamberin vefatından h.180 yılına kadar devam etmiştir.⁸³⁸ Bu neslin en büyük özelliği İslâmî ilimlerin tedvîn, tasnif ve neşrini gerçekleştirmekte kendini göstermiştir.⁸³⁹ Sivâsî tefsirinde 12 tabîinden rivayette bulunmuştur.

1.2.2.1. Kâ'b el-Ahbâr

Kâ'b b. Mâtî' b. Heynû' el-Himyerî el-Yemânî, Ebû İshâk (ö.32/652-53 [?])⁸⁴⁰ Yahûdî alimi iken Yemen'den gelerek müslüman olan⁸⁴¹ ve Benî İsrâîl'e dair rivayetleriyle tanınan tâbîi.⁸⁴² Ebû Bekir'in halifeliği döneminde müslüman olmuştur.⁸⁴³ Sivâsî tefsirinde adını 4 yerde zikretmiş ancak ondan 3 adet nakilde bulunmuştur.⁸⁴⁴

(وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا)⁸⁴⁵
(وَرُسُلًا) نصب بفعل يفسره ما بعده أو تقديره : وأوحينا أو أرسلنا أنبياء (قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ) أي سميناهم لك بمكة (وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ) بأسمائهم فكما أرسلناهم إلى الناس لدعوتهم إلى التوحيد أرسلناك لدعوة المشركين إلى الإيمان به ورفع الشرك ، روي عن كعب الأحبار أنه قال : «كان الأنبياء ألفي ألف ومائتي ألف»، وروي عن أبي ذر أنه قال : قلت يا رسول الله! كم كانت الأنبياء وكم كان المرسلون؟ قال : كانت الأنبياء مائة ألف نبي وأربعة وعشرين ألف نبي ، وكان المرسلون ثلثمائة وثلاثة عشر مرسلًا ، ولما لم يذكر موسى فيهم قالت اليهود للنبي عليه السلام أكلم الله موسى أم لا فنزل (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) نصب مصدر مؤكد ، وإنما خص موسى بالتكليم مع أن الله تعالى كلم غيره لأنه كلمه وأوحى إليه من غير واسطة ، وقيل : كلمه بكلام لم يبلغه إلى قومه ولا أمره بتبليغه

(*Ve nice elçiler gönderdik ki*) Bu ayetteki *rusulen* kelimesi, kendisinden sonraki bir fiille açıklanan veya 'vahyettik' ya da 'peygamberler gönderdik' gibi takdir edilen bir fiille mansub olmuştur. (*Onları sana daha önce anlattık*) Yani, Mekke'de sana isimlerini bildirdik. (*Ve daha nice elçiler ki, onları sana anlatmadık*) İsimlerini sana bildirmedi. Nasıl ki onları insanları tevhide davet etmeleri için gönderdiysek, seni de müşrikleri Allah'a iman etmeye ve şirki ortadan kaldırmaya davet etmen için gönderdik. Kâ'b el-Ahbâr'dan

⁸³⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 77.

⁸³⁹ Çakan, *Hadis Usûlü*, 78.

⁸⁴⁰ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 24/188-189; İbn Hacer, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 5/481-482.

⁸⁴¹ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, '*Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Şahîhi'l-Buhârî*', ed. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrût-Lübnân: Dâr'ul Kütübü'l İlmiyye, 1421), 25/111-112.

⁸⁴² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/489.

⁸⁴³ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 132.

⁸⁴⁴ Sivâsî, '*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/253, 2/221, 260, 3/311.

⁸⁴⁵ Nisâ 4/164.

rivayet edildiğine göre, “Peygamberlerin sayısı iki yüz iki bindir” demiştir.⁸⁴⁶ Bu rivayet Kurtubî,⁸⁴⁷ Semerkandî⁸⁴⁸ ve Âlûsî’de⁸⁴⁹ bulunmaktadır.

1.2.2.2. Sa’îd b. Cübeyr

Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî el-Vâlibiyyu (ö. 94/713 [?])⁸⁵⁰ Hafız, kârî,⁸⁵¹ hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiî. İbn Abbas’ın talebesidir.⁸⁵² Sivâsî tefsirinde onun adını 7 defa kaydetmiştir. Ancak ondan 5 adet nakil yapmıştır.⁸⁵³

قوله (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيِّدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ) ⁸⁵⁴ أي والحال أنكم محرمون والحرم جمع حرام ، أي المحرم نزل في شأن أبي اليسر حين قتل حمارا وحشيا وهو في الإحرام (وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ) شرط (مُنْعَمًا) نصبه حال من فاعل «قتله» ، والمراد من التعمد عند البعض أن يكون الصائد ذاكرا القتل ناسيا الإحرام ، فلو قتل ذاكرا لهما فلا كفارة له لعظم ذنبه من الكفارة ، والأكثر على أن التعمد أن يقتله وهو ذاكرا لإحرامه أو يعلم أن ما يقتله مما يحرم الله عليه ، وفيه الكفارة وحكم الخطأ كذلك ، وهو أن يقتل الصيد ناسيا لإحرامه أو ظانا بأنه ليس بصيد أو يرمي شيئا فأصاب صيدا ، وتخصيص التعمد بالذكر مع أن حكم الخطأ كذلك ، لأنه الأصل والخطأ تابع له ، ولأن الآية نزلت في المتعمد مع العلم بتحريم الصيد للمحرم ، وسعيد بن جبیر لا يوجب الكفارة بقتل الخطأ نظرا لظاهر الآية لدينه

(*Ey iman edenler! İhramlı iken av hayvanı öldürmeyin.*) Yani, haldir ‘ihramlı olduğunuz halde’ demektir. ‘Hurum’ kelimesi ‘haram’ kelimesinin çoğuludur ve ‘ihramlı’ anlamına gelir. Bu ayet, Ebû’l-Yüsr’ün ihramlıyken yaban eşeği öldürmesi üzerine inmiştir. (*Sizden kim onu kasten öldürürse*) Bu şarttır. (Müteammiden-kasten) kelimesi, ‘öldürdü’ kelimesinin fâilinin hâlidir. Bazı alimlere göre kasten öldürmek, avcının avı öldürdüğünü hatırlaması ancak ihramlı olduğunu unutmasıdır. Eğer hem ihramlı olduğunu hem de öldürdüğünü hatırlarsa, günahı o kadar büyük olur ki kefaretle ödenemez. Çoğunluğa göre ise, kasten avlanmak, kişinin ihramlı olduğunu bilerek avı öldürmesi veya öldürdüğü şeyin kendisine haram olduğunu bilmesidir. Bu durumda kefarete gerekir. Hataen öldürmenin hükmü de böyledir. Hataen öldürmek, ihramlı olduğunu unutarak veya öldürdüğünün av olmadığını sanarak ya da bir şeye nişan alırken av hayvanını vurmaktır. Ayette kasten öldürmenin özellikle zikredilmesi, bunun asıl olması ve hatanın ona tâbi olmasındandır.

⁸⁴⁶ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/253.

⁸⁴⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/18.

⁸⁴⁸ Semerkandî, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyṣ es-Semerkandî)*, 1/357.

⁸⁴⁹ Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrût-Lübân: Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, 1415), 3/192.

⁸⁵⁰ el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 10/358.

⁸⁵¹ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*, 4/321.

⁸⁵² Koç, *Kur’an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 127.

⁸⁵³ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/292, 2/121, 271, 3/88, 4/35.

⁸⁵⁴ Mâide 5/95.

Ayrıca ayet, avın ihramlıya haram olduğunu bilerek kasten öldüren hakkında inmiştir. Saîd bin Cübeyr, ayetin zahirine bakarak hataen öldürmede keffaretin vacip olmadığı görüşündedir.⁸⁵⁵

Semânî bu ayetin tefsirinde, ihramlının hatâen olarak avlanması ile ilgili olarak keffaret olup olmadığı konusunda alimlerin ihtilaf ettiklerini belittikten sonra ilk olarak Saîd bin Cübeyr'in bu görüşünü aktarıp ikinci görüşe geçer. İkinci grup alimleri anlatırken kullandığı ifade “diğer alimler” şeklinde başlar.⁸⁵⁶ Begavî de Semânî'nin üslubuna benzer bir ifade tarzıyla bu ayeti açıklar.⁸⁵⁷ Sivâsî'nin naklettiği bu görüşü benzer lafızlar Hanbeli mezhebi fıkıh kitaplarından Muvaffaküddin İbn Kudâme'ye (ö. 620/1223) ait *el-Muknî* kitabının şerhinde kullanılmıştır.

(وعنه في الصيد: لا كفارة إلا في العمد) وهو قول ابن عباس وسعيد بن جبير، واختاره أبو محمد الجوزي؛ لظاهر الآية (İhramlının Avlanması hakkında; Sadece hataen avlanan kişiye keffaret gerekir.) Bu İbn Abbas ve Saîd bin Cübeyr'in görüşüdür. Bu görüşü Ebû Muhammed el-Cevzî (Hanbelî fakihî) ayetin zâhirine bakarak tercih etmiştir.⁸⁵⁸

Sivâsî Saîd bin Cübeyr'in görüşünü öğrencilerine böyle bir görüşün de olduğunu anlatmak için buraya eklemiş ve ‘ayetin zahirinden’ diyerek özellikle dikkat çekmiştir.

1.2.2.3. Mücâhid b. Cebr

Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Ebû'l-Haccâc el-Kuraşî el-Mahzûmî (ö. 103/721)⁸⁵⁹ İbn Abbas'ın talebesi,⁸⁶⁰ tâbiîn neslinin önde gelen müfessir ve Kârîlerindendir. “Kur'an'ı İbn Abbas'a 30 kere arz ettim.”⁸⁶¹ demektedir. Sivâsî Mücâhid b. Cebr'den 5 tane nakilde bulunmuştur.⁸⁶²

قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْمَ (٥٥) وَكَذَلِكَ مَكَنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُونَ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ (بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ)⁸⁶³

(قال) يوسف (اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ) أي أرض مصر وهي خزائن الطعام والأموال كلها ، وإنما قال ذلك لعلمه أن لا أحد أقوم منه بذلك وأكد ذلك بقوله (إِنِّي حَفِيظٌ) لما استودعته من الخزائن (عَلَيْمَ) [55] بوجوه مصالحها وبما وليتني أو حفيظ بتقديره في السنين المخصصة وسني المجاعة عليم بوقت الجوع حين يقع في الأرض الجذبة وبسياسة

⁸⁵⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/292.

⁸⁵⁶ es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 2/66.

⁸⁵⁷ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/97.

⁸⁵⁸ Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Müfliḥ el-Makdîsî es-Sâlihî el-Hanbelî, *el-Mübdi' Şerhü'l-Muknî*, thk. Halid b. Ali el-Meşîkiḥ vd. (Riyad-Suudi Arabistan: Dâr Rukâiz li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1442), 4/189.

⁸⁵⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 27/228-229; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, 4/449.

⁸⁶⁰ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 125.

⁸⁶¹ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 125.

⁸⁶² Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/240, 3/82, 239, 4/210, 220.

⁸⁶³ Yûsuf 12/56.

الملك والسنة الناس أو كاتب حاسب أمين ، وإنما وصف نفسه بذلك لأنه مطلوب لملوك ممن يولونه ولأنه أراد أن يتوصل به إلى إمضاء أحكام الله وإقامة الحق وبسط العدل والتمكن مما لأجله يبعث الأنبياء إلى العباد ، قيل : إذا علم النبي أو العالم أنه لا سبيل إلى الحكم بأمر الله ودفع الظلم إلا بتمكين الملك الكافر أو الفاسق فله أن يستظهر به (1) ، وروى مجاهد : «أنه أسلم على يده الملك»⁸⁶⁴

(Dedi ki) Yusuf (Beni ülkenin hazinelerinin başına atayın) yani Mısır'ın bütün yiyecek ve hazinelerinin başına.Bunu kendinden başka daha iyi bilen birinin olmadığını bildiğinden söyledi.Bu düşüncesini de şu sözüyle destekledi (Ben koruyucuyum) Bana emanet ettiğiniz hazinelerin (Ben Âlimim) Beni vekil yaptığınızda onların işlerini yürütecek bilgiye sahibim veya bolluk ve kurak topraklarda kıtlık zamanını, melikin siyasetini, halkın dilini bilen katib ve emin bir muhasebeciyim. Kendisini böyle tanımladı, çünkü melikler tarafından aranıp bu görevlere atanıyordu. O bu yolla Allah'ın hükümlerini uygulamayı, hakkı yerine getirmeyi, adaleti yaymayı ve kullara nebilerin gönderilme sebeplerini yerini getirmek istiyordu. Denildi ki, bir peygamber veya alim, Allah'ın emrini ifa etmeye başka bir yol yoksa ancak zalim bir kralın desteğiyle zulmünü defedebiliyorsa, o kraldan destek alabilir. Mücahid'den rivayet edildiğine göre, kral, Yusuf (a.s.) vesilesiyle Müslüman oldu.⁸⁶⁵ Keşşâf'ın ⁸⁶⁶ ifade şekli ile Sivâsî'nin ifadesi benzerdir. Sa'lebî de bu rivayet daha geniş olarak ele alınır.⁸⁶⁷ Begavî⁸⁶⁸ de Sa'lebî'nin ifade tarzına benzemektedir. Taberî de bu rivayeti kaydetmiştir.⁸⁶⁹ Ebüssuûd⁸⁷⁰ un burada yaptığı açıklama Sivâsî'nin aynısıdır.

1.2.2.4. Şa'bî

Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş-Şa'bî, Ebû Amr (ö. 104/722)⁸⁷¹ Hadis âlimi, tâbiî. Tâbiîn neslinin ünlü fakihlerinden olan İbrâhim en-Nehaî ile birlikte Abdullah b. Mes'ûd'un önde gelen talebelerindendir. 'Uyûnü't-Tefâsîr'de Sivâsî Şa'bî'den 2 rivayet nakletmiştir. Bunlardan biri onun Taberî ile birlikte aynı görüşte oldukları, abdest alınırken topuk kemikleri ve dirseklerin yıkanmasının vacib olmadığı görüşü⁸⁷² hakkındaki rivayettir. Diğer rivayette aşağıda incelenmiştir.

⁸⁶⁴ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 2/240.

⁸⁶⁵ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 2/240.

⁸⁶⁶ Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Ḥakā'iki Ġavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl, 2/442.

⁸⁶⁷ es-Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsîri'l-Kur'ân, 15/58.

⁸⁶⁸ el-Begavî, Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân, 2/548.

⁸⁶⁹ et-Taberî, Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Ḳur'ân, 13/222.

⁸⁷⁰ Ebüssuûd, İrşâdü'l-'Aḳli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm, 4/286.

⁸⁷¹ ez-Zehbî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', 4/294; el-Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl, 14/28; el-Aynî, 'Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Şahîhi'l-Buhârî, 24/344.

⁸⁷² Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 1/263.

(لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (177)

(وفي الرقاب)⁸⁷³ أي يعطي المال في معونة المكاتبين ليفكوا رقابهم أو في ابتياع الرقاب وإعتاقها أو في فك الأسارى ، قيل : في صرف المال في الوجوه المارة قبل ذكر الزكاة حث على نوافل الصدقات ، لأن النبي عليه السلام قال : «نسخت الزكاة كل صدقة» ، يعني وجوبها ، وقيل : إن في المال حقا سوى الزكاة نقلا عن الشعبي وتلا هذه الآية

(*Ve köleler için*) Yani, anlaşmalı olarak özgürlüğünü kazanmaya çalışan mükateb kölelere yardım etmek için veya köleleri satın alıp azat etmek için ya da esirleri kurtarmak için mal vermek. Bazı müfessirlere göre, malın bahsedilen tüm bu yerlere harcanması anlamına gelir. Bu ayette zekatın zikredilmesi, nafil sadakaların teşviki içindir. Çünkü Peygamber (s.a.v.) “Zekât, her türlü sadakanın farziyetini neshetmiştir.” Buyurmaktadır. Yani, sadakanın farziyetini kaldırmıştır. Bir görüşe göre ise, malda zekât dışında da haklar vardır. Bu görüş, Şa‘bî’den nakledilmiştir ve o bu ayeti okumuştur.⁸⁷⁴

Tirmizî’ye baktığımızda bu sözle ilgili iki rivayet naklettiği gibi⁸⁷⁵ bu sözün metnini kullanarak bab başlığı yapmıştır. (باب ما جاء أن في المال حقا سوى الزكاة) Tirmizî bu konuda ikinci bir hadis daha nakletmiş ve sonuna “Bu hadisin isnadı pek güçlü değildir; Ebû Hamza Meymûn el-A‘ver zayıf görülmüştür. Beyân ve İsmail b. Sâlim, Şa‘bî’den bu hadisi onun kendi sözü olarak rivayet etmişlerdir; bu rivayet daha sahihtir.”⁸⁷⁶ demektedir. Her iki hadis de Ebû Hamza yoluyla Şa‘bî’ye dayanmaktadır. İbn Mâce de aynı senedle bu hadisi nakleder her hangi bir değerlendirme yapmaz.⁸⁷⁷ Begavî *Şerhü’s-Sünne*⁸⁷⁸ sinde aynı rivayeti kitabına alır peşine Tirmizî’nin değerlendirmesini kaydedip bu sözün Şa‘bî’ye ait olduğunu söyler. Aynı şekilde bu rivayet *Keşşâf*,⁸⁷⁹ Taberânî⁸⁸⁰ ve Taberî⁸⁸¹ de bulunmaktadır.

⁸⁷³ Bakara 2/177.

⁸⁷⁴ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr*, 1/89-90.

⁸⁷⁵ et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*, 2/40,2/197,3/39.

⁸⁷⁶ et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*, 3/39.

⁸⁷⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, 3/9.

⁸⁷⁸ el-Begavî, *Şerhu’s-Sünne*, 6/69.

⁸⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haka’iki Gavâmi’i’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil*, 1/205.

⁸⁸⁰ et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, 24/403.

⁸⁸¹ et-Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur‘ân*, 23/270.

1.2.2.5. İkrime el-Berberî

Ebû Abdillâh, İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Kureşî el-Medenî (ö. 105/723)⁸⁸² Aslen Berberî, Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı⁸⁸³ ve öğrencisi olan⁸⁸⁴ müfessir tâbiî. İkrime'den 'Uyûnü't-Tefâsîr'de 4 adet nakil vardır.⁸⁸⁵ Âraf suresindeki rivayeti incelenmiştir.

(قَلَمَّا نَسُوا مَا دُكِّرُوا بِهِ اتَّخِذْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ)⁸⁸⁶
(قَلَمَّا نَسُوا) أي ترك أهل القرية (ما دُكِّرُوا بِهِ) أي الذي وعظوا به من النهي عن الصيد (اتَّخِذْنَا) من العذاب (الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ) وهو أخذ الحيتان في السبب (وَأَخَذْنَا) أي عاقبنا (الَّذِينَ ظَلَمُوا) بترك أمر الله (بعذابٍ بَئِيسٍ) أي شديد (بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ) أي يخرجون عن أمر الله ويعصونه قال ابن عباس : «ما أدري ما صنع بالفرقة الساكتة» ، فقال عكرمة : «نجت الناهية والساكتة لقولهم «لم تعظون قوما الله مهلكهم» فهم قد أنكروا عليهم» وقوله تعالى (وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا) الآية ، روي : «أن قوله أعجب ابن عباس فوهب له بردين بسببه»

(Onlar unuttuklarında) Yani, o kasaba halkı terkettiğinde (Kendilerine hatırlatılan şeyi) yani balık avlamaktan nehyedildikleri öğüdü (Biz kurtardık) Azaptan (kötülükten sakındıranları) Bu kötülük, cumartesi günü balık avlamaktı. (Ve yakaladık) Yani, cezalandırdık (zulmedenleri) Allah'ın emrini terk edip O'na karşı çıkmaları sebebiyle (Şiddetli bir azapla) 'Be'îs' (بَئِيسٍ) şiddetli demektir. İbn Abbas dedi ki: "Sessiz kalan grup hakkında ne yapıldığını bilmiyorum." İkrime ise şöyle dedi: "Nehyedenler ve sessiz kalanlar kurtuldu. Çünkü 'Allah'ın helak edeceği bir kavme niçin öğüt veriyorsunuz?" dediklerinde, onlara karşı çıkmışlardı." Yüce Allah'ın "zulmedenleri yakaladık" ayeti de bunu destekler. Rivayet edildiğine göre, bu söz İbn Abbas'ı çok etkilemiş ve bu yüzden İkrime'ye iki giysi hediye etmiştir.⁸⁸⁷ Sa'lebî⁸⁸⁸ olayı sadece genel çerçevesi ile anlatmış herhangi bir sened vermemiştir. Muhtemeldir ki Begavî de ondan almıştır.⁸⁸⁹ Bu olay Keşşaf'ta da anlatılmaktadır.⁸⁹⁰ Bu rivayeti derli toplu bir biçimde Taberî'de görmekteyiz.

⁸⁸² el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 20/264-265; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 5/13-13.

⁸⁸³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (et-Tabakâti'l-Kübrâ)*, 2/331.; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, ed. İbrahim ez-Zeybak - Âdil Mürşid (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1435), 3/134.

⁸⁸⁴ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 127.

⁸⁸⁵ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/89,232,304, 3/19.

⁸⁸⁶ A'râf 7/165.

⁸⁸⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/89.

⁸⁸⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 12/568.

⁸⁸⁹ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/294.

⁸⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf 'an Hakk'ı Gâvâmiẓi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, 6/531.

حدثنا ابن وكيع قال، حدثنا المحاربي، عن داود، عن عكرمة قال: قرأ ابن عباس هذه الآية: “لم تعظون قوما الله مهلكهم أو معذبهم عذاباً شديداً”، قال: لا أدري أنجا القوم أو هلكوا؟ فما زلت أبصره حتى عرف أنهم نجوا، وكساني حلة

حدثنا ابن وكيع قال، حدثنا أبي، عن أبي بكر الهذلي، عن عكرمة، عن ابن عباس: “أنحينا الذين ينهون عن السوء” الآية، قال ابن عباس: نجا الناهون، وهلك الفاعلون، ولا أدري ما صنع بالساكنتين

İbn Vekî', el-Muhâribî'den, o Dâvûd'dan, o da İkrime'den rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: İbn Abbâs, şu ayeti okudu: (...Allah'ın helak edeceği veya şiddetli bir azapla cezalandıracağı bir kavme niçin öğüt veriyorsunuz?) (A'raf Suresi 164) İbn Abbâs dedi ki: “O kavmin kurtulup kurtulmadığını bilmiyorum.” Sonra ben durmadan ona baktım ta ki onların kurtulduğunu anlayıncaya kadar. O da bana bir elbise hediye etti.⁸⁹¹

İbn Vekî', babasından, o Ebû Bekr el-Hüzelî'den, o İkrime'den, o da İbn Abbâs'tan “Kötülükten sakındıranları kurtardık” ayeti hakkında rivayet ettiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: Nehyedenler kurtuldu, fiili işleyenler helak oldu. Sessiz kalanlara ne yapıldığını ise bilmiyorum!⁸⁹²

Sivâsî bu iki rivayeti alıp birleştirmiştir. *Mevsu'âtu't-Tefâsir* de ise Taberî'nin ilk rivayeti tercih edilmiştir.⁸⁹³ Vâhidî *Basî't*'te bu rivayeti kullanmıştır.⁸⁹⁴ Ancak benzer ifadeleri Hâzin de görmekteyiz.⁸⁹⁵ Sivâsî burada rivayetleri kendi dirayetini kullanarak tefsir etmiş olsa da Vâhidî'nin *Vasî't*'inden de faydalandığı görülmektedir. Çünkü aynı ifade kalıpları onda da bulunmaktadır.⁸⁹⁶

1.2.2.6. Hasan el-Basrî

Ebî'l-Hasan Yesâr el-Basrî, Ebû Saîd (ö. 110/728)⁸⁹⁷ Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid.⁸⁹⁸ *Uyûnu't-Tefâsir*'de Sivâsî'nin tâbiinden en fazla rivayette bulunduğu kişidir. Ondan 20 rivayette bulunmuştur.⁸⁹⁹

(لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ) أَي لَهْلَكَ أَهْلُهَا بِقَتْلِ الْمُسْلِمِينَ وَظُهُورِ الشَّرْكِ وَالْمَعَاصِي، وَقِيلَ: لَوْ لَا دَفَعَ اللَّهُ بِالْمُؤْمِنِينَ وَالْأَبْرَارِ عَنِ الْكَفَّارِ لَهْلَكَتِ الْأَرْضُ بِمَا فِيهَا بِسَخَطِ اللَّهِ، رَوَى عَنِ الْحَسَنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «لَوْ لَا الصَّالِحُونَ لَهْلَكَ الطَّالِحُونَ

⁸⁹¹ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 13/192.

⁸⁹² et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 13/194.

⁸⁹³ et-Tayyâr, *Mevsûâtu't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 9/449.

⁸⁹⁴ Vâhidî, *et-Tefsîri'l-Basî't*, 9/417.

⁸⁹⁵ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzil*, 2/263.

⁸⁹⁶ Vâhidî, *el-Vasî't fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd (el-Vasî't Beyne'l-Makbûd ve'l-Basî't)*, 2/421.

⁸⁹⁷ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 6/96; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/563-564.

⁸⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 526-527.

⁸⁹⁹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsir li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/184, 239, 2/61, 257, 3/44, 259, 4/ 251, 324.

(*Yeryüzü fesada uğrardı.*) Yani yeryüzünün ehli, Müslümanların öldürülmesi, şirk ve günahların yayılmasıyla helak olurdu. Bir görüşe göre eğer Allah müminler ve salihler vasıtasıyla kâfirleri savmasaydı, Allah'ın gazabıyla yeryüzü içindekilerle birlikte helak olurdu. Hasan'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre: “Eğer salihler olmasaydı, kötüler helak olurdu.”⁹⁰⁰ Bu rivayet sadece Semerkandî⁹⁰¹ tefsirinde bulunmaktadır.

1.2.2.7. Atâ b. Ebî Rebâh

Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî el-Fihri (ö. 114/732)⁹⁰² Tâbiîn devri Mekke müftüsü⁹⁰³ ve Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessirdir. ‘*Uyûnu't-Tefâsîr*’de kendisinden iki adet nakil yapılmıştır.⁹⁰⁴ Bunlardan Nahl suresi 76. ayet incelenmiştir.

(وَمَنْ يَأْمُرْ بِالْعَدْلِ) أي الله أو المؤمن ، يعني لا مساواة بين الأبيكم والأمر بالخير ، وهو الله القادر المتكلم الأمر بالتوحيد أو المؤمن الذي يأمر به ويعمل العمل الصالح (وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ) أي على دين الإسلام ، قال عطاء : «الأبيكم أبي بن خلف المنكر بالبعث ، ومن يأمر بالعدل حمزة وعثمان»⁹⁰⁵

(*Onunla adaletle emreden bir olur mu?*) Yani, dilsiz (*kâfir*) olanla adaletle emreden (*Allah veya mümin*) bir olur mu? Elbette dilsiz olanla hayırla emreden arasında bir eşitlik yoktur. O, her şeye gücü yeten, konuşan, tevhidle emreden Allah'tır. Veya adaletle emreden, iyi amel işleyen mümindir. (*Ve o, doğru bir yol üzeredir*): Yani, İslam dini üzeredir. Atâ'dan rivayet edildiğine göre: “Dilsiz”den kasıt, dirilişi inkâr eden Übeyy bin Halef'tir. “Adaletle emreden” ise Hamza ve Osman'dır. Sîvâsî muhtemelen bu rivayeti Sa'lebî⁹⁰⁶’den almıştır. Vâhidî bu rivayeti *El-Vecîz*’de⁹⁰⁷ senedsiz şekilde *Basîr*’te⁹⁰⁸ ise senedli şekilde kullanmıştır. Begavî,⁹⁰⁹ İbn Kayyim⁹¹⁰ ve *Mevsuâtü't-Tefsîrîl-Mesûr*⁹¹¹ bu rivayeti

⁹⁰⁰ Sivâsî, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/124.

⁹⁰¹ Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyl es-Semerkandî)*, 1/165.

⁹⁰² el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 20/69; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/78.

⁹⁰³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/78.

⁹⁰⁴ Sivâsî, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/222, 320.

⁹⁰⁵ Sivâsî, ‘*Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/320.

⁹⁰⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 16/93.

⁹⁰⁷ Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 514.

⁹⁰⁸ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basîr*, 13/150.

⁹⁰⁹ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 5/34.

⁹¹⁰ Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüp b. Sâ'd Şemsü'd-Dîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, ts.), 20.

⁹¹¹ et-Tayyâr, *Mevsuâtü't-Tefsîri'l-Mesûr*, 12/514.

kullanmış, Kurtubî ise bu rivayeti geniş bir şekilde izah etmiştir.⁹¹² Neseî ise senedsiz şekilde kullanmıştır.⁹¹³

1.2.2.8. Katâde b. Diâme

Ebü'l-Hattâb, Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz b. Amrb. Rebîa b. Amr b. el-Hâris b. Sedûs es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)⁹¹⁴ Hasan Basrî ve İbn Sîrîn'den Kıraat okuyan, Hâfız ve müfessir tâbiîdir.⁹¹⁵ Kendisinden tefsir rivayetleri en fazla gelen tabiin alimidir. Bunun sebepleri arasında Katâde'nin hep aynı kişilerle, planlı ve programlı bir şekilde Kur'an'ı baştan sona tefsir eden bir faaliyet yürütmüştür. Böylece elimizdeki verilere göre erken dönem tefsir tarihinin Sahabe düzeyinde İbn Abbas, tabiîn düzeyinde Katâde etrafında şekillendiğini söylemek gerekir.⁹¹⁶ 'Uyûnu't-Tefâsîr'de 11 defa kendisinden nakil yapılmıştır. Hud suresi 28. ayetteki nakli aşağıda değerlendirilmiştir.

(قَالَ) نوح لقومه (يا قوم أَرَأَيْتُمْ) أي أخبروني (إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ) أي يقين وبصيرة ، يعني على برهان شاهد على صحة دعواي (مِنْ رَبِّي وَآتَانِي) أي أعطاني (رَحْمَةً) أي نعمة وهداية وهي الرسالة (مِنْ عِنْدِهِ) إكراما لي (فَعَمَّيْتُ) بالتخفيف معلوما ، أي فخفيت ، وبضم العين والتشديد مجهولا ، أي فخفيت والتبست بعد البينة (عَلَيْكُمْ) تلك الرحمة (أَلْزَمُكُمْوَهَا) استفهام إنكار ، أي أنكرهكم على قبولها ولا إكراه في الدين أو أنحملكم معرفتها (وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ) لا تريدونها قال قتادة : «لو قدر الأنبياء أن يلزموها قومهم لألزموا ولكن لم يقدرُوا» ، إذ لا يقدر على ذلك إلا الله⁹¹⁷

Nûh kavmine şöyle (*dedi:*) (*Ey kavmim, gördünüz mü?*) bana haber verin. (*Eğer ben Rabbimden gelen kesin bir delil*) bir yakîn ve basiret üzere isem yani benim iddiamın doğruluğuna şahitlik eden sağlam bir burhan üzere bulunuyorsam. Ve O bana katından bir (*rahmet*) yani bir nimet ve hidayet vermişse, bundan maksat risalettir. Bu size gizlenmiş, üzerinizde kapalı kalmışsa..." (عَمِيْتُ) fiili şeddesiz olduğunda malum: şeddeli ve dammeli okunduğunda (عَمِيْتُ) meçhul olur. Yani bunca açıklığa rağmen bu rahmet size kapalı ve karışık gelmişse. (*Şimdi biz sizi ona zorla muhatap mı kılacağız?*) bu bir inkâr ifade eden sorudur yani sizi ona zorlayamayız, dinde zorlama yoktur. Yahut "Onu bilmenizi zorla size yükleyelim mi?" anlamındadır. "Siz ondan hoşlanmadığınız hâlde." Katâde şöyle demiştir:

⁹¹² el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 10/149.

⁹¹³ en-Neseî, *et-Tefsîr fi't-Tefsîr*, 9/302.

⁹¹⁴ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 23/488-499.

⁹¹⁵ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/269-270.

⁹¹⁶ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 124.

⁹¹⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/198.

Eğer peygamberlerin kavimlerini imana zorlamaya güçleri yetseydi, elbette zorlardı fakat buna güçleri yoktu. Buna ancak Allah kadirdir.⁹¹⁸

Semânî⁹¹⁹ ve Begavî⁹²⁰ aynı lafızlarla, Taberî,⁹²¹ İbn Ebî Hatim⁹²² Katâde'nin bu sözünü değişik lafızlarla kitabına kaydetmiştir.

1.2.2.9. Zührî

Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh b. Abdullah b. Şihâb b. Abdullah b. el-Hâris b. Zühre b. Kilab el-Kureşî ez-Zührî, Ebû Bekr, (ö. 124/742)⁹²³ Tâbiî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in emriyle resmen tedvin eden âlimdir. Sivâsî ondan bir tane nakil yapmıştır. Bu rivayet aşağıda incelenmiştir.

وروي الزهري عن عروة أن النبي عليه السلام لما أصبح ليلة أسري به وأخبر الناس بذلك ارتد ناس ممن صدقوه وقتلوا وسعى رجال من المشركين إلى أبي بكر ، فقالوا : هل لك في صاحبك يزعم أنه أسري به الليلة إلى بيت المقدس؟ قال لئن قال ذلك لقد صدق ، قالوا : أتصدقه أنه ذهب إلى بيت المقدس في ليلة وجاء قبل أن يصبح؟ قال : نعم إني لأصدقه بما هو أبعد من ذلك أصدقه بخبر السماء بغدوة أو روحة ، فذلك سمي أبو بكر الصديق

Zührî'nin Urve'den rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) İsrâ gecesinin sabahında uyanıp insanlara bu durumu anlattığında, onu tasdik edenlerden bazıları dinden döndü ve fitneye düştü. Müşriklerden bazıları hemen koşup Ebû Bekir'e gittiler ve dediler ki: Arkadaşından haberin var mı? Bu gece Beyt-i Makdis'e götürüldüğünü iddia ediyor. Ebû Bekir (r.a.) Eğer bunu söylediye, doğru söylemiştir. Müşrikler: Beyt-i Makdis'e bir gecede gidip sabah olmadan geri döndüğüne inanıyor musun? Ebû Bekir: Evet, ben ona bundan daha uzak olan bir şeyde bile inanıyorum. Sabah veya akşam bir vakitte gökten gelen haberde ona inanıyorum. Bu yüzden Ebû Bekir'e Sıddîk lakabı verilmiştir.⁹²⁴ Sivâsî'nin bu rivayetine baktığımızda onu Semerkandî'den⁹²⁵ aldığını açıkça görmekteyiz. Keşşâf hadislerinin tahririni tapan Zeylaî “bu hadisi Hâkim'in *Müstedrek* kitabının ‘Faziletler

⁹¹⁸ Hûd 6/28.

⁹¹⁹ es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 2/424.

⁹²⁰ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/445,4/171.

⁹²¹ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 12/383.

⁹²² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 6/2023.

⁹²³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/326.

⁹²⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/5.

⁹²⁵ Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyṣ es-Semerkandî)*, 2/300.

Bölümü'nde “Zührî'nin Urve'den onun da Aişe'den....”⁹²⁶ diyerek bu rivayetin tamamını almadan nakletmiştir. Sonra bu rivayete sahih dediğini⁹²⁷ Sa'lebî'nin de aynı lafızlarla ancak İbn Abbas'tan rivayet ettiğini, Begavî'nin de aynı şeyi yaptığını belirtmiştir.⁹²⁸ Sa'lebî⁹²⁹ ve Begavî'ye⁹³⁰ baktığımızda Zeylâî'nin belirttiği hususları görürüz.

1.2.2.10. Süddî

İsmâîl b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî, Ebû Muhammed el Kureşî el-Kûfî el-Âver (ö. 127/745)⁹³¹ Müfessir tâbiîdir. Enes b. Mâlik'ten doğrudan rivayet yapmıştır.⁹³² Sivâsî ondan bir tane nakil yapmıştır.

(قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا) أَي قُلْ يَا مُحَمَّد لِأَصْحَابِكَ (اتَّقُوا رَبَّكُمْ) فِي الْأُمُور كُلِّهَا وَاتَّبِعُوا عَلَى تَوْحِيدِهِ (لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا) أَي عَمَلُوا طَاعَةَ اللَّهِ (فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً) أَي الْجَنَّةَ ، وَالْظَّرْفَ مُتَعَلِّقٌ بِ (أَحْسَنُوا) لَا بِ (حَسَنَةً) ، وَالسَّيِّئَ عُلِّقَ بِ (حَسَنَةً) وَفَسَّرَهَا بِالصَّحَّةِ ، وَكَانَ حَقَّ الظَّرْفِ أَنْ يَتَأَخَّرَ لِيَكُونَ صِفَةً ل (حَسَنَةً) إِلَّا أَنَّهُ يَقْدُمُ لِيَكُونَ بَيَانًا لِمَكَانِهَا (وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ)

(De ki: “Ey iman eden kullarım!) Yani, ey Muhammed, ashabına de ki: (Rabbinizden korkun) Bütün işlerde O'na karşı takvalı olun ve O'nun birliği üzerinde sabit durun. (Bu dünyada iyilik yapanlara) Yani, Allah'a itaat edenlere. (Güzel bir karşılık vardır) Yani cennet vardır. Buradaki zarf olan ‘fî hâzihi’-d-dünyâ’ ‘ahsenu’ fiiline bağlıdır, ‘hasenetün’ kelimesine değil. Süddî ise onu ‘hasenetün’ kelimesine bağlamış ve onu sağlık olarak tefsir etmiştir. Normalde zarfın, ‘hasenetün’ kelimesinin sıfatı olması için sonda gelmesi gerekirdi, ancak yeri belirtmek için öne alınmıştır.⁹³³ Keşşâf⁹³⁴ Süddî'nin görüşünü bu kalıpla kullanmış Sivâsî ise oradan aynen alıntılanmıştır. Begavî Süddî'nin ‘hasenetün’ kelimesinin manasını açıkladığı ‘hasene; bu dünyadadır o da sağlık ve afiyettir.’ sözünü kullanmış.⁹³⁵ Keşşâf ve Sivâsî gibi dil yönünü kullanmamıştır. Sehavî de Keşşâf ve Sivâsî

⁹²⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Tahrîcû'l-Ehâdîs ve'l-Âsâri'l-Vâkı'a fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemâşşerî* (Riyad-Suudi Arabistan: Dâru İbn Huzeyme, 1424), 2/258.

⁹²⁷ el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şâhihayn (el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn)*, 5/431.

⁹²⁸ ez-Zeylâî, *Tahrîcû'l-Ehâdîs ve'l-Âsâri'l-Vâkı'a fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemâşşerî*, 2/258.

⁹²⁹ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsîri'l-Kur'ân*, 16/228-230.

⁹³⁰ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/52-53.

⁹³¹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3/132; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 5/264.

⁹³² Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 126.

⁹³³ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/35-36.

⁹³⁴ Zemâşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, 4/11-12.

⁹³⁵ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 4/90.

gibi hem kelime manasını hem dil yönünü kullanmıştır.⁹³⁶ Neseî de⁹³⁷ *Keşşâf*’ı takip etmiştir.

1.2.2.11. İbn Cüreyc

Abdûlmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî, Ebü'l-Velîd (ö. 150/767)⁹³⁸ Tebeu't-tâbiîn neslinden tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir. Aslı Bizanslı olan İbn Cüreyc Mekke muhaddislerindendir. Hristiyanlık ile ilgili âyetlerin tefsirlerinde sık sık ismi geçmektedir.⁹³⁹ Sivâsî ondan tek bir nakilde bulunmuştur. Bu rivayet aşağıda incelenmiştir.

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ⁹⁴⁰

ثم استأنف على تقدير كيف رأيتهم بقوله (رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ) نصب على الحال من ضمير المفعول وجمعهم جمع العقلاء ، لأنه أخبرهم عنهم بفعل من يعقل وهو السجود وكان النجوم في التأويل إخوته ، وكانوا أحد عشر رجلا يستضاء بهم كما يستضاء بالنجوم» ، والشمس أبوه والقمر أمه» ، قاله قتادة ، وقال ابن جريج : «القمر أبوه والشمس أم» ، لأن الشمس مؤنث والقمر مذكر ، وكان يوسف ابن اثنتي عشرة سنة حين رأى هذه الرويا ليلة القدر في ليلة الجمعة

(*Onları bana secde ederken gördüm*) Bu cümle, Nasıl gördün? sorusunun cevabı olarak istinafiye cümlesidir. ‘*Sâcidîn*’ kelimesi, mef’ul zamirinin hâli olarak mansubdur. Onlar için akıllı varlıkların çoğulu kullanılmıştır, çünkü secde akıllı varlıkların fiili olan seceden haber vermiştir. Rüyada görülen yıldızlar, te’vilde Yusuf’un kardeşleridir. Onlar on bir kişi olup, yıldızlardan aydınlık alındığı gibi onlardan da aydınlık alınır. Güneş, babası; Ay ise annesidir. Bu Katâde’nin görüşüdür. İbn Cüreyc ise ‘Ay babası, Güneş annesidir’ demiştir, çünkü Güneş müennes, Ay müzekkerdir. Yusuf bu rüyayı, on iki yaşında, Kadir Gecesi’ne denk gelen bir cuma gecesi görmüştür.⁹⁴¹ Begavî,⁹⁴² Semânî,⁹⁴³ Maverdî,⁹⁴⁴ Vâhidî,⁹⁴⁵ Nehhas⁹⁴⁶ ve Taberî⁹⁴⁷ de bu rivayet kaydedilmiştir.

⁹³⁶ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Ali b. Muhammed b. Abdüssamed es-Schâvî, *Tefsiru'l Kur'âni'l-Azîm*, thk. Musâ Ali Musâ Mes'ûd - Eşref Muhammed Abdullâh el-Kassâs (Kahire-Mısır: Dâru'n-Neşri li'l-Câmia, 1430), 2/236.

⁹³⁷ en-Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâ'iku't-Te'vil*, 3/172.

⁹³⁸ el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 18/339; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 6/325.

⁹³⁹ Koç, *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 131.

⁹⁴⁰ Yûsuf 12/4.

⁹⁴¹ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 2/223.

⁹⁴² el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 4/213.

⁹⁴³ es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 3/7.

⁹⁴⁴ el-Mâverdî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-Uyûn)*, 3/6.

⁹⁴⁵ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basîf*, 12/18.

⁹⁴⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısri Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke-Suudi Arabistan: Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408), 3/397.

⁹⁴⁷ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 15/557.

1.2.2.12. Osmân b. Vâkid el-Ömerî

Osman b. Vâkid b. Muhammed b. Zeyd b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî el-Ömerî el-Basrî (ö.?)⁹⁴⁸ Sivâsî'nin kendisinden tek nakilde bulunduğu kişilerden biridir.

مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّاسِ⁹⁴⁹

قوله (مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّاسِ) بيان ل (الَّذِي يُوسُوسُ) ، إذ الشيطان جني وإنسي ، قال تعالى (شَّيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ) أي أعوذ من شر وسوسة الإنس والجن ، ويجوز أن يكون بياناً ل (النَّاسِ) في (صُدُورِ النَّاسِ) ، والمراد منه الناسي ، حذف منه الباء تخفيفاً ، فيعم الإنس والجن لأن النسيان عن ذكر الحق يعرض لهما أو المراد ب (النَّاسِ) الثقلان علي سبيل التغليب ، والأول أوجه لعدم المناسبة بينهما ، لأن الجن من الاجتناب وهو الستر عن أعين الناس ، والناس من الإيناس وهو الإبصار والظهور ، روي في شأنهما عن رسول الله صلى الله عليه وسلم : «لقد أنزل علي سورتان ما أنزل مثلهما وإنك لن تقرأ سورتين أحب ولا أرضى عند الله منهما» ، قال عثمان بن واقد : «سألت من محمد بن المنكدر عن المعوذتين ، أهما من كتاب الله تعالى؟ قال : من لم يزعم أنهما من كتاب الله تعالى فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين

(*Cinlerden ve insanlardan*) ifadesi ‘vesvese veren’in açıklamasıdır. Çünkü şeytan, cinlerden de insanlardan da olur. Yüce Allah, bu durumu başka bir ayette şöyle açıklamıştır: (*İnsan ve cin şeytanları...*)⁹⁵⁰ Yani, İnsan ve cinlerin vesvesesinin şerrinden Allah’a sığınırım anlamına gelir. Bu ifadenin, (*insanların göğüslerinde*) ifadesindeki ‘*insanlar*’ kelimesinin bir açıklaması olması da mümkündür. Buradaki (*insan*) kelimesinden kastedilen, kolaylık sağlamak amacıyla sonundaki ‘*yâ*’ harfî düşürülmüş olan ‘*unutan*’(*nâsî*) kelimesidir. Bu durumda hem insanları hem de cinleri kapsar, çünkü Hakk’ı anmaktan gaflet ve unutma her ikisinde de görülür. Ya da ‘*insan*’ kelimesinden kastedilen, tağlîb yoluyla cin ve insan topluluğudur. Ancak ilk görüş daha isabetlidir, çünkü cin ve insan kelimeleri arasında uygunluk (münâsebet) yoktur. Zira ‘*cin*’ kelimesi, gözlerden gizlenmek anlamına gelen ‘*ictinâb*’ kökünden; insan (*nâs*) kelimesi ise, görünmek ve ortaya çıkmak anlamına gelen ‘*inas*’ kökünden türemiştir. Bu iki sure (Felak ve Nas) hakkında Resûlullah’tan (s.a.v.) şöyle rivayet edilmiştir: “Bana, benzeri daha önce indirilmemiş iki sure indirildi. Allah katında bu ikisinden daha sevimli ve daha hoşnut olunan iki sure okuyamazsın.” Osman b. Vâkid dedi ki: “Muhammed b. Münkedir’e (ö.131/748), Muavvizeteyn Allah’ın kitabından mıdır?” diye sordum. O da şöyle cevap verdi: ‘Kim bu iki surenin Allah’ın kitabından olduğunu iddia etmezse, Allah’ın, meleklerin ve bütün

⁹⁴⁸ el-Mizzî, *Tehzîbu l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 19/504-505; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü t-Tehzîb*, 3/81-82.

⁹⁴⁹ Nâs 114/6.

⁹⁵⁰ Sivâsî, *Uyûnu t-Tefâsîr li l-Fuḍalâ i s-Semâsîr*, 4/346.

insanların laneti onun üzerine olsun.”⁹⁵¹ Sivâsî bu rivayeti Semerkandî’den kısaltarak almıştır.⁹⁵² Aynı rivayet Bursevî’nin Rûhul-Beyânı’nda da bulunmaktadır.⁹⁵³

1.2.3. ‘Uyûnu’t-Tefâsîr’in Dilbilim Kaynakları

Kur’ân-ı Kerim insanlara dil aracılığıyla hitap etmiştir. Bu sebeple Kur’ân’ın anlaşılmasında dilin önemi âşikârdır. Kur’ân’ı dile dayalı olarak anlama uğraşısı, dilbilimsel tefsîr terimiyle ifade edilmektedir. Dilbilimsel tefsîr vahyin nüzûl döneminden başlayıp, sahabe ve tabiun dönemiyle devam eden, daha sonra hicri üçüncü asırda bir disiplin haline gelip sistemleşen Allah’ın kitabını dile dayalı yorumlamayı gaye edinen bir yöntemdir. Hz. Peygamber nâzil olan ayetleri kendisi izah ettiği gibi ashaptan gelen sorular üzerine de açıklamıştır. Ancak peygamberin irtihalinden sonra bu iş sahabinin kendisine kalmıştır. Sahabe gerek zaman, gerekse mekân açısından tenzil döneminde yaşadığı için o gün kullanılan dili ve Arapların örf, adetlerini iyi bilmekteydi. İşte bu gibi avantajlar sayesinde, onlar Kur’ân’ı Kerimi tefsîr edip, dilssel izahlarda bulunarak anlaşılmayan kelimelerin anlamlarını açıklamışlardır. Sahabîler içtihatlarını büyük ölçüde dile dayalı izahlarla temellendirmişlerdir.⁹⁵⁴ Zamanla tefsir Kur’ân’ın ayetlerindeki kelimelerin anlaşılması için Arapça’nın mana derinliklerinin incelenmesini gerekli kılmış ve tefsirin de artık bu kurallar bilinmeden yapılmayacağı kanaati oluşmuştur. Sivâsî de bu kanaatte olduğunu mukaddimesinde özellikle vurgulamıştır. Bu kısımda Sivâsî’nin tespit ettiğimiz Dilbilim kaynakları incelenecektir.

1.2.3.1. Halîl b. Ahmed

Ebû Abdîrrahmân, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ezdî (ö.175/791)⁹⁵⁵ Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimidir.⁹⁵⁶ Sivâsî ondan 5 adet nakil yapmıştır.⁹⁵⁷ Bakarâ suresi 1.ayetteki nakli aşağıda incelenmiştir.

(الم) الله اللطيف المجيد أنزل عليك الكتاب الموعود في التورية والإنجيل

⁹⁵¹ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 4/346.

⁹⁵² Semerkandî, Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyṣ es-Semerkandî), 3/539.

⁹⁵³ İsmâîl Hakkı Bursevî, Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman (Beyrût-Lübân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1439), 10/563.

⁹⁵⁴ Mehmet Ali Durur, “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbas’ın Dilbilimsel Tefsire Etkisi”, *Kesit Akademi Dergisi* 21 (01 Ağustos 2019), 400-401.

⁹⁵⁵ el-Mizzî, Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl, 8/236; ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 2/314; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrîst*, 138.

⁹⁵⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrîst*, 138.

⁹⁵⁷ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 1/23,27, 3/45,77,189.

(الم) وهي آية عند الكوفية بالعلم التوقيفي ، وكذا سائر الفواتح خلافا للبصرية ، وهي أسماء حقيقة ، حروف مجازا ، لأنه حكى عن الخليل أنه قال لأصحابه : كيف تلفظون بالكاف في لك والباء في ضرب؟ فقالوا : كاف ، با ، فقال : قلت بالاسم لا بالحرف ، وأنا أقول كه ، به ، فدل ذلك على اسميتها ، وإنما لم تعرب لعدم العامل فيها ، ولا محل من الإعراب عند من لم يجعلها أسماء للسورة كالجمله المبتدأة ، وعند غيره يجوز الرفع إما على الابتداء أو على الخبرية ، والنصب على حذف حرف الجر وإعمال فعل القسم فيها ، والجر لصحة القسم بها باضممار حرف الجر ، وتقديره فيها كما قيل في قولهم الله لأفعلن بالنصب والجر على اللغتين ، وسكونها وقف وليس ببناء ، وإلا لكان ككيف وأين ، كأنه قال : أقسم بهذه السورة (Elif. Lam. Mim.) “Allah, Latîf, Mecîd’dir, sana Tevrat ve İncil’de vadedilen Kitab’ı indirdi demektir. Kûfe âlimlerine göre, tevkîfî ilimle bir ayettir. Basra âlimlerinin aksine diğer surelerin başlarındaki harfler de böyledir. Bunlar hakiki isimlerdir, mecazi harflerdir. Çünkü Halil b. Ahmed’den rivayet edildiğine göre, arkadaşlarına ‘lek’ kelimesindeki ‘kef’ harfini ve ‘darab’ fiilindeki ‘ba’ harfini nasıl telaffuz ettiklerini sordu. Onlar da ‘kef’, ‘ba’ diye cevap verdiler. Bunun üzerine Halil, Siz harfî değil, ismini söylediniz. Ben ise ‘keh’, ‘beh’ derim” dedi. Bu, onların birer isim olduğunu gösterir. Bu harflerin irab edilmemesi, onları etkileyecek bir amilin olmamasındandır. Surelerin ismi olarak kabul etmeyenlere göre, bunlar mübtedâ bir cümle gibi irabda mahalli olmayan harflerdir. Diğerlerine göre ise, ref ya mübtedâ olarak ya da haber olarak caizdir. Nasb ise, harf-i cerin hazfedilmesi ve yemin fiilinin bunlara etki etmesiyle mümkündür. Cer ise, harf-i cerin gizlenmesiyle onlarla yemin etmenin sahih olmasıyla mümkündür. Bu, Allah’a yemin olsun ki yapacağım (والله لأفعلن) sözünde olduğu gibidir ki, iki lehçeye göre nasb veya cer ile okunur. Sükûnları ise duraklamadan dolaydır, bina değildir. Aksi takdirde, ‘keyfe’ ve ‘eyne’ kelimeleri gibi olurlardı. Sanki bu sureye yemin ederim demiştir.⁹⁵⁸ Keşşâf bu rivayeti Sîbeveyh’in Halil b. Ahmed’den rivayeti olarak ve kaynağı ile naklederken⁹⁵⁹ Sivâsî Sîbeveyh’i anmadan söze Halil b. Ahmed’in ismini vererek başlar. Bu rivayet Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ında Bir Harfle Lafzı Murad Etmek Babı’ndan alınmıştır.”⁹⁶⁰ Yine Sivâsî’nin diğer bir kaynağı Kevâşî de bu rivayeti kitabına almıştır.⁹⁶¹

1.2.3.2. Sîbeveyhi

Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö.180/796)⁹⁶² Arap dili

⁹⁵⁸ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/27.

⁹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳā’iki Ġavâmiẓi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Eḳâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 1/20.

⁹⁶⁰ Ebû Bişr (Ebû Osmân Sîbeveyhî, Ebû’l-Hasen, Ebû’l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire-Mısır: Mektebetü Hancı, 1408), 3/320.

⁹⁶¹ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri’l-Ḳur’âni’l-‘Azîz*, 1/54.

⁹⁶² ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*, 8/351; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 164; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, 12/190.

gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı⁹⁶³ ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir. Sivâsî kendisinden 10 adet nakilde bulunmuştur.⁹⁶⁴ Bu nakillerden Bakara suresi 2. ayet hakkındaki inceleme aşağıdadır.

قوله (فَأَمَّا) الفاء فيه لإظهار التفاوت بين حالتي المؤمنين والكافرين في ضرب المثل ، و «أما» حرف ، فيه معنى الشرط ، وضع لإعطاء فضل تأكيد النسبة وتفصيلها بعد ذكر المجمل أو على استئناف الكلام ، ويقع الاسم بعده مبتدأ ، ويلزم خبره الفاء كقولك أما زيد فذاهب ، تريد أنه يصدد الذهاب لا محالة بخلاف زيد ذاهب ، ومعناه : مهما يكن من شيء فزيد ذاهب ، نص عليه سيبويه في كتابه

Buradaki 'fâ' harfî, misal verilmesi durumunda müminlerin ve kâfirlerin durumları arasındaki farkı ortaya koymak içindir. 'Emmâ' şart anlamı taşıyan bir harftir. Cümleye, nispeti pekiştirme ve detaylandırma fazlalığı katmak için kullanılır. Veya cümlelerin yeni bir başlangıcıdır. Ondan sonra gelen isim mübtedâ olur ve haberi fâ harfî ile gelir. Mesela 'emmâ Zeydün fe-zâhibun' (Zeyd'e gelince, o mutlaka gidecektir) demeniz gibi. Bu, 'Zeydun zâhibun' (Zeyd gidiyor) cümlesinden farklı olarak, onun kesinlikle gideceği anlamını pekiştirir. Anlamı her ne olursa olsun, Zeyd mutlaka gidecektir. Sîbeveyh, kitabında bunu açıklamıştır.⁹⁶⁵ Ve altıncısı: O, kalp (yer değiştirme) işlemini, kelimenin yer değiştirmemesi durumunda, eşyâ gibi, başka bir sebep olmaksızın kelimenin gayr-i munsarif kalmasıyla anlaşılır. Çünkü 'eşyâ' kelimesi ittifakla çekimsizdir. Bunun üzerine Halil, Sîbeveyh ve onları takip edenler şöyle dediler: Onun vezni ef'alâ'dır ve aslı şey'â olup fa'lâ veznindedir. Sonra müennes elifi nedeniyle çekimsiz kılınır, ardından lam harfî fa harfinin yerine geçerek eşyâ olur ve vezni ef'alâ'dır. Kisâî dedi ki: Onun vezni ef'al'dır. Çünkü ortası illetli olan (harf-i illet taşıyan) fa'l veznindeki kelime, tıpkı kîl ve akyâl gibi ef'al vezninde çoğul yapılır." Ferrâ dedi ki: "Onun vezni ef'alâ'dır ve aslı eşey'â olup ef'alâ veznindendir. İlk hemze düşürülerek hafifletilmiştir. Ferrâ, şey kelimesinin aslı fey'il (فيعل) vezninde olan şey'i (شيئ) olduğunu düşünür, sonra tıpkı meyyit kelimesi gibi hafifletilmiştir. Sonra nebiyy kelimesinin enbiyâ şeklinde çoğul yapılması gibi eşey'â şeklinde çoğul yapılmıştır. Sonra iki hemzenin bir elifin arasına gelmesinden hoşlanmadığı için, fiilin lamı olan hemze hafifletilerek düşürülmüştür, böylece vezni 'ef'â' olmuştur."⁹⁶⁶ Zerkeşî'de *el-Burhân*'da Sîbeveyhin bu görüşünü nakletmiştir. Açık hemzeli ve şeddeli (mim'li) emmâ kelimesi. Bu kelime, cevabında Fâ harfinin bulunmasıyla şart anlamı taşıyan

⁹⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 164.

⁹⁶⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/ 38, 294, 2/188, 189, 268, 316, 3/77, 158, 4/102, 343.

⁹⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakk'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, 1/118; es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/197.

⁹⁶⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/137.

bir edattır. Sîbeveyh onu her ne olursa olsun (مهما يكن من شيء) olarak açıklamıştır. Bu kelimenin konuşmadaki faydası, sözü pekiştirmesidir. Örneğin, Zeyd gidiyor (زيد ذاهب) dersin. Eğer onun mutlaka gideceğini ve bunun kesin bir karar olduğunu vurgulamak istersen, Ama Zeyd, o mutlaka gidiyor (أما زيد فذاهب) dersin. Bu yüzden Sîbeveyh, bu kelimeyi Her ne olursa olsun, Zeyd gidiyor (مهما يكن من شيء فزيد ذاهب) diye tefsir etmiştir.⁹⁶⁷ el-Hâzimî, أما edatı hakkında Zemahşerî'nin yaptığı açıklama üzerinden meseleyi izah eder. Üçüncü anlam olan te'kîd (pekiştirme) hususuna gelince: Dilbilimcilerin pek azı bu anlamdan bahsetmiştir. Zemahşerî şöyle demiştir: Ammâ'nın konuşmadaki faydası, ona bir pekiştirme fazlalığı kazandırmasıdır.⁹⁶⁸ Burada Zemahşerî mutlak konuşmuştur, yani ammâ'yı her konuşmada mutlak olarak bir pekiştirme fazlalığı sağlayan bir edat olarak kabul etmiştir. Şöyle dersin: “Sen gidensin” (ذاهب أنت). Eğer bu durumu pekiştirmek ve onun mutlaka gideceğini, bunun bir azim ve niyet olduğunu vurgulamak istersen, Ama Zeyd, o mutlaka gidecektir (أما زيد فذاهب) dersin. Bu, bir pekiştirme anlamı taşır. Ancak bu, her zaman onunla birlikte bulunmayabilir. Bu yüzden dilbilimcilerden veya başkalarından pek azı bu anlamdan bahsetmiştir. Ama Zeyd, o mutlaka gidecektir sözü hakkında şöyle demiştir: Sîbeveyh'in onun tefsirinde (yani “ammâ”nın tefsirinde, kitabının tefsirinde değil) dediği gibi: Her ne olursa olsun, Zeyd mutlaka gidecektir. Bu tefsir, iki faydayı göstermektedir: Onun bir pekiştirme olduğunu ve onun bir şart anlamı taşıdığını. Ama Zeyd, o mutlaka gidecektir... Her ne olursa olsun, Zeyd mutlaka gidecektir demiştir: Bu, pekiştirme anlamı taşır. Her halükârda, pekiştirme anlamı o kadar açık değildir. Eğer pekiştiriyorsa, o zaman isim cümlesiyle veya başka bir şeyle de olabilir. Ancak ammâ kelimesinin tek başına ve kendisinden sonraki kelimeyle birlikte olduğu durumda... Bu yüzden dilbilimcilerin ve diğerlerinin çoğu bu anlamı ihmal etmiştir. Belki karinelerle söylenebilir, ancak pekiştirmenin ammâ'ya eşlik etmesi... Bu, tartışmalı bir konudur. Bu yüzden çoğu dilbilimci şöyle der: O, daima bir şart edatıdır ve çoğunlukla bir tafsîl (detaylandırma) edatıdır. Tefsîlin çoğunlukla olduğu açıktır. Dolayısıyla, ammâ basit bir edattır; şart, tefsîl ve te'kîd anlamı taşır. İşte bu şekilde söylemiştir ve biz de bu anlamların her birinin delillerini zikrettik.⁹⁶⁹

1.2.3.3. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ

Ebû Zekerîyyâ, Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-Esedî el-Absî el-Ferrâ' (ö.

⁹⁶⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi 'l-Kur'ân*, 1072.

⁹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâ'iki Gavâmi'zi 't-Tenzil ve 'Uyûni 'l-Ekâvil fî Vücûhi 't-Te'vîl*, 1/114.

⁹⁶⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Ömer b. Müsâid el-Hâzimî, *Şerhu Elfiyeti İbni Mâlik*, ts., 1741.

207/822)⁹⁷⁰ Kûfe Mektebi'nin imamı,⁹⁷¹ lûgat, edebiyat ve diğer ilim dallarında alim bir zattır. Özellikle nahiv ilminde temayüz etmiştir.⁹⁷² Sivâsî ondan 2 adet rivayette bulunmuştur.⁹⁷³ Bu iki rivayetten Mâide suresi 5. Ayetteki nakil aşağıda incelenmiştir.

قال الفراء : «شهادة» مبتدأ مضاف إلى «بينكم» اتساعا ، لأنه ظرف جعل اسما وأضيف إليه المصدر ، وقيل أصله ما بينكم ثم حذف ما منه ، أي شهادتكم فيما بينكم (إذا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ) ظرف لل «شهادة» (حينَ الوُصِيَّةِ) بدل من (إذا) ، وخبر المبتدأ (اثنتان) أي شهادة اثنتين بتقدير المضاف ، وصفة «اثنتان» (ذَوَا عَدْلٍ) أي صاحباً أمانة ودين (مِنْكُمْ) صفة أخرى ل (اثنتان) ، أي من المسلمين أو من أقارب الميت ، لأنهم أعرف بأحوال الميت وأنصح له في السفر والحضر (أَوْ آخِرَانِ) عطف على «اثنتان» ، أي أو شهادة رجلين آخرين (مِنْ غَيْرِكُمْ) أي من غير ملتكم ، قيل شهادة أهل الذمة نسخت بقوله تعالى (وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِنْكُمْ) ، وجازت في أول الإسلام لقلة المسلمين ، وقال شريح : يجوز شهادة أهل الذمة في الوصية إذا كان الرجل في السفر وتعذر الشهود من المسلمين عند مشارفة الموت ، ثم اعترض بين «آخران» وصفته قوله (إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ) أي سافرتم (فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ) أي أسبابه وشدائده ، والفاء فيه لعطف الجملة على ما قبلها ، وجواب الشرط محذوف ، تقديره : فشهدوا اثنتين آخرين وصفة «آخران» (تَحْبِسُونَهُمَا) أي آخران محبوبان أو استئناف بمعنى كيف نعمل إن ارتبنا بهما ، فقيل : تحبسونهما (مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ) وهو صلوة العصر وخصت بالذكر ، لأن عاداتهم أن يحلفوا بعدها لشرف ذلك الوقت ، لأنه وقت الغروب ، وأهل الأديان يعظمونه ويذكرون الله فيه ويحترزون عن الحلف الكاذب وقول الزور ، فندبنا الله تعالى إلى استحلافهم في هذا الوقت الذي هم يعظمونه ويجتنبون فيه الأكاذب ، وتعطف على «تَحْبِسُونَهُمَا» (فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ ارْتَبْتُمْ

Ferrâ şöyle demiştir: Şehadet kelimesi, 'beynekum' (aranızda) kelimesine izafe yapılarak mübtedâ olmuştur. Çünkü bu, zarf olan bir kelimenin isim olarak kullanılması ve kaynağa izafe edilmesidir.⁹⁷⁴ Vâhidî bu ayetin tefsirinde Ferrâ dedi ki: “Yüce Allah’ın “Aranızdaki şahitlik, birinize ölüm yaklaştığı zaman, vasiyet anında iki kişidir” sözünde, ‘isnân’ (iki kişi) kelimesinin ref’i, şehâdet kelimesiyledir, yani sizden iki kişi şahit olsun anlamındadır.”⁹⁷⁵ Zeccâc bu konuda iki görüş zikretmiştir: Birincisi, Ferrâ’nın görüşü gibidir. İkincisi, ona özgü bir görüştür ve şöyle der: Şehâdet kelimesi, mübtedâ olarak ref’ edilmiştir ve haberi isnândır. Anlamı şudur: Bu halin şahitliği, iki kişinin şahitliğidir. Bu durumda izafe hazfedilmiştir. Ayrıca şöyle demiştir: ‘İsnân’ kelimesinin şehâdet kelimesiyle ref’ edilerek iki kişinin şahit olması gerekir anlamında olması da caizdir. Ebû

⁹⁷⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 10/117-118; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, 14/154; ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 8/145.

⁹⁷¹ ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 8/145.

⁹⁷² Koç, *Kur’an ilimleri ve Tefsir Tarihi*, 139.

⁹⁷³ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/296, 2/191.

⁹⁷⁴ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/296-297.

⁹⁷⁵ Vâhidî, *el-Vasîṭ fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd (el-Vasîṭ Beyne’l-Makbûd ve’l-Basîṭ)*, 2/241.

Ali, Zeccâc'ın ilk görüşünü tercih etmiştir.⁹⁷⁶ Kurtubî de bu ayetin tefsirinde Vâhidî gibi Ferrâ'nın görüşünü nakletmiştir ⁹⁷⁷ *Keşşâf* ise 'isnân' kelimesinin şehâdet kelimesiyle mübtedanın haberi olarak ref' edildiğini belirtir.⁹⁷⁸

1.2.3.4. Ahfeş el-Evsat

Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?])⁹⁷⁹ Sîbeveyh'in öğrencisi⁹⁸⁰, Basra dil mektebinin tanınmış âlimidir. Aslen Belhli olup Basra'da yaşadı. Ahfeş lakabıyla tanınan Arap dil âlimlerinin tarihî sıra itibariyle ikincisi ve en meşhur olanıdır. Nahiv sahasındaki otoritesi sebebiyle Ahfeş denilince ilk akla gelen o olmuştur.⁹⁸¹ Sivâsî onun adını 5 defa kullanmış ve ondan nakilde bulunmuştur.⁹⁸²

قوله (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ) لَا يَنْصَرِفُ كَحَمَاءٍ ، جمع شيء ، ووزنه فعلاء وأصله شيء بهمزتين على بينهما ألف عند سيبويه ثم نقلت الأولى قبل الفاء ، فصارت أشياء على وزن أفعاء ، وعند الأخفش أصله أشياء وزن أفعلاء ، جمع شيء ، ثم خفف وجمع ، فوزنه أفعاء بحذف لام الكلمة عنده

(*Ey iman edenler! Şeyi sormayın*) Eşyâ kelimesi, tıpkı hamrâ gibi gayr-i munsarif bir kelimedir ve şey kelimesinin çoğuludur. Sîbeveyh'e göre aslı, şey'â olup, iki hemze ve bir eliften oluşur. Birinci hemze, fâ'dan önce gelerek eşyâ şeklini almıştır ve vezni ef'âu'dur. Ahfeş'e göre ise aslı, eş'iyâ olup, vezni ef'ilâ'dır. Sonra harf düşürülerek hafifletilmiş ve vezni ef'âu olmuştur.⁹⁸³

Bu konuda derli toplu bilgiyi Zeccac'da bulmak mümkündür. Onun *Meâni'l Kur'an*'daki izahını aynen aktarıyoruz. Eşyâ أشياء kelimesi, cer konumunda olmasına rağmen fethalı okunur, çünkü "gayr-i munsarif" bir kelimedir. Kisâî dedi ki: Sonu, hamrâ حمراء kelimesinin sonuna benziyor ve onun vezni ef'âl'dir. Çok kullanıldığı için de çekimsiz kılınmıştır. Ancak Basralılar ve Kûfeli âlimlerin çoğu, Kisâî'nin bu görüşünün yanlış olduğu konusunda hemfikir olup, ona O halde ebnâ أبناء ve esmâ أسماء kelimelerini de çekimsiz yapman gerekir" diyerek karşı çıkmışlardır. Ahfeş (Saîd bin Mes'ade) ve Ferrâ dedi ki: Aslı, 'heyin' هين ve 'ehvenâ' أهوناء gibi 'ef'ilâ' أفعلاء veznindedir. Aslı, 'eşya'â' أشياء olup, 'eşbâ'â' أشباعا veznindeydi. İki hemze bir elifin arasına geldiği için ilk hemze

⁹⁷⁶ Vâhidî, *et-Tefsîrû 'l-Basîl*, 7/565.

⁹⁷⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi 'l-Kur'an*, 6/351.

⁹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmi'zi 't-Tenzil ve 'Uyûni 'l-Ekâvîl fî Vücûhi 't-Te'vîl*, 1/640-641.

⁹⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, c. 11/98.

⁹⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, c. 11/98; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 166.

⁹⁸¹ İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/526.

⁹⁸² Sivâsî, *'Uyûnu 't-Tefâsîr li 'l-Fudalâ 'i 's-Semâsîr*, 1/294, 2/274, 307, 4/102.

⁹⁸³ Sivâsî, *'Uyûnu 't-Tefâsîr li 'l-Fudalâ 'i 's-Semâsîr*, 1/294.

düşürüldü.” Bu da hatalı bir görüştür, çünkü şey شيء kelimesi fa’l فعل veznindedir ve fa’l فعل veznindeki bir kelime “ef’ilâ” (أفعلاء) vezninde çoğul yapılamaz. Ancak “heyin” هين kelimesinin aslı “ehîn” أهين dir ve nasîb نصيب ve “ensibâ” أنصبا gibi fa’l فعل vezninde olan kelimeler ef’ilâ أفعلاء vezninde çoğul yapılabilir. Halil dedi ki: Eşyâ أشياء topluluk için kullanılan bir isimdir ve aslı şey’â شئاء olup, fa’lâ فعلاء veznindeydi. İki hemze ağır geldiği için birincisi kelimenin başına alınarak ef’alâ أفعاء veznine dönüştürüldü. Tıpkı ‘enûk’ أنوق kelimesinden ‘eynuk’ (أينق) yapılması ve ‘kuvûs’ (قووس) kelimesinden ‘kısı’ كسي yapılması gibi.” Halil’in görüşünü, “eşyâ” أشياء kelimesinin çoğulu olan “eşâvâ” أشاوى ve “eşâyâh” أشاياه kelimeleri de desteklemektedir. Halil’in bu görüşü, Sîbeveyh, Ebû Osman el-Mâzinî ve Ziyâdî dışında tüm Basralıların görüşüdür. Ziyâdî ise Ahfeş’in görüşüne meyletmıştır. Mâzinî’nin bu konuda Ahfeş ile tartıştığı ve onu susturduğu rivayet edilmiştir. Çünkü ona sordu: Eşyâ kelimesinin tasgîri nasıl yapılır? Ahfeş şöyle dedi: Uşeyâu أشياء şeklinde, yani ilam ile.⁹⁸⁴ Aynı konuyu Hasan bin Muhammed bin Şeref Şah el-Hüseyîn el-Esterebâdî, *Şerhu Şâfiye-i İbn Hâcib*’te incelemiş ve yukarda Zeccac’dan verilen metni aynen tekrar etmiştir.⁹⁸⁵

1.2.3.5. Müberred

Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî el-Müberred, Ebû’l-Abbâs (ö. 286/900)⁹⁸⁶ Basra dil ekolüne mensup, Arap dili ve edebiyatı âlimidir.⁹⁸⁷ Sivâsî ondan aşağıda verilen alıntı dışında nakil yapmamıştır.

(أَمْ يَقُولُونَ) أَيُّ بَلِّ يَقُولُونَ (أَفْتَرَاهُ) أَيُّ اخْتَلَقَهُ مِنْ تَلْقَاءِ نَفْسِهِ (قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ) أَيُّ مِثْلِ سُوَرِ الْقُرْآنِ آيَةُ سُورَةٍ كَانَتْ (مُفْتَرِيَاتٍ) أَيُّ مِثْلَاتٍ تَمَاتَلَتْ فِي حَسَنِ النِّظْمِ وَالْبَيَانِ إِنْ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ أَنَّ مُحَمَّدًا اخْتَلَقَهُ مِنْ ذَاتِ نَفْسِهِ ، قِيلَ : كَيْفَ يَسْتَقِيمُ هَذَا مَعَ قَوْلِهِ فِي يُونُسَ (فَأْتُوا) سُورَةَ (مِثْلِهِ) ، وَقَدْ عَجَزُوا عَنْهُ فَيَكُونُ كَقَوْلِ رَجُلٍ آخَرَ أَعْطَانِي دِينَارًا فَعَجَزَ فَقَالَ أَعْطَانِي عَشْرَةَ دَنَانِيرَ ، وَأَجِيبْ عَنْهُ بِأَنَّ سُورَةَ هُودَ نَزَلَتْ أَوَّلًا لِلتَّحْدِي وَمَنْعِهِ الْمَبْرَدَ ، لِأَنَّ نَزُولَ سُورَةِ يُونُسَ سَابِقٌ عَنْهُ وَقَالَ : الْمَعْنَى إِنْ عَجَزْتُمْ عَنِ الْإِتْيَانِ بِسُورَةٍ مِثْلِهِ فِي الْأَخْبَارِ وَالْأَحْكَامِ وَالْوَعْدِ وَالْوَعِيدِ فَاتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مِنْ غَيْرِ وَعْدٍ وَلَا وَعِيدٍ ، وَإِنَّمَا هِيَ مَجْرَدُ الْبَلَاغَةِ (وَادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ) أَيُّ اسْتَغْنَوْا بِالْهَنْكَمِ لِلْمَعَارِضَةِ (إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ)

(Yoksa onu uydurdu mu diyorlar?) Yani, bilakis onu kendi nefsinden uydurdu. (De ki: “Haydi siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin!”) Yani, Kur’an’ın sureleri gibi, nazım ve beyan güzelliği bakımından onunla benzeşen, uydurulmuş on sure getirin. Eğer

⁹⁸⁴ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbühu*, 2/212.

⁹⁸⁵ Hasan b. Muhammed b. Şeref Şah el-Hüseyîn el-Esterebâdî, *Şerhu Şâfiyei İbn Hâcib*, thk. Abdûlmaksûd Muhammed (Mektebetü’s-Sekâfetüt-Diniyye, 1425), 1/194.

⁹⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 13/576-577; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, 4/151.

⁹⁸⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 186.

Muhammed'in onu kendi nefsinden uydurduğunu iddia ediyorsanız. “Bu, Yûnus suresindeki (*Onun gibi bir sure getirin*) ayetiyle nasıl bağdaşır?” diye sorulabilir. Çünkü onlar bir sure getirmekten bile aciz kalmışlardır. Bu, bir adamın başka bir adama “bana bir dinar ver” deyip de o adamın aciz kalması üzerine, “bana on dinar ver” demesi gibidir. Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: Hûd suresi önce nazil olmuştur ve meydan okuma onunla başlamıştır. Ancak Müberred bunu kabul etmez, çünkü ona göre Yûnus suresi daha önce inmiştir. O şöyle demiştir: “Yûnus suresindeki ayetin anlamı, haber, hüküm, vaad ve tehdit bakımından onun gibi bir sûre getirin” şeklindedir. “Eğer bunlarda onun gibi bir sûre getirmekten aciz kalırsanız, o zaman haber, vaad ve tehdit olmaksızın, sadece belagat bakımından onun gibi on sûre getirin”. (*Allah'tan başka gücünüzün yettiği herkesi de yardıma çağırın*): Yani, karşı koymak için ilahlarınızdan yardım isteyin. (*Eğer doğru söylüyorsanız*) yani “Onu uydurdu” sözünüzde doğruysanız.⁹⁸⁸ Sivâsî Müberred'den yaptığı bu alıntıyı Begavî'den almıştır.⁹⁸⁹ Aynı ayetle ilgili olarak Kevâşî⁹⁹⁰ Müberred'in görüşünü onun ismini zikretmeden kitabına almıştır. Semânî ise Müberred'in bu görüşünü soru cevap şeklinde açıklamaktadır.⁹⁹¹ Semânî'nin anlatımı şöyledir; “Eğer denirse ki: ‘Yûnus Sûresi’nde (*Onun gibi bir sûre getirin*) dediği halde, onlar bir sûre getirmekten bile aciz kalmışken, onlara (*Onun gibi on sûre getirin*) demesi nasıl doğru olur? Bu, bir adama ‘bana bir dirhem ver’ dediğinde, o bunu yapamayınca ‘bana on dirhem ver’ demesi gibi değil midir? Ayrıca, (*uydurulmuş*) dedi. Allah'ın uydurmayı emretmesi caiz midir? Cevap: Bu soruya, bazı âlimler şöyle cevap vermiştir: ‘Hûd Sûresi, sıralamada sonra gelse de, nüzul bakımından önce inmiştir.’ Müberred ise bu görüşü reddetmiş ve ‘Hayır, aksine Yûnus Sûresi önce nazil olmuştur’ demiştir. Müberred, soruya şöyle cevap vermiştir: ‘Yûnus Sûresi’ndeki (*Onun gibi bir sure getirin*) sözünün anlamı, gayb haberleri, hükümler, vaad ve tehditler açısından onun gibi bir sûre getirin demektir. Onlar bunda aciz kalınca, Hûd Sûresi’nde onlara şöyle dedi: ‘Eğer siz, Kur’an gibi haberleri, hükümleri, vaadi ve tehdidi olan bir sûre getirmekten aciz kalırsanız, o zaman gayb haberi, hüküm, vaad ve tehdit içermeyen, sadece belagat açısından onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.’ Bu, doğru bir cevaptır.⁹⁹²

⁹⁸⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/195.

⁹⁸⁹ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/473-474.

⁹⁹⁰ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/411-412.

⁹⁹¹ es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 2/417.

⁹⁹² es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 2/417.

1.2.3.6. Zeccâc

İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, Ebû İshâk en-Nahvî (ö. 311/923)⁹⁹³ Müberred'in talebesi⁹⁹⁴ Alî Ebû'l-Fâris'in hocasıdır.⁹⁹⁵ Arap dili ve edebiyatı âlimi ve müfessirdir. 'Uyûnû't-Tefâsîr'de ondan 2 adet nakil yapılmıştır. Birincisi aşağıda incelenen Kehf suresi 11. ayettir. İkincisi ise Neml suresi 26. ayettir.⁹⁹⁶

(فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ حِجَابًا مِّنْ أَنْ تَسْمَعَ ، أَيْ أَنْمَانَهُمْ نَوْمًا ثَقِيلًا لَا يُؤْثِرُ فِيهِ صَوْتُ مَا ، قَوْلُهُ (فِي الْكُهْفِ) ظَرْفُ لَ «ضَرَبْنَا» ، وَمَفْعُولُهُ مَحْذُوفٌ وَهُوَ «حِجَابًا» (سَيِّئِينَ عَدْدًا) ظَرْفُ آخِرِ لَ «ضَرَبْنَا» ، أَيِ ذَوَاتِ عَدَدٍ يَرِيدُ الْكَثْرَةَ كَمَا اخْتَارَهُ الزَّجَاجُ ، لِأَنَّ الْكَثِيرَ يَحْتَاجُ إِلَى الْعَدِّ وَالْقَلِيلَ لَا يَحْتَاجُ

(*Kulaklarına vurduk*) Yani, duymalarını engelleyen bir perde koyduk; yani, hiçbir sesin onları etkilemeyeceği kadar derin bir uykuya daldırdık. Mağarada bu, *darabnâ* (*vurduk*) fiilinin zarfıdır ve mef'ûlü olan 'hicâben' hazfedilmiştir. (*Belli bir yıl için*) Bu, *darabnâ* fiilinin başka bir zarfıdır. Yani sayısı çok olan yıllar demektir. Zeccâc'ın da tercih ettiği gibi, 'adeden' kelimesi burada çokluk anlamı taşır. Çünkü çok olan şey sayılmaya ihtiyaç duyar, az olan ise ihtiyaç duymaz.⁹⁹⁷ Sivâsî'nin burada belirttiği Zeccâc'ın görüşü aynı şekliyle *Keşşâf*'ta bulunmaktadır.⁹⁹⁸ Begavî Zeccâc'ın görüşünü onun ismini vermeden nakleder.⁹⁹⁹ Semerkandî de bu konuda Begavî gibi davranmıştır.¹⁰⁰⁰

1.2.3.7. Ebû Ali el-Fârisî

Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr b. Süleyman, Ebû Alî el-Fârisî en-Nahvî (ö.377/987)¹⁰⁰¹ Basra mektebine mensup nahiv âlimidir.¹⁰⁰² Sivâsî Ebû Ali'den aşağıdaki bölüm dışında her hangi bir alıntı yapmamıştır. İfadelerinden onun görüşünü paylaştığı görülmektedir.

وقيل : «الشركاء سدة أصنامهم» ، لأنهم كانوا يحسنون لهم ذلك العمل وبعضهم رد هذه القراءة للفصل بين المضاف والمضاف إليه بغير ظرف ، وأجيب عنه بأن القرآن محكوم بصحته ، بل بتواتره ، وهو قراءة ابن عامر ، والطعن فيه يكون طعنا في علماء الأمصار الذين جعلوه أحد القراء السبعة المرضية وطعنا في الفقهاء الذين يعاصرونهم حيث لم ينكروا عليهم والكل أجمعوا على صحته يقرؤونها في محاربتهم ، والله أكرم

⁹⁹³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 14/360; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 6/87.

⁹⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 190.

⁹⁹⁵ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 14/360.

⁹⁹⁶ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/219.

⁹⁹⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 3/40.

⁹⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 2/643.

⁹⁹⁹ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/132.

¹⁰⁰⁰ Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyṣ es-Semerḳandî)*, 2/290.

¹⁰⁰¹ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 8/284; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/379; ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, 2/179.

¹⁰⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 200.

من أن يجمعهم على الخطأ ، فلو كان كما زعم لكان قرآنا غير عربي ذا عوج ، ومثله موجود في القرآن على قراءة من قرأ «ولا تحسبن الله مخلف وعده رسله» بنصب «وعده» ، وأيضا احتج أبو علي في كتابه على هذه القراءة بقول الشاعر «زج القلوص أبي مزادة» ، يعني قد جاء في الشعر الفصل على حد ما قرأه ابن عامر ، فطعن الجاهل بعلّة الحكم لا يكون طعنا في صحة ذلك الحكم

.....Bir görüşe göre ise ortaklar, putların hizmetkârlarıdır, çünkü onlar bu ameli onlara güzel gösteriyorlardı. Bazıları, muzaf ile muzafun ileyh arasına zarf olmayan bir kelimenin girmesi nedeniyle bu kıraati reddetmiştir. Ancak buna şöyle cevap verilmiştir: Kur'an'ın sahih olduğu, hatta mütevâtir olduğu sabittir. Bu, İbn Âmir'in kıraatidir. Bu kıraate dil uzatmak, onu yedi muteber kıraat imamından biri yapan şehirlerin âlimlerine ve onlarla aynı dönemde yaşayan, onlara itiraz etmeyen fakihlere dil uzatmak anlamına gelir. Oysa hepsi bu kıraatin sahih olduğu konusunda ittifak etmiştir ve onu mihraplarında okumuşlardır. Allah onları hata üzerinde birleştirmeyecek kadar cömerttir. Eğer bu iddia doğru olsaydı, bu kıraat, içinde çarpıklık bulunan, Arapça olmayan bir Kur'an olurdu. Bunun benzeri, başka kıraatlerde de vardır. Mesela, (Allah'ı peygamberlerine verdiği sözden dönmüş sanma) ayetini, va'dihî kelimesini mansub okuyan kıraat gibi. Ebû Ali de kitabında bu kıraatin doğruluğuna, şairin "Zec el-kalûs ebî mezâde" sözüyle delil getirmiştir. Yani, şiirde de İbn Âmir'in okuduğu gibi ayrılmalar gelmiştir. Bu nedenle, bir hükmün ilmini bilmeyen bir cahilin o hükme dil uzatması, o hükmün sıhhatine zarar vermez.¹⁰⁰³

Zemahşerî şöyle demiştir: "Ortakları onlara süsledi." İbn Âmir'in kıraatine gelince: 'Katl' kelimesinin ref'i, 'evlâd' kelimesinin nasbı ve 'şürekâ' kelimesinin cerri ile 'katl'in 'şürekâ'ya izafe edilmesi ve araya zarf olmayan bir kelimenin girmesi, zorunluluk (şiir) durumunda bile çirkin ve reddedilecek bir şeydir.¹⁰⁰⁴ Aynı konuyu Nesefî¹⁰⁰⁵ ve Kurtubî de ele almıştır. "İbn Âmir'in bu kıraati, muzâaf (tamlanan) ile muzâfun ileyh (tamlayan) arasını ayırmaktadır. Bunun bir benzeri de şairin şu sözüdür: 'Onu bir karışımla savurdum... tıpkı Ebû Mezâde'nin genç deveyi savurması gibi'¹⁰⁰⁶ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Kevâşî'ye bakıldığında ise Ebû Ali'nin bu görüşünün orada kayıtlı olduğu ve

¹⁰⁰³ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 2/40.

¹⁰⁰⁴ Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Ḥaḳā'iki Gavâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl, 2/70.

¹⁰⁰⁵ en-Nesefî, et-Teyzîr fî't-Tefsîr, 6/229; el-Begavî, Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân, 3/193.

¹⁰⁰⁶ el-Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân, 7/92.

ifadelerinin Sivâsî'ye benzediği görülmektedir.¹⁰⁰⁷ Ebû Ali'nin kitabında bu meseleyi uzunca anlattığı görülmektedir.¹⁰⁰⁸

1.2.3.8. İbnü'l-Hâcib

Ebû Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Kürdî ed-Düveynî, Ebû Amr Cemâlüddîn ibnü'l-Hâcib (ö.646/1249)¹⁰⁰⁹ Arap gramerine dair *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakihidir. Sivâsî ondan tefsirinde bir yerde nakilde bulunmuştur. Bu nakil aşağıda incelenmiştir.

(الرَّحْمَنُ) أي الذي يرحم كافة الخلق بإبصال الرزق والنفع إليهم في الدنيا ، من الرحمة ، وهي في الأصل التعطف ، واستعملت للأنعام مجازا هنا ، وقال ابن الحاجب :الرحمن مجاز لا حقيقة له

(*Er-Rahmân*) Yani, dünyada tüm yaratılmışlara rızık ve fayda ulaştırarak onlara merhamet eden. '*Rahmet*' kelimesinden türemiştir, ki bu kelime aslen şefkat ve acımayı ifade eder, ancak burada mecâzen ihsan ve nimeti ifade etmek için kullanılmıştır. İbnü'l-Hâcib dedi ki: "Er-Rahmân, hakikati olmayan bir mecazdır."¹⁰¹⁰ Sivâsî İbnü'l-Hâcib'in bu görüşünü onun *Muhtasar*'ından almıştır.¹⁰¹¹ İbn Arafe tefsirinde bu görüşü İbn Hâcib'den nakletmiştir.

قال ابن عرفة: وذكروا أن الرحمن من المجاز الذي ليست له حقيقة، حسبما ذكره ابن الحاجب، [وقال]: وفي استلزام المجاز حقيقة خلاف العكس المستلزم لو لم يستلزم [العربي الوضع عن الفائدة]،

İbn Arafe dedi ki: "İbnü'l-Hâcib'in de belirttiği gibi, 'er-Rahmân'ın hakikati olmayan bir mecaz olduğunu söylediler." dedi ki: "Bir mecazın hakikati zorunlu kılması, aksinden farklıdır, zira eğer hakikatin gereği olmasaydı, Arapça bir kelime boşuna konulmuş olmazdı."¹⁰¹² Aynı görüş *Keşşâf*'ta da bulunmakla beraber İbnü'l-Hâcib'den nakil olarak değil Zemahşerî'nin kendi görüşü olarak¹⁰¹³ kaydedilmiştir.

1.2.4. Kıraat Âlimleri

¹⁰⁰⁷ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-'Azîz*, 2/159-160.

¹⁰⁰⁸ Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hüce li'l-Kurrâ 'i's-Seb'a*, thk. Bedreddin Kahvecî - Beşir Cüveycâtî (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1413), 3/413.

¹⁰⁰⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 23/264-265; ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 4/211; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ es-Suâl ve'l-Emel fî İlmi'l-Usûl ve'l-Cedel*, thk. Nezâr Hamâdu (Beyrût-Lübân: Dâru İbn Hazm, 1426), 54.

¹⁰¹⁰ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ 'i's-Semâsîr*, 1/23.

¹⁰¹¹ Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd Şerhi Muhtasaru İbn Hâcib*, thk. Terhîb b. Rebîân ed-Dûsirî (Medine-Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşdi Nâşirûn, 1426), 1/249.

¹⁰¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Arafe, *Tefsîru İbn Arafe*, ed. Thk.Celal Eşyûtî (Beyrût-Lübân: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 20089), 4/121.

¹⁰¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâ'iki Ğavâmi'î't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/27.

Sözlükte kırâat “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamında mastar; “sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme” anlamında isimdir. Aynı kökün kur’ân şeklinde gelen masdarı da kırâat ile eş anlamlıdır. Terim olarak, Kur’ân-ı Kerîm’in kelimelerinin okunuşlarını ve okunuş farklılıklarını nakledenlere nisbet ederek bildiren ilme “*kıraat ilmi*” denir. Konusu ise Kur’an kelimelerinin peygambere talim buyrulan farklı okuyuş şekilleridir.¹⁰¹⁴ İslami ilimlerin temel başlangıç noktası hiç kuşkusuz Kur’an ve Kur’an’ın tefsiri, yorumlanması, anlaşılması meselesidir. Kur’an ayetlerinin tefsiri ve yorumlanması sürecinde Kur’an kıraatlerinin önemli bir katkısı vardır. Kıraat ilminin sağladığı bu hayati katkı, klasik tefsir literatürü içerisinde kıraat-tefsir ilişkisini temel bir menzil taşı haline getirmiştir.

1.2.4.1. İbn Âmir

Abdullah b. Âmir b. Yezîd Temîm b. Rebîa b. Âmir b. Abdullah b. İmrân el-Yahsubî eş-Şâmî, Ebû İmrân (ö.118/736)¹⁰¹⁵ Yedi kıraat imamından biri ve tâbîinin ilk tabakasındandır. Şam kadısı ve Şam Emevî Camii’nin uzun yıllar imamı olarak görev yapmıştır.¹⁰¹⁶ Tefsirde ismi ve görüşü 2 defa geçmiştir. İki de Enâm Suresi 137. ayette bulunmaktadır. İlgili kısım aşağıda incelenmiştir.

وقيل : «الشركاء سدة أصنامهم» ، لأنهم كانوا يحسنون لهم ذلك العمل

وبعضهم رد هذه القراءة للفصل بين المضاف والمضاف إليه بغير ظرف ، وأجيب عنه بأن القرآن محكوم بصحته ، بل بتواتره ، وهو قراءة ابن عامر ، والطعن فيه يكون طعنا في علماء الأمصار الذين جعلوه أحد القراء السبعة المرضية وطعنا في الفقهاء الذين يعاصرونهم حيث لم ينكروا عليهم والكل أجمعوا على صحته يقرؤونها في محاربتهم ، والله أكرم من أن يجمعهم على الخطأ ، فلو كان كما زعم لكان قرآنا غير عربي ذا عوج ، ومثله موجود في القرآن على قراءة من قرأ «ولا تحسبن الله مخلف وعده رسله» بنصب «وعده» ، وأيضا احتج أبو علي في كتابه على هذه القراءة بقول الشاعر «زج القلوص أبي مزادة» ، يعني قد جاء في الشعر الفصل على حد ما قرأه ابن عامر ، فطعن الجاهل بعله الحكم لا يكون طعنا في صحة ذلك الحكم

....Bir görüşe göre ise ortaklar, putların hizmetkârlarıdır, çünkü onlar bu ameli onlara güzel gösteriyorlardı. Bazıları, muzaf ile muzafun ileyh arasına zarf olmayan bir kelimenin girmesi nedeniyle bu kıraati reddetmiştir. Ancak buna şöyle cevap verilmiştir: Kur’an’ın

¹⁰¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 1/128; Ramazan Pakdil, *Ta’lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025), 450.

¹⁰¹⁵ ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 4/95; el-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, 1/380.

¹⁰¹⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzde Uygulamalar (Türkiye-Suudi Arabistan Örneği)*, 92; Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta’limi*, 66.

sahih olduğu, hatta mütevâtir olduğu sabittir. Bu, İbn Âmir'in kıraatidir. Bu kıraate dil uzatmak, onu yedi muteber kıraat imamından biri yapan şehirlerin âlimlerine ve onlarla aynı dönemde yaşayan, onlara itiraz etmeyen fakihlere dil uzatmak anlamına gelir. Oysa hepsi bu kıraatin sahîh olduğu konusunda ittifak etmiştir ve onu mihraplarında okumuşlardır. Allah onları hata üzerinde birleştirmeyecek kadar cömerttir. Eğer bu iddia doğru olsaydı, bu kıraat, içinde çarpıklık bulunan, Arapça olmayan bir Kur'an olurdu. Bunun benzeri, başka kıraatlerde de vardır. Mesela, (Allah'ı peygamberlerine verdiği sözden dönmüş sanma) ayetini, va'dihî kelimesini mansub okuyan kıraat gibi. Ebû Ali de kitabında bu kıraatin doğruluğuna, şairin "Zec el-kalûs ebî mezâde" sözüyle delil getirmiştir. Yani, şiirde de İbn Âmir'in okuduğu gibi ayrılmalar gelmiştir. Bu nedenle, bir hükmün ilmini bilmeyen bir cahilin o hükme dil uzatması, o hükmün sıhhatine zarar vermez.¹⁰¹⁷ Sivâsî burada Zemahşerî'yi eleştirmektedir. Çünkü Zemahşerî "arada zarf olmaksızın katl kelimesinin Şürekâ kelimesine izafeti sadece zarûreten olur ki o da şiirde olur"¹⁰¹⁸ diyerek İbn-i Âmir'in kıraatini eleştirmektedir. Sivâsî de ona cevap vermektedir. Yine kıraat kitaplarından *Budûru'z-Zâhire* bu konuyu şöyle özetlemektedir:

زین لکثیر من المشرکین قتل أولادهم شرکاًؤهم "قرأ ابن عامر بضم الزاي في زين وكسر يائه ورفع لام قتل ونصب دال أولادهم وخفض همزة شرکاًؤهم، والباقون بفتح الزاي والياء ونصب لام قتل وكسر دال أولادهم ورفع همزة شرکاًؤهم

İbn Âmir bu ayeti "zuyyine" (zel ve lâmeli dammeli ve yâ harfî kesreli), "katlü" (lam harfî ötreli), 'evlâdehum' (dal harfî üstünlü) ve 'şürekâihim' (hemze esreli) şekilde okumuştur. Diğer kıraat imamaları (cumhur) ise; 'zeyyene' (zel ve ya harfleri üstünlü), 'katle' (lam harfî üstünlü), 'evlâdihim' (dal harfî esreli) ve 'şürekâühüm' (hemze ötreli) şekilde okumuşlardır.¹⁰¹⁹

1.2.4.2. Âsım b. Behdele

Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî, Ebû Bekr (ö. 127/745)¹⁰²⁰ Kûfeli, yedi kıraat imamından biri ve tâbiîndendir.¹⁰²¹ Günümüzde en çok okunan kırâat Asım

¹⁰¹⁷ Sivâsî, 'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr, 2/40.

¹⁰¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haḳā'iki Gāvâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 2/66.

¹⁰¹⁹ Abdulfettâh el-Kâdî, *el-Budûrû'z-Zâhire: el-Kırâ'âtü'l-Âşrû'l-Mütevâtire min Tarîki's-Şâtibiyyeti ve'd-Dürreti* (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1401), 135.

¹⁰²⁰ el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, 2/527; ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, c. 3/248; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100.

¹⁰²¹ Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzde Uygulamalar (Türkiye-Suudi Arabistan Örneği)*, 77.

kırâatıdır.¹⁰²² Sivâsî adını vererek ondan sadece Âli İmrân Suresi'nin tefsirinde geçen ve aşağıda incelenen rivayetin dışında nakil yapmamıştır.

الم (١) الله لا إله إلا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ¹⁰²³

(الم) بفتح الميم وصلا لالتقاء الساكنين تخفيفا وهما الميم ولام التعريف ويسكون الميم وقفا والابتداء بما بعدها ، وذلك مروى عن عاصم ، الله اللطيف المجيد هو (الله) الذي (لا إله إلا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ) أي الذي يبقى أبدا ويقوم على تدبير خلقه بالرزق والأجل

"(Elif, Lâm, Mîm) kelimesindeki 'Mîm' harfî, geçiş halinde iki sakinin (cezimli harfin) yan yana gelmesinden ötürü dile hafiflik sağlamak için - ki bu iki sakin: 'Mîm' harfî ile 'Lâm-ı Ta'rif'tir - fetha ile okunur. Durulduğunda ise 'Mîm' sakin (cezimli) kılınır ve sonrasındaki kelimeyle yeniden başlanır. Bu kıraat Asım'dan rivayet edilmiştir."¹⁰²⁴

Bu konu Zemahşerî¹⁰²⁵ ve Begavî'de¹⁰²⁶ uzunca anlatılmıştır. Sivâsî İmam Âsım'ın görüşünü kısaca anlatmak istese de konuyu açık bir şekilde İbn Mücâhid *Kitâbü's-Seb'a* kitabında şu şekilde açıklanmaktadır: “Yüce Allah'ın sözü (الم الله) Tüm kıraat imamları (الم الله) ayetini, mîm'i fethalı ve elifi düşürerek okumuşlardır. Ancak Mûsâ el-Kâdî'nin bana anlattığına göre o şöyle demiştir: Bize Muhammed b. Yezîd anlattı, o da Yahyâ'dan, o da Ebû Bekir'den, o da Âsım'dan rivayet etti ki: Âsım (الم الله) diye durdu, sonra (الم الله) diye başladı ve Mîm'i sükûnlu okudu. Yahyâ dedi ki: Âsım'dan en son ezberlediğim (الم الله) ayetini Hamza'nın kıraati gibi okuduğudur. Mûsâ b. İshâk bize anlattı, o da Ebû Hişâm'dan dedi ki: Ebû Yûsuf el-A'sâ'nın Ebû Bekr'e okuduğunu duydum (الم الله) diye durdu ve sonra {الله} kelimesine hemze ile başladı .Muhammed b. el-Cahm bana, İbn Ebî Ümeyye'den, o da Ebû Bekr'den, o da Âsım'dan rivayet etti ki: (الم الله)cezimli olarak okudu, sonra الله diye başladı Ahmed b. Muhammed b. Sadaka bana anlattı, o da Ebû'l-Esbât'tan, o da Abdurrahmân b. Ebî Hammâd'dan, o da Ebû Bekr'den, o da Âsım'dan rivayet etti ki: (الم الله): ayetini Mîm'i sükûnlu ve elifi keserek (ayırdığı) okudu. .Muhammed b. el-Cahm bana, Ferrâ'dan rivayet etti ki: Âsım , (الم الله) kelimesini cezimli ve (el-lâh) kelimesini keserek (ayırarak) okudu. Âsım'dan bilinen (الم الله) ayetinin vasl (geçişli) olarak okunmasıdır Hafs'ın Âsım'dan rivayeti ise (الم الله) ayetini Mîm'i fethalı ve elifi hemzesiz (vasl ile) okumasıdır.¹⁰²⁷

¹⁰²² Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, 67.

¹⁰²³ Âli İmrân 3/1-2.

¹⁰²⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/142.

¹⁰²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/313.

¹⁰²⁶ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/407.

¹⁰²⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kırâ'ât*, thk. Şevki Dayf (Kahire-Mısır: Dâru'l-Meârif, 1392), 200; el-Kâdî, *el-Budûrû'z-Zâhire: el-Kırâ'âtü'l-Âşrû'l-Mütevâtire min Tarîki's-Şâtibiyyeti ve'd-Dürreti*, 58.

Sivâsî'nin bu rivayeti nerden aldığı incelendiğinde Vâhidî'nin *Basît*'te kullandığı ifadeler bu konuyu açıklamaktadır.

{الم} اجتمعت القراء على فتح الميم، وإدراج ألف الله في الوصل، إلا ما رويت شاذًا عن عاصم: أنه سكن الميم وقطع الألف.

“Kıraat imamları, Elif-Lâm-Mîm ayetinde Mîm’in fethasını (üstün) okumak ve geçiş halinde Allah kelimesinin elifini dâhil etmek hususunda ittifak etmişlerdir.¹⁰²⁸ Ancak, Âsım’dan şaz (az bilinen) bir rivayette, onun Mîm’i sükûnlu (cezmlî) okuduğu ve elifi kestiği (ayırıldığı) nakledilmiştir.”¹⁰²⁹

Sivâsî'nin tefsirini yazarken özellikle dikkat ettiği konulardan biri Kur'an'ın kelimelerinde bulunan kıraat farklılıklarını belirtmektir. Tefsiri boyunca bu konuya özel bir önem vermiştir. Gerekli olduğunu düşündüğü her bir kelimenin farklı kıraatlere göre okunmasını çok kısa ancak ustaca belirtmesi bu konudaki hakimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Kelimelerin farklı okunuşlarını izah ederken bu farklı okumaların hangi kıraatte olduğunu ise çok fazla belirtmemiştir.

1.2.5. Fıkıh Âlimleri

Sözlükte bir şeyi iyice anlamak, derinlemesine kavramak ve ayrıntısıyla bilmek anlamına gelen fıkıh kelimesi faḳıhe-yefḳahu (فَقَّهَ - يَفْقَهُ) fiilinin masdarıdır. Böylece incelikli ve nitelikli bir anlama-kavrama becerisine sahip olan kimseye de fakih (الفقيه çoğulu: الفقهاء) denmektedir.¹⁰³⁰ Kavram olarak “Müctehitlerin, tafsîlî şer’î delillerden istinbat ettiği şer’î amelî hükümler bütününe “Fıkıh” denir.¹⁰³¹ Kur'an ayetlerinde fıkıha tealluk eden meseleler Sivâsî'nin tefsirinin genelinde özellikle değindiği bir konudur. Bu kısımda tefsir boyunca isimleri belirtilen fıkıhçılar ve görüşlerinden örnekler verilecektir.

1.2.5.1. Kâdî Şüreyh

el-Kâdî Şüreyh b. el-Hâris b. Kays b. el-Cehm el-Kindî el-Kûfî, Ebû Ümeyye, (ö.80/699 [?])¹⁰³² Hz. Peygamber hayatta iken müslüman olmuş fakat onu görmemiştir. Ebûbekir'in halifeliği döneminde Yemen'den Medine'ye gelmiştir. Ayrıca

¹⁰²⁸ el-Kâdî, *el-Budûrû'z-Zâhire: el-Kırâ'âtü'l-Âşrû'l-Mütevâtire min Tarîki's-Şâtibiyyeti ve'd-Dürreti*, 19.

¹⁰²⁹ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 5/7.

¹⁰³⁰ Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslam Hukuku* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2022), 18.

¹⁰³¹ Zekiyüddin Şâbân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2021), 31.

¹⁰³² ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/100; ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 3/161.

Ömer ve Ali ile görüşmüş¹⁰³³ onlardan rivayette bulunmuştur.¹⁰³⁴ Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden olup, Kûfe’de kadılık yapmıştır. Bu kadılığı “ Ömer, Osman, Ali ve Muâviye döneminde devam edip Haccâc döneminde kendisi kadılık görevinden istifa etmiş. Kûfe’de ölmüştür.”¹⁰³⁵ Sivâsî ondan tefsirinde 1 defa ismiyle bahsedip görüşünü nakletmiştir.¹⁰³⁶ Bu görüş Maide suresi 106. ayette bulunmakta olup aşağıda incelenmiştir.

(أَوْ آخَرَانِ) عطف على «اثنتان» ، أي أو شهادة رجلين آخرين (مِنْ غَيْرِكُمْ) أي من غير ملتكم ، قيل شهادة أهل الذمة نسخت بقوله تعالى (وَأَشْهَدُوا نَوِيَّ عَدْلٍ مِنْكُمْ)، وجازت في أول الإسلام لقلة المسلمين، وقال شريح : يجوز شهادة أهل الذمة في الوصية إذا كان الرجل في السفر وتعذر الشهود من المسلمين عند مشاركة الموت

(Veya sizden olmayan başka iki kişi) “Âharâni” kelimesi, “isnâni” kelimesine atıftır, yani başka iki kişinin şahitliği anlamına gelir. (Sizden olmayan) Yani, dininizden olmayan, başka bir dinden olan kişilerdir. Denildiğine göre, (Sizden adalet sahibi iki kişiyi şahit tutun)¹⁰³⁷ ayetiyle Ehl-i Zimmet’in şahitliği neshedilmiştir. İslam’ın ilk dönemlerinde müslümanların az olmasından dolayı bu caiz kılınmıştır. Şüreyh, “bir kişi seyahatleyken ve ölüm yaklaşp Müslüman şahit bulamadığı takdirde, vasiyet konusunda Ehl-i Zimmet’in şahitliği caizdir.”¹⁰³⁸ demiştir.

Semerkindî, “Şüreyh’ten rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir, Yahudi ve Hristiyan’ın şahitliği sadece seyahatte caizdir ve seyahatte de ancak vasiyet konusunda caizdir.”¹⁰³⁹

Begavî’deki rivayetin lafızları Semerkindî’den daha değişiktir.“Şüreyh dedi ki: “Kim gurbette olur ve vasiyetine şahitlik edecek bir Müslüman bulamazsa, Ehl-i Kitap veya putperest olsun, herhangi bir dinden iki kâfiri şahit tutarsa, onların şahitliği geçerlidir. Bir kâfirin bir Müslüman’a karşı şahitliği ancak seyahat esnasında bir vasiyet konusunda caizdir.¹⁰⁴⁰ İmam Mâturîdî *Tevîlat*’ta konuyu aşağıdaki gibi sadece nakletmiştir. Ancak ifade tarzından bu görüşe katılmadığını ihsas ettirmiştir. “Bazı insanlar, ayetin zahiri (açık anlamı) gereği, Yahudi ve Hristiyanların seyahat sırasında vasiyet konusunda şahitliğini caiz

¹⁰³³ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 4/101.

¹⁰³⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* (Beyrût-Lübân: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arabî, 1371), 4/332.

¹⁰³⁵ ez-Zirikli, *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabî ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 3/161.

¹⁰³⁶ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/296.

¹⁰³⁷ Talâk 65/2.

¹⁰³⁸ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/296-297.

¹⁰³⁹ Semerkindî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Kerîm (Tefsîru Ebi’l-Leyṣ es-Semerkindî)*, 1/425.

¹⁰⁴⁰ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/112.

görmektedirler.¹⁰⁴¹ Zemahşerî Şüreyh'in görüşünü isim vermeden zikreder¹⁰⁴² sadece gramer yönünden bir açıklama yapar.

Size ölüm geldiğinde; yani onun sebepleri ve sıkıntıları geldiğinde, Burada şartın vücubunun irabda mahalli yoktur çünkü bu cümle itirâziyye(ara) cümlesidir ve vücubiyyeti(kesinliği) mahzuf (düşürülmüş)tür. Ve o (فَأَشْهَدَا اثنين) kelimesi (أَوْ آخَرَانِ) kelimesinin ikinci sıfatıdır.¹⁰⁴³

1.2.5.2. Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mah et-Teymî el-Kûfî (ö.150/767)¹⁰⁴⁴ Kûfe'de doğup orada yetişen, büyük müctehid, Hanefî mezhebinin imamı ve Ehli Sünnetin 4 imamından biridir.¹⁰⁴⁵ Rey ashâbının imamı, Irak ehlinin fakîhi¹⁰⁴⁶ ve Enes İbn Mâlik gibi pek çok sahabîyi görmüş tabiîndendir.¹⁰⁴⁷ Kendisinden en çok istifade ettiği hocası Hammad b. Seleme'dir (ö.120/737) Ebû Hanife, bu kişinin derslerine on sekiz yıl devam etmiştir. Bağdat'ta vefat etmiştir ve kabri oradadır.¹⁰⁴⁸ Sivâsî'nin Hanefî mezhebine bağlı olduğunu belirtmiştik. Doğal olarak bağlı olduğu mezhebin imamının görüşlerine ne kadar yer verdiği hususu önem arz etmektedir. Tefsirin tamamında İmam Azam'ın adı görüşleri ile beraber 142 defa geçmektedir.¹⁰⁴⁹

Âl-i İmrân 97. ayetin tefsirini yaparken Sivâsî فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا kısmında “bunun takdiri, İmâm-ı Âzam'a göre Mescid-i Haram'ın dışında katil olup hakkında kısas vâcib olan her kim Mescid-i Haram'a girip sığınır, çıkarılması için bir harekât ve bu sebepten dolayı da orada kısas yapılamaz.”¹⁰⁵⁰ şeklinde açıklamada bulunmuştur. İmâm-ı Mâturîdî de İmâm-ı Âzam'ın bu görüşünü nakletmiştir.¹⁰⁵¹ Sivâsî'nin bu açıklamasına baktığımızda İmâm-ı Âzam dışında diğer mezhep imamlarının görüşlerine yer vermemesi kendisinin de aynı görüşü paylaştığını göstermesi açısından önemlidir.

¹⁰⁴¹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 3/539.

¹⁰⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmi'it-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*, 1/641.

¹⁰⁴³ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/80-81.

¹⁰⁴⁴ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 8/36; ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 6/390; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 674.

¹⁰⁴⁵ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 8/36.

¹⁰⁴⁶ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, c. 29/418; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 200.

¹⁰⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 674; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 172.

¹⁰⁴⁸ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 13/325; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 172.

¹⁰⁴⁹ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/26, 100, 142, 197, 2/134, 259, 3/118, 140, 160, 4/24, 68, 214, 224.

¹⁰⁵⁰ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/169-170.

¹⁰⁵¹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, c. 1/560.

Taberî'ye baktığımızda konuyla ilgili pek çok rivayet naklettiğini ve İmam-ı Âzam'ın görüşünün kaynağının da İbn Abbas olduğunu anlamaktayız.¹⁰⁵² İbn Kesîr de bu ayetin tefsirinde İbn Abbas'ın görüşünü nakletmiştir.¹⁰⁵³ Konu ile ilgili Cessas'ta bulunan açıklamalar meseleyi daha net izah etmektedir.

ففرق بين الجاني في الحرم وبين الجاني في غيره إذا لجأ إليه

مطلب في حكم الجاني في غير الحرم إذا التجأ إليه

وقد اختلف الفقهاء فيمن جنى في غير الحرم ثم لاذ إليه، فقال أبو حنيفة وأبو يوسف ومحمد وزفر والحسن بن زياد: “إذا قتل في غير الحرم ثم دخل الحرم لم يقتص منه ما دام فيه، ولكنه لا يبايع، ولا يواكل إلى أن يخرج من الحرم فيقتص منه، وإن قتل أي الحرم قتل، وإن كانت جنايته فيما دون النفس في غير الحرم ثم دخل الحرم اقتص منه. وقال مالك والشافعي: يقتص منه في الحرم ذلك كله

Harem'in içinde suç işleyen ile dışında suç işleyip de Harem'e sığınan arasında fark: Harem dışında suç işleyenin Harem'e sığınmasının hükmü hakkında bir mesele. Fakihler, Harem dışında bir suç işleyip de oraya sığınan kimse hakkında ihtilaf etmişlerdir.

1- Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Zufer ve Hasan b. Ziyâd şöyle demiştir: “Harem dışında adam öldürür ve sonra Harem'e girerse, orada olduğu sürece kısas uygulanmaz. Ancak, Harem'den çıkana kadar onunla alışveriş yapılmaz ve yedirilip içirilmez, ta ki Harem'den çıksın kısas uygulansın. Eğer Harem'de (ikinci kez) öldürürse, öldürülür.” Eğer Harem dışında, nefisten (can) daha küçük bir cürüm işler ve sonra Harem'e girerse, ona kısas yapılır.

2- Mâlik ve Şâfiî ise şöyle demiştir: “Bu durumlarda, Harem'de kendisine kısas yapılır.”¹⁰⁵⁴

Vâhidî *Vasît*'te ¹⁰⁵⁵ İmam-ı Âzam ve İmam Şâfiî'nin isimleriyle birlikte görüşlerini nakletmiştir. Zemahşerî, İmam Âzam'ın hakkında kısas hükmü bulunup Kâbe'ye sığınan katille ilgili görüşünün yanında Sivâsî'nin belirtmediği dinden dönen veya zina eden kişiyi de bu görüşün altına eklemiştir.¹⁰⁵⁶ *Tefsîrû'l-Mevsûâtü'l-Me'sûr*'da konuyla ilgili İbn Abbas'tan gelen rivayetler toplanmıştır. Bu rivayetlerde Sa'id b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Tâvûs, Mücâhid, İkrime ve Atâ kanalıyla nakledilmiştir.¹⁰⁵⁷ İbn Ebî Hâtim de Sa'id b.

¹⁰⁵² et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, 5/504.

¹⁰⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 3/117.

¹⁰⁵⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahin (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1415), 2/27-28.

¹⁰⁵⁵ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd (el-Vasît Beyne'l-Makbûd ve'l-Basîl)*, 1/204.

¹⁰⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haka'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 1/364-366.

¹⁰⁵⁷ (Mevsûâtut-Tefsîril-Mesûr 2017) V / 383-384

Cübeyr'in rivayetini kullanıp “bir benzerini de Hasan-ı Basrî nakletmiştir” demektedir.¹⁰⁵⁸ Sivâsî bu rivayetleri kullanmayıp İmam-ı Âzam'ın görüşünü metinde belirtmektedir.

1.2.5.3. Mâlik b. Enes

Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir b. el-Hâris b. Ğaymân b. Hüseyl b. Amr b. el-Hâris el-Asbahî el-Yemenî (ö.179/795) ¹⁰⁵⁹ Aslı Yemen'lidir, büyük dedesi sahâbî Ebû Âmir, dedesi tâbiûn ulemâsından, kendisi etbâu't-tâbiîndendir. Başta hadis olmak üzere fıkıh, tefsir, kozmografya dallarında âlim,¹⁰⁶⁰ Medine'nin imamı,¹⁰⁶¹ Ehli Sünnet'in 4 imamından biridir. Mâlikî mezhebinin imamı,¹⁰⁶² büyük müctehid ve muhaddistir. Medine'de doğmuş ve orada vefat etmiştir. Hocası İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Onun dışında İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi' ve Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân hocalarındandır. Sivâsî tefsirinde onun ismine ve görüşüne 16 defa yer vermiştir.¹⁰⁶³ Bakara suresi 114. ayetteki rivayet incelenmiştir.

(أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ) من القتل ، نصب حال من ضمير «يدخلوها» ، والغرض عدم دخولهم إلا حال خوفهم ، ومعناه : إذا دخلوها كانوا خائفين ، أي على حال الخوف والشديد من المؤمنين ولم يدخل بيت المقدس بعد عمارته رومي إلا خائفوا لو علم به قتل أو المراد من المسجد الحرام مكة ، لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما فتحها نادى مناديه : «ألا لا يطوفن بالبيت عريان ولا يحجن بعد العام مشرك» فالشافعي لا يجوز دخول الكافر في المسجد الحرام ، ويجزئه في غيره ، ومنعه مالك مطلقا ، وجوزه أبو حنيفة رضي الله عنه بالإذن (لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خَزَائِرٌ) أي قتل للحربي وجزية للذمي (وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ) [114] أي عذاب دائم لمن مات على الكفر

(Oraya ancak korku içinde girebilirlerdi) Bu, (girerler) fiilinin zamirinden hal olarak mansubtur. Amaç, onların ancak korku halinde girebilmesidir. Anlamı şudur: Eğer girerlerse, müminlerden şiddetli bir korku içinde olacaklardır. Kudüs yeniden imar edildikten sonra, eğer öğrenilirse öldürülme korkusuyla Romalılardan kimse oraya girmemiştir. Veya Mescid-i Haram'dan kasıt Mekke'dir çünkü Resulullah (s.a.v.) Mekke'yi fethettiğinde, bir münadisi seslenerek şöyle demiştir: “Dikkat edin, artık Beyt'i çıplak kimse tavaf etmesin ve bu yıldan sonra bir müşrik hac yapmasın.” İmam Şâfiî, kâfirin Mescid-i Haram'a girmesine izin vermezken, diğer mescitlere girmesine izin vermiştir. İmam Mâlik, mutlak olarak (herhangi bir mescide) girmesini engellemiştir. İmam Ebû Hanîfe (r.a.) ise

¹⁰⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/711-712.

¹⁰⁵⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/48; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 5-/257.

¹⁰⁶⁰ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 173-174.

¹⁰⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 664.

¹⁰⁶² ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, 5/257.

¹⁰⁶³ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/52,70,112, 2/144,259,325, 3/160.

izinle girmesine izin vermiştir. (*Onlar için dünyada bir rezillik*) Yani, harbi olan için öldürülme, zimmi olan için ise cizye. (*Ve ahirette de büyük bir azap vardır*) Yani, küfür üzere ölenler için sürekli bir azap vardır.¹⁰⁶⁴

Gayri müslimlerin Harem'e yerleşmesinin câiz olmadığı hususunda bütün fakihler arasında görüş birliği bulunmakla birlikte kısa bir süre için girip çıkmalarının veya transit geçmelerinin hükmü konusunda fikir ayrılığı mevcuttur. Şâfiîler, Hanbelîler ve bir görüşe göre Mâlikîler, bu konuda delil kabul edilen, “*Ey iman edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllarından sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız Allah dilerse sizi kendi lutfundan zengin edecektir*”¹⁰⁶⁵ meâlindeki âyetin umumi ifadesine dayanarak gayri müslimlerin Harem'e girmelerini hiçbir şekilde câiz görmemiş, bu yöndeki teşebbüslerinin de engellenmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁶⁶ Muhammed Emin eş-Şinkîti, *Kîtâbu'l Fetavâ* da “Kafirler Mescid-i Haram dışındaki mescitlere girebilir mi, giremez mi?” şeklinde başlık atarak konuyu ele almış ve “İmam Mâlik ve ona katılanlar: Kâfirin herhangi bir Müslüman mescidine girmesinin mutlak olarak caiz olmadığı görüşüne gitmişlerdir.”¹⁰⁶⁷ İmam Mâlik ve ona katılanlar: Kâfirlerin mescitlere girmesini mutlak olarak yasaklamakta Bakara Suresi'ndeki bu ayeti de delil olarak kullanmaktadırlar. Bu ayet, (*Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasını engelleyenden ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim olabilir? Onlar için oraya ancak korku içinde girmek vardır*)¹⁰⁶⁸ ayetteki (*Onlar için oraya ancak korku içinde girmek vardır*) ifadesini şöyle tefsir etmişlerdir: Yani, Müslümanların kendilerini görüp dışarı atmasından ve onlara ceza vermesinden korkarak gizlice mescitlere girmelerinden başka bir yolları yoktur. Bu ayet hakkında başka tefsirler de vardır.¹⁰⁶⁹

Bu konu *Keşşaf*'ta da işlenmiştir. “Fakihler, kâfirin mescide girmesi hususunda ihtilaf etmiştir: Ebû Hanîfe bunu caiz görmüştür. Mâlik ise caiz görmemiştir. Şâfiî ise Mescid-i Haram ile diğer mescitler arasında ayırım yapmıştır.”¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁴ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/69-70.

¹⁰⁶⁵ Teybe 9/28.

¹⁰⁶⁶ Salim Ögüt, “Harem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997).

¹⁰⁶⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/323; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/263; Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cüzâmî es-Sa'dî, *İkḍü'l-Cevâhiri's-Semîne fi Mezhebi 'Âlimi'l-Medîne*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân - Abdulhafız Mansûr (Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423), 1/485.

¹⁰⁶⁸ Bakara 2/114.

¹⁰⁶⁹ Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti, *el-Fetâvâ*, thk. Süleyman b. Abdullâh el-Umeyr (Mekketü'l-Mükerrreme- Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Fevâ'id, 1426), 38-42.

¹⁰⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gâvâmi'zî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, 1/170.

Semerkindî mezhep görüşlerini vermeden kendi görüşü olarak işlemekte ve Harem'e hiçbir kafirin giremeyeceğini belirtmektedir.¹⁰⁷¹ Konu Beyzâvî'de de işlenmiştir. "İmamlar bu konuda ihtilaf etmiştir: Ebû Hanîfe bunu caiz görmüş, Mâlik ise uygun bulmamış, Şâfiî ise Mescid-i Haram ile diğer mescitler arasında ayırım yapmıştır."¹⁰⁷²

Neseî ise konuyu umum husus şeklinde işlemiştir. "Allah'ın mescidleri" buradaki men bir mescid içindir ki O'da Beytül Makdis veya Beytül Haram'dır. Çünkü sebep hâss olsa da hüküm umumî olarak vârid olmuştur."¹⁰⁷³ demektedir.

1.2.5.4. Ebû Yûsuf

Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Hubeyş b. Sa'd b. Buceyr b. Muâviye el-Ensârî el-Kûfî, Ebû Yûsuf (ö.182/798)¹⁰⁷⁴ Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi ve onun mezhebini ilk yayan kişidir.¹⁰⁷⁵ Müctehid, hukukçu ve İslam'da ilk defa kâdilkudât ismi kendisine verilen Bağdat kadısıdır.¹⁰⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin meşhur talebelerindendir. 'Uyûnu't-Tefâsîr'de kendisinden 1 defa ismiyle¹⁰⁷⁷ 1 defa da 'İmameyn'¹⁰⁷⁸ lafzıyla nakil yapılmıştır. Örnek olarak Talak suresi 1. ayet incelenmiştir.

(وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ) أي اضبطوها واحفظوا عدد الأقراء واكملوها ثلاثة مستقلات بلا نقصان ، وإنما أمر الرجال بالحفظ لأن في النساء غفلة فربما لا تحفظها ، قيل : الصغيرة والأيسة والحامل كلهن عند أبي حنيفة وأبي يوسف يفرق عليهن الثلاث في الأشهر وغير المدخول لا يطلق للسنة إلا واحدة ولا يراعى الوقت ، وقال غيرهما الحامل لا تطلق للسنة إلا واحدة كغير المدخول بها ، إذ لا حيض لها فلا يراعى الوقت

(İddeti sayın) Yani, iddetin (hayızların) sayısını doğru tutun ve üç tam olarak eksiksiz tamamlayın. Erkeklerle saymayı emretmiştir, çünkü kadınlarda bir gaflet olabilir ve sayıyı doğru tutamayabilirler. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre, küçük yaştaki kadın, âdet görmeyen kadın ve hamile kadın hepsi için üç ay veya üç hayız ile boşanma geçerlidir. Cinsel ilişkiye girilmemiş kadın için ise bir kez boşanma geçerlidir ve vakte bakılmaz. Diğer imamlara göre ise, hamile kadın da tıpkı cinsel ilişkiye girilmemiş kadın gibi hayız olmadığı için bir kez boşanır ve vakte bakılmaz.¹⁰⁷⁹ Zemahşerî¹⁰⁸⁰ konuyu Sivâsî'nin

¹⁰⁷¹ Semerkindî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerkindî)*, 1/86.

¹⁰⁷² el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, 1/101.

¹⁰⁷³ en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâ'îku't-Te'vîl*, 1/122.

¹⁰⁷⁴ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 8/535.

¹⁰⁷⁵ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, c. 8/193.

¹⁰⁷⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, c. 14/245; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 678.

¹⁰⁷⁷ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/222.

¹⁰⁷⁸ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/102.

¹⁰⁷⁹ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/222.

¹⁰⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'îki Gâvâmiẓi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 4/405.

belirttiği gibi mezhep imamlarının isimlerini zikrederek anlatmaktadır. Begavî ise isim vermeden sadece konuyu özetlemektedir.¹⁰⁸¹ Merginânî *Bidâyetü'l-Mübtedî*'de¹⁰⁸² “eğer bir kadın küçük veya yaşlı olması nedeniyle hayız görmüyorsa ve erkek onu sünnete uygun olarak boşamak isterse, onu bir talakla boşar, bir ay geçince diğer bir talakla, bir ay daha geçince ise üçüncü talakla boşar. Onunla cinsel ilişkiye girdikten sonra hemen boşaması da caizdir. Hamile kadının boşanması, cinsel ilişkiden hemen sonra caizdir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre, onu sünnete uygun olarak her ay birer talakla, üç talakla boşayabilir. Muhammed'e göre ise, onu sünnete uygun olarak ancak bir talakla boşayabilir.”¹⁰⁸³ demektedir.

1.2.5.5. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî

Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö.189/805)¹⁰⁸⁴ Vâsıt'ta doğmuş, Kûfe'de yetişmiş ve Rey'de vefat etmiştir.¹⁰⁸⁵ Aslı Dimeşk'in Harastâ köyündendir. Ebû Hanîfe'nin meşhur talebelerinden ve Ehli Rey'dendir.¹⁰⁸⁶ Eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına almış bir Hanefî müctehididir. *'Uyûnu't-Tefâsîr*'de kendisinden 3 defa aynı ayetin tefsirinde ismiyle¹⁰⁸⁷ 1 yerde de 'Îmâmeyn' lafzıyla¹⁰⁸⁸ nakilde bulunulmuştur. Örnek olarak Maide suresi 95. ayet incelenmiştir.

(قَتَلَ) ، أي جزاء كائنا من الإبل والبقر والغنم يماثل الصيد المقتول من حيث الخلقة لا من حيث القيمة ، وهو قول الشافعي ومحمد فان لم يوجد مثله ، أي نظيره من النعم عدل إلى قول أبي حنيفة رضي الله عنه وهو أن يقوم الصيد حيث صيد ثم هو مخير بين أن يشتري بقيمته طعاما فيعطي لكل مسكين نصف صاع من بر أو صاعا من غيره وبين أن يهدي من النعم ما قيمته قيمة الصيد إن بلغت ثمن الهدي وإن شاء صام عن طعام كل مسكين يوما فان فضل ما لا يبلغ طعام مسكين صام عنه يوما أو تصدق به ، فاعتبر أبو حنيفة رضي الله عنه قيمة الصيد حيث صيد لا قيمة المثل (يَحْكُمُ بِهِ) أي بالجزاء الذي هو مثل ما قتل من النعم (نُؤَا عَدْلٍ مِنْكُمْ) أي عدلان من المسلمين فينظران إلى أشبه الأشياء إلى المقتول من النعم فيحكما عند الشافعي ومحمد ، أي ينظران إلى قيمة المقتول إن بلغت ثمن الهدي يحكما عليه بأن يشتري به الهدي ، قوله (هَدِيًّا بِالْعُكْبَةِ) نصبه حال ، ما بعده صفته في تقدير الانفصال ، أي هديا بالغا الكعبة ، قيل : يبلغ بالهدي الحرم فينحر فيه ، فالشافعي قال : يتصدق به في الحرم على مساكينه ، وأبو حنيفة قال : يتصدق حيث شاء

¹⁰⁸¹ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 4/472.

¹⁰⁸² Merginânî, *el-Hidaye fî-Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, 3/139.

¹⁰⁸³ Merginânî, *el-Hidaye fî-Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, 3/139; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtaşar*, thk. Kamil Muhammed Muhammed Uveyde (Beyrût-Lübnân: Daru'l-Kütübil-İlmiyye, 1418), 154-155; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî el-Meydânî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, ed. Muhammed Muhyiddîn Abdulhumeyd (Mektebetü'l-İlmiyye, 1976), 3/39.

¹⁰⁸⁴ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9/134.

¹⁰⁸⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/227; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 680.

¹⁰⁸⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 2/169.

¹⁰⁸⁷ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/292.

¹⁰⁸⁸ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/102.

، قوله (أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ) عطف على «جزاء» ، أي أو عليه كفارة ، قرئ برفع «كفارة» بالتثنية ورفع «طعام» عطف بيان لل «كفارة» وبغير تثنية لإضافتها إلى «طعام» بالجر ، أي قاتل الصيد في الإحرام إن شاء يشتري بقيمة الصيد طعاما ويتصدق به في المساكين (أَوْ) عليه (عَدْلٌ ذَلِكَ) الطعام (صِيَاماً) نصب على التمييز من ال (عَدْلٍ) ، وهو بمعنى المثل ، وإن شاء قاتل الصيد في الإحرام يصوم مثل طعام كل مسكين يوماً ، يعني في مقابلته ، قيل : الخيار في ذلك إلى الجاني عند الشافعي وأبي حنيفة ، وإلى الحكمين عند محمد (لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ) أي استقر على الجاني الجزاء لِيَذُوقَ جزاء معصيته كي يتمتع عن قتل الصيد في الإحرام (عَفَا) أي تجاوز (اللَّهُ) عن ما (سَلَفَ) أي عما مضى قبل التحريم أو في الجاهلية (وَمَنْ عَادَ) بعد التحريم إلى ما نهى عنه (فَيَنْتَقِمَ اللَّهُ مِنْهُ) أي فهو ينتقم من العائد إلى المنهي عنه في الآخرة ، وإنما قدرنا المبتدأ بعد الفاء ، لأن الفاء الجزائية لا تدخل على المضارع ، قيل : لا يحكم على العائد المحرم إلى ما نهى عنه بل يملأ صدره وظهره ضرباً وجيعاً ، ويقال له اذهب فينتقم الله منك عملاً بظاهر الآية وهو المروي عن ابن عباس رضي الله عنه ، والفقهاء يحكمون عليه بالكفارة ، لأنه قاتل في المرة الثانية كما هو قاتل في المرة الأولى (وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ) من المعاصي بأمره والمستخف لدينه

....(Hayvanlardan (deve, sığır ve koyun)): Bu, “öldürdü” fiilinin mef’ûlünden hal olarak mansubdur. Yani, ceza, yaratılış olarak öldürülen avın misli olan deve, sığır ve koyun cinsinden olacaktır, değer olarak değil. Bu, Şâfiî ve Muhammed’in görüşüdür. Eğer benzeri bulunamazsa, Ebû Hanîfe’nin görüşüne göre, avın yakalandığı yerde değeri belirlenir. Sonra kişi, bu değerle ya yiyecek satın alıp her bir miskine yarım sâ’ buğday veya bir sâ’ diğer hububattan verir ya da değeri avın değerine eşit bir hayvanı kurban olarak sunar. Veya isterse, her bir miskinın yiyeceği karşılığında bir gün oruç tutar. Eğer bir miskinın yiyeceği değerinde olmayan bir fazlalık kalırsa, o miktar için bir gün oruç tutar veya o kadarını sadaka verir. Ebû Hanîfe (r.a.) mislinin değerini değil, avın yakalandığı yerdeki değerini esas almıştır. (Ona, içinizden adalet sahibi iki kişi hüküm verir) Yani, Müslümanlardan adalet sahibi iki kişi, ceza hakkında hüküm verir. Şâfiî ve Muhammed’e göre, öldürülen ava en çok benzeyen hayvanı belirlerler ve ona hükmederler. Veya öldürülenin değerine bakarlar ve eğer kurbanlık bedeline ulaşırsa, onunla kurbanlık satın almasına hükmederler. (Kabe’ye ulaştırılacak bir kurbanlık olarak) Bu, hal olarak mansubdur, sonrasında ise ayrılmış olarak sıfatı gelir, yani “Kâbe’ye ulaşan bir kurbanlık.” Bir görüşe göre, kurbanlık Harem’e götürülüp orada kesilir . Şâfiî’ye göre bu, Harem’deki miskinlere sadaka olarak verilirken, Ebû Hanîfe’ye göre ise dilediği yerde sadaka verebilir. (Yahut bir kefarete olarak fakirlere yemek yedirmek): Bu, “cezâun” kelimesine atıftır. Yani, “veya bir kefarete ona düşer.” “Kefaretun” kelimesi, tenvinli ve ref’ olarak, “ta’âmu” (yemek) kelimesi de “kefarete” kelimesinin “atf-ı beyânı” olarak ref’ ile okunmuştur veya “ta’âm”a izafetle tenvinsiz okunmuştur. Yani, ihramlı iken avı öldüren kişi, isterse avın değeri kadar yiyecek

satın alıp onu miskinlere sadaka olarak verir. (Yahut bunun dengi kadar oruç tutmak) “Sıyâmen” kelimesi, “adlün” kelimesinden temyiz olarak mansubdur. “Adlün” kelimesi ise “misl” (denk) anlamındadır. Yani, ihramlıyken avı öldüren kişi, dilerse her bir miskinın yiyeceği karşılığında bir gün oruç tutar. Bu konuda Şâfiî ve Ebû Hanîfe’ye göre muhayyerlik (seçim hakkı) faile aittir, Muhammed’e göre ise hakemlere aittir.¹⁰⁸⁹ İmam Muhammed’in *el-Câmi ‘u’s-şagîr*’inde kendisi meseleyi şöyle açıklamıştır “Muhammed ve Şâfiî’ye göre, benzerlik yaratılış ve görünüş açısından dikkate alınır. Buna göre deve kuşu için deve, yaban eşiği için sığır, sırtlan için koyun, tavşan için ise keçi yavrusu gerekir. Ancak av hayvanının deve, sığır ve koyun cinsinden bir benzeri yoksa ve kişi kefarete olarak kurban seçeneğini tercih ederse (bu Şâfiî ve Muhammed’e göre muhayyerdir, ancak Muhammed’e göre hakemler de bu kararı verebilir), o zaman av hayvanı ile kurban arasında manevi benzerlik, yani değerleri üzerinden bir kıyas yapılır. Bu konuda ittifak vardır. Av hayvanının değeri, vurulduğu yer ve zamanda tespit edilir.”¹⁰⁹⁰ Hanefî alimlerinden Kâsânî;

هو النظير إما بحكم الحكمين أو ابتداء، فلا يعتبر فيه المكان: وعند محمد، والشافعي الواجب

يقوم بمكة أو بمنى وإنه غير سديد؛ لأن العبرة في قيم المستهلكات في أصول الشرع مواضع ”: وقال الشافعي الاستهلاك، كما في استهلاك سائر الأموال ومنها أن الطعام بدل عن الصيد عندنا، فيقوم الصيد بالدرهم ويشترى بالدرهم أن الطعام بدل عن الهدى فيقوم: طعاما، وهو مذهب ابن عباس وجماعة من التابعين، وعن ابن عباس رواية أخرى الهدى بالدرهم، ثم يشتري بقيمة الهدى طعاما، وهو قول الشافعي

“Muhammed ve Şâfiî’ye göre, farz olan, başlangıçta veya hakemlerin kararıyla, av hayvanının benzeri bir hayvanı kurban etmektir. Mekân bu durumda dikkate alınmaz. Şâfiî şöyle demiştir: ‘Av hayvanının değeri Mekke veya Mina’da belirlenir.’ Ancak bu görüş, İslâm hukukunda tüketilen şeylerin değerinin, tüketildiği yere göre belirlenmesi ilkesine aykırıdır, tıpkı diğer malların tüketiminde olduğu gibi. Bizim mezhebimize (Hanefi) göre ise, yiyecek, av hayvanının yerine geçer, bu yüzden av hayvanının değeri para olarak belirlenir ve o para ile yiyecek satın alınır. Bu, İbn Abbas ve bir grup tabîinin görüşüdür. İbn Abbas’tan başka bir rivayete göre ise: ‘Yiyecek, kurbanın yerine geçer, dolayısıyla kurbanın değeri para olarak belirlenir ve o para ile yiyecek satın alınır.’ Bu da Şâfiî’nin görüşüdür.”¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁹ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 1/292.

¹⁰⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Câmi ‘u’s-şagîr* (Pakistan: İdâretü’l-Kur’ân, 1411), 150.

¹⁰⁹¹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i fî Tertîbi’s-Şerâ’i* (Beyrût-Lübnân: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, 1406), 2/199.

Merginânî *el-Hidâye* kitabında ‘Hacda İşlenen Yasaklar’ bölümünün alt başlığı olarak yerleştirdiği “Hacda Avlanmanın Cezası” bölümünde bu konuyu genişçe anlatırken Muhammed ve Şafîi’nin görüşlerine beraber yer vermiştir. “Muhammed ve Şafîi” av hayvanı, benzeri olan şeylerde benzeriyle telafi edilmelidir.”¹⁰⁹² dediler

1.2.5.6. Şâfiî

Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osman b. Şâfi b. es-Sâib b. Ubeyd b. Abdiyezîd b. Hâşim b. Muttalib b. Abdimenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kab b. Lüeyy b. Gâlib eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh el-Kureşî (ö.204/820)¹⁰⁹³ Soyu Kureyş kabilesinin Hâşimi kolundandır. *Muvatta*’yı bizzat İmam-ı Mâlik’ten okumuştur.¹⁰⁹⁴ Şâfiî mezhebinin imamı, müctehid, Ehli Sünnet’in 4 büyük imamından biridir.¹⁰⁹⁵ Gazze’de doğdu, Mekke ve Medîne’de yetişti. Bağdat’a iki defa gittikten sonra Mısır’a gidip vefâtına kadar orada kaldı. Kabri Kâhire’dedir. Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hocaları arasındadır.¹⁰⁹⁶ Sivâsî’nin tefsirinde ismi ve görüşü 122 defa kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁷ Genellikle İmam Âzam ile aynı ayetin tefsirinde görüşleri yer alır. İmam Âzam dışındaki diğer mezhep imamlarından tefsir boyunca ismi ve görüşü en fazla anılanıdır. Bundan dolayı Sivâsî’nin her iki mezhebi çok iyi bir şekilde bildiği kendiliğinden ortaya çıktığı gibi Anadolu medreselerinde Şafîi’liğin öğretiminin devam ettiği de anlaşılmaktadır. Örnek olarak Nahl sûresi 115. ayeti verilmiştir.

ثم عرفهم المحرمات ليجتنبوا عنها بقوله (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلِيَ) أي رفع الصوت في ذبحه (لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ) أي لغير اسمه تعالى بسبب ذلك الشيء ، فالباء تتعلق بقوله (فَمَنْ اضْطُرَّ) بشيء مما حرم الله عليه فأكل منه (غَيْرَ بَاغٍ) أي غير متجاوز عن الأكل بالضرورة عن الشبع (وَلَا عَادٍ) أي ولا معتد بالسفر فيأكل للضرورة ، فيه إشارة إلى أن العاصي بسفره لا يجوز له أن يأكل الميتة للضرورة ، هذا عند الشافعي أو المراد منه : ولا راجع إلى أكله من غير ضرورة بعد أكله للضرورة (فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ) فيما أكل (رَجِيمٌ) لترخيصه في أكل الميتة للضرورة¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹² Merginânî, *el-Hidâye fî-Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, 2/454; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr li'l-Âcizi'l-Fakîr*, thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 3/73.

¹⁰⁹³ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, 10/5-6; ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 6/26; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 696.

¹⁰⁹⁴ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 175.

¹⁰⁹⁵ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribîne ve'l-Müsteşrikîn*, 6/26.

¹⁰⁹⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 2/54-55.

¹⁰⁹⁷ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/23,64,93,197,258, 2/5,103,129, 3/35,115,129, 4/117,193,222.

¹⁰⁹⁸ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 1/88-89.

Sonra Yüce Allah, kaçınılması gereken haramları onlara şöyle açıkladı: (*Ancak size leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır.*) Allah'tan başkası adına kesilen. Yani, kesilirken yüksek sesle Allah'tan başkasının adı anılan. Buradaki “be” (*İşte kim darda kalırsa*) kısmına tealluk eder. yani Allah'ın haram kıldığı şeylerden birini yiyecek kadar darda kalırsa, (haddi aşmaksızın ve azgınlık yapmaksızın) yerse, (*hiç şüphesiz Allah, çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.*) Burada haddi aşmaksızın sözü, zaruretten dolayı yemeği aşırıya kaçtırmamak ve tok olmamak demektir. (Azgınlık yapmaksızın) Yolculuğunda haddi aşmaksızın Bu, seferinde günah işlemek maksadıyla yolculuğa çıkan kimsenin zaruret halinde leş yemesinin caiz olmadığına bir işarettir. Bu İmam Şâfiî'nin görüşüdür. Veya bunun anlamı, zaruretle yedikten sonra, zaruret olmaksızın tekrar dönüp yememek demektir. (*Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır*) Yediği şeyden dolayı bağışlar. (*Çok merhametlidir*) Zaruret halinde leş yemeye izin verdiği için merhametlidir. İmam Şâfiî *el-Ümm* adlı eserinde aşağıdaki şekliyle konuyu açıklamıştır.

(قال الشافعي): وسواء في القصر المريض والصحيح والعبد والحر والأنثى والذكر إذا سافروا معا في غير معصية الله تعالى فأما من سافر باغيا على مسلم، أو معاهد، أو يقطع طريقا، أو يفسد في الأرض أو العبد يخرج أبقا من سيده، أو الرجل هاربا ليمنع حقا لزمه، أو ما في مثل هذا المعنى، أو غيره من المعصية فليس له أن يقصر فإن قصر أعاد كل صلاة صلاها؛ لأن القصر رخصة وإنما جعلت الرخصة لمن لم يكن عاصيا ألا ترى إلى قوله تعالى {فمن اضطر غير باغ ولا عاد فلا إثم عليه} وهكذا لا يمسح على الخفين ولا يجمع الصلاة مسافر في معصية وهكذا لا يصلي إلى غير القبلة نافلة ولا يخفف عن كان سفره معصية الله تعالى

Şâfiî şöyle dedi: Hasta ile sağlıklı, köle ile hür, kadın ile erkek, eğer Allah'a isyan etmeksizin birlikte yolculuk yaparlarsa, namazı kısaltma konusunda hepsi eşittir. Ancak, bir Müslüman'a veya anlaşmalı bir zimmiye isyan etmek, yol kesmek, yeryüzünde bozgunculuk yapmak, efendisinden kaçan bir köle gibi, veya üzerine farz olan bir hakkı ödemekten kaçmak için seyahat eden kişi gibi, ya da bu anlamda veya başka bir günah için yolculuk yapan kişi için namazı kısaltmak caiz değildir. Eğer kısaltırsa, kıldığı her namazı iade etmesi gerekir. Çünkü kısaltma bir ruhsattır (*kolaylıktır*) ve ruhsat ancak isyankar olmayan kimseler için tanınmıştır. Yüce Allah'ın “Kim zorda kalırsa, haddi aşmaksızın ve azgınlık yapmaksızın... ona günah yoktur”¹⁰⁹⁹ ayetini görmüyor musun? İşte bunun gibi, günah işlemek için yolculuk yapan kimse mestleri üzerine mesh edemez ve namazları birleştiremez. Aynı şekilde, günah için yolculuk yapan kimse mestlerinin üzerine mest

¹⁰⁹⁹ Bakara 2/173.

yapamaz namazlarını cem ile ve kıbleden başka yere dönerek (binitte) nafile namaz kılamaz kendisine kolaylık da sağlanmaz.”¹¹⁰⁰

Bu konuda Zerkeşî *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* adlı eserinde “ruhsatlar ve ona taalluk eden meseleler” başlığı altında zaruret hakkında bilgi vermektedir. “Üçüncüsü: Ruhsatlar, isyanlara bağlı değildir. Dolayısıyla, günah işlemek için yolculuk yapan kişi, ‘oruç tutmama ve namazı kısaltma’ ruhsatlarından faydalanamaz. Leş yiyemez, yolcunun mesih süresi boyunca mestleri üzerine mesh edemez, hatta en sahih görüşe göre mukim kişinin süresi boyunca bile edemez. Onun için yolculuğu sebebiyle cuma namazı düşmez ve binekte veya yürüyerek nafile namazını kible dışında kılması caiz olmaz.”¹¹⁰¹

Gıdalarla ilgili temel yasakların belirtildiği âyetlerde zaruret durumunda haram gıdalardan yararlanmanın mubah olduğu ifade edilirken getirilen ve “haddi aşmama” şeklinde özetlenebilen kayıttan hareketle, ruhsat hükümlerinin dinen ve hukuken meşrû olmayan amaçlara dayanak kılınmasının bu hükümlerin meşruiyet gerekçesiyle çelişeceğini ileri sürerek başta Şâfiîler ve Hanbelîler olmak üzere aralarında Ca’ferî, Zâhirî ve İbâzîler’in de bulunduğu cumhur, günah işleme amacıyla yapılan yolculuklarda zaruret halinin baş göstermesi durumunda ruhsat hükümlerinden yararlanmanın câiz olmadığını söylemişlerdir. Bu görüşü benimseyenler âyetteki kaydı, müslümanlara karşı harekete geçmemek ve dinî ölçüleri çiğnememek şeklinde anlamışlardır. Hanefîler’e, bir rivayete göre İmam Mâlik ile Taberî ve İbn Teymiyye’ye göre ise hukuka aykırı kasıtlı, şâriin bireyden istediği yükümlülüklerin yerine getirilmesi ve bu husustaki kolaylıklar ayrı ayrı ele alınmalıdır. Kolaylaştırıcı mahiyetteki hükümlerin işlerlik kazanması için sebebin gerçekleşmesi yeterlidir ki burada zaruret hali gerçekleşmiştir. Âyetteki ifade ise zaruret ölçüsünü aşmama ve başka bir müslümana haksızlık etmeme anlamındadır. Şu halde amacı bakımından meşruiyeti bulunmayan bir yolculuk esnasında zaruret hali, meselâ açlık tehlikesi baş gösterse haram olan maddelerden yemek câizdir.¹¹⁰²

1.2.5.7. İbn Râhûye

¹¹⁰⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib (Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Vefâ, 1422), 2/364.

¹¹⁰¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-Kavâ'id*, thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd (Kuveyt: Vezâretü'l- Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1402), 2/167.

¹¹⁰² Halit Çalış, “Zaruret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013).

İshâk b. İbrâhîm b. Mahled b. İbrahim et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, Ebû Ya'kûb İbn Râhûye(ö.238/853) ¹¹⁰³ Kendi döneminde Horasan'ın alimidir. Merv'de yerleşmiş ancak hadis yolculuğu için bir çok şehir dolaşmıştır. Ondan Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmîzî ve Nesâî gibi pek çok kimse rivayette bulunmuştur. ¹¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel'in en önde gelen telebelerindendir. ¹¹⁰⁵ Hadis, fıkıh ve tefsir âlimidir. Sivâsî ondan tefsirinde Nahl sûresi 8. ayette 1 defa bahsedip görüşüne yer vermiştir. Bu kısım aşağıda incelenmiştir.

الثلاثة بالركوب والزينة ولم يذكر الأكل منها بخلاف الأنعام ، فانها خلقت للركوب والأكل كما قال ومنها تأكلون ، والشافعي وأحمد وإسحق أباحوا لحوم الخيل ، وقالوا ليس المراد من الآية بيان التحليل والتحریم ، بل المراد منه تعريف الله تعالى عباده نعمه وتنبيههم على كمال قدرته وحكمته ، واحتجوا بما قال جابر : «نهى النبي عليه السلام يوم خيبر لحوم الحمر ، ورخص في لحوم الخيل» ، وروي عن أسماء أنها قالت : «نحرنا على عهد رسول الله عليه السلام فرسا ونحن بالمدينة فأكلناه»(وَيَخْلُقُ) الله سواها (ما لا تَعْلَمُونَ) وهو ما يخلق فينا ولنا مما لا نعلم كنهه وتفصيله ، ويمن علينا بذكره مع الدلالة على قدرته أو الملائكة والجن وغيرهما من الخلق أو ما أعد في الجنة لأهلها وفي النار لأهلها ما لم تره عين ولم تسمعه أذن ولا خطر على قلب بشر ، وقيل : «ما لا تعلمون كيف يخلقه وهو السوس في النبات والدود في الفواكه»

Ebû Hanife ve İmam Malik, at etinin haram olduğu görüşündedirler. Delilleri ise bu ayettir, çünkü Allah Teala atlar, katırlar ve eşekler için sadece binme ve süs amaçlarını zikretmiştir, yeme amacını zikretmemiştir. Oysa En'âm (develer, sığırlar ve koyunlar) için “ve onlardan yersiniz” buyurarak yeme amacını açıkça belirtmiştir. İmam Şafii, Ahmed ve İshak ise at etinin helal olduğu görüşündedirler. Onlara göre ayetin amacı helal ve haram kılma değil, Allah'ın kullarına verdiği nimetleri ve kudretinin kemalini tanıtmaktır. Delil olarak, Cabir (r.a.)'den rivayet edilen şu hadisi sunmuşlardır: “Peygamber (s.a.v.) Hayber günü eşek etini yasakladı, at etine ise izin verdi.” Ayrıca Esmâ (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Resulullah (s.a.v.) zamanında Medine'de bir at kestik ve etini yedik.” (Ve bilmediğiniz nice şeyler yaratır) Allah, başka bilmediğimiz ve mahiyetini tam olarak kavrayamadığımız varlıklar yaratır. Bunlar melekler, cinler gibi diğer yaratıklar olabilir ya da gözün görmediği, kulağın duymadığı ve insan kalbine dahi gelmeyen, cennet ve cehennem ehli için hazırlanmış şeyler olabilir. Bir görüşe göre ise (bilmediğiniz şeyler) in yaratılış şekilleri, yani bitkilerdeki tahta kuruları ve meyvelerdeki kurtlar kastedilir. ¹¹⁰⁶

¹¹⁰³ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 6/343.

¹¹⁰⁴ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, 1/292.

¹¹⁰⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 750.

¹¹⁰⁶ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 2/304.

Begavî'nin *Me'âlimü't-Tenzîl*'inde bu ayetin tefsirine bakıldığında, Sivâsî'nin 'at etinin yenilmesini caiz görenleri' açıkladığı kısmın aynen buradan alındığı görülmektedir.¹¹⁰⁷

قال الشافعي وأحمد وإسحاق، ومن أباحها قال: ليس المراد من الآية بيان التحليل والتحریم بل المراد منه تعريف الله عباده نعمه وتنبيههم على كمال قدرته وحكمته، واحتجوا بما أخبرنا عبد الواحد بن أحمد المليحي أنا أحمد بن عبد الله النعيمي أنا محمد بن يوسف ثنا محمد بن إسماعيل ثنا سليمان بن حرب ثنا حماد بن زيد عن عمرو هو ابن دينار عن محمد بن علي عن جابر رضي الله عنه قال: نهى النبي صلى الله عليه وسلم يوم خيبر عن لحوم الحمر ورخص في لحوم الخيل

Sivâsî'nin ana kaynaklarından Kevâşi de bu ayetin tefsirinde Sivâsî'nin işlediği konuyu ele almıştır. Sivâsî'nin metni ile Kevâşi'deki metnin benzerliği dikkat çekicidir.

، والشافعي وأحمد وإسحاق أباحوا لحوم الخيل ، وقالوا ليس المراد تحليل ولا تحريم ، إنما المراد تعريف النعمة و تنبيه علي القدرة ، واحتجوا علي ذلك بما روي أنه عليه السلام : «نهى يوم خيبر عن لحوم الحمر الأهلية ، ورخص في لحوم الخيل» ، وروي: أنه أطلعنا لحوم الخيل ونهانا عن لحوم الحمر، وروي عن أسماء أنها قالت : «نحرنا على عهد رسول الله عليه السلام فرسا ونحن بالمدينة فأكلناه»¹¹⁰⁸

Yine Şafiî fakihi İshak b. Mansûr el-Mervezî'nin *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed ve İshak bin Râhûye* adlı eserinde; "İshak Ahmed b. Hanbel'e: "At ve beygir etleri?" helal mi diye sorunca, Ahmed b Hanbel "İkisinde de bir sakınca yoktur." dediğini, İshak'ta mesele: "Onun söylediği gibidir. Şu ikisini terk eden kimsenin de bir delili vardır. Ancak bize göre ruhsat daha tercihe şayandır."¹¹⁰⁹ diyerek İshak bin Râhûye'nin de at eti yenilmesini caiz gördüğünü belirtmektedir.

1.2.5.8. Ahmed b. Hanbel

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed b. İdrîs b. Abdullah b. Hayyân b. Abdullah b. Enes b. Avf b. Gâsid b. Mâzin b. Şeybân b. Sâlebe b. Ukâbe b. Sa'b b. Ali b. Bekir b. Vâil b. ez-Zühli eş-Şeybânî el-Bağdâdî, (ö.241/855)¹¹¹⁰ Hadisçilerin imamı ve Mihnet günlerinin sabredeni,¹¹¹¹ Hanbelî mezhebinin imamı, Ehli Sünnet'in 4 imamından biridir. Muhaddis¹¹¹² ve fakih. Bağdat'ta doğdu orada yetişti. İlim için Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam ve Cezîre'ye gitti. Bağdat'ta vefat etti,¹¹¹³ kabri oradadır. İ.Şafiî onun

¹¹⁰⁷ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/5.

¹¹⁰⁸ el-Kevâşi, *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 3/7-8.

¹¹⁰⁹ İshak b. Mansur b. Behram Ebû Ya'kûb el-Mervezî el-Kevsec, *el-Mesâ'ilü'l-İmâm'ı Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye* (Medinetü'l Münevver-Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İslâmiyyeti bi'l Medîneti'l-Münevver İmâdetü'l Bahsi'l-İlmi, 1425), 5/2253-2254.

¹¹¹⁰ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/177-178.

¹¹¹¹ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, c. 5/178.

¹¹¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 750.

¹¹¹³ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, c. 1/203; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 176.

için “Bağdat’tan ayrıldığımda arkamda Ahmed b. Hanbel’den daha fâkih, daha dindar, daha zâhid ve âlim bir kimseyi bırakmadım.”¹¹¹⁴ demiştir. Sivâsî tefsirinde 3 defa Ahmed b. Hanbel ismine yer vermektedir. Bunlar da fıkıh konularındadır.¹¹¹⁵ Örnek olarak Nahl suresi 8. ayet incelenmiştir.

(وَالْخَيْلِ) عطف على الأنعام ، أي وخلق الخيل وهي اسم جنس لا واحد له من لفظه كالإبل والنساء (و) خلق (الْبِغَالِ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً) نصبه مفعول له ، أي وللزينة عطفًا على محل (لِتَرْكَبُوهَا) ، وإنما خولف بينهما في النظم ، لأن الركوب فعل المخلوق المخاطب والزينة فعل الخالق أو جعلها زينة لكم مع المنافع التي فيها واحتج بهذه الآية من حرم لحوم الخيل ، وهو أبو حنيفة ومالك رضي الله عنهما ، لأنه علل هذه الأصناف الثلاثة بالركوب والزينة ولم يذكر الأكل منها بخلاف الأنعام ، فانها خلقت للركوب والأكل كما قال ومنها تأكلون ، والشافعي وأحمد وإسحق أباحوا لحوم الخيل ، وقالوا ليس المراد من الآية بيان التحليل والتحريم ، بل المراد منه تعريف الله تعالى عباده نعمه وتنبيههم على كمال قدرته وحكمته ، واحتجوا بما قال جابر : «نهى النبي عليه السلام يوم خيبر لحوم الحمر ، ورخص في لحوم الخيل» ، وروي عن أسماء أنها قالت : «نحرنا على عهد رسول الله عليه السلام فرسا ونحن بالمدينة فأكلناه» (وَيَخْلُقُ) الله سواها (مَا لَا تَعْلَمُونَ) وهو ما يخلق فينا ولنا مما لا نعلم كنهه وتفاصيله ، ويمن علينا بذكره مع الدلالة على قدرته أو الملائكة والجن وغيرهما من الخلق أو ما أعد في الجنة لأهلها وفي النار لأهلها ما لم تره عين ولم تسمعه أذن ولا خطر على قلب بشر ، وقيل : «ما لا تعلمون كيف يخلقه وهو السوس في النبات والدود في الفواكه»

(*Ve atları*) Bu, en’âm (*hayvanlar*) kelimesine atıftır. Yani, atları da yaratmıştır. ‘El-hayl’ kelimesi, tekilinin kendi lafzından olmadığı bir tür ismidir, tıpkı ‘ibil’ (*develer*) ve ‘nisâ’ (*kadınlar*) gibi. (*Ve katırları ve eşekleri binmeniz için ve bir süs olarak yarattı*) ‘Zîneten’ kelimesi, mef’ûlün leh olarak mansubdur, yani binmeniz için ifadesinin mahalline atıftır. Ancak nazımda araları ayrılmıştır, çünkü “binmek” muhatap olan yaratılmışın fiilidir, süs ise Yaratıcının fiilidir. Bu ayet, at etinin haram olduğunu savunanların, yani Ebû Hanîfe ve Mâlik’in delilidir. Çünkü bu üç hayvan türünün yaratılış sebebini binmek ve süs olarak açıklamış, etini yemeyi zikretmemiştir. Hayvanlar (*en’âm*) ise hem binmek hem de yemek için yaratılmıştır, nitekim “onlardan yersiniz” buyurmuştur. Şâfiî, Ahmed ve İshak ise at etini helal saymışlardır. Onlar, ayetin amacının helal ve haramı açıklamak olmadığını, aksine Allah’ın kullarına nimetlerini tanıtmak ve kudretinin ve hikmetinin kemaline dikkat çekmek olduğunu söylemişlerdir. Delil olarak da Câbir’in şu rivayetini kullanmışlardır: “Peygamber (s.a.v.) Hayber günü eşek etini yasakladı, at etine ise ruhsat verdi.” Yine,

¹¹¹⁴ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 177.

¹¹¹⁵ Sivâsî, *‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 1/261,2/35,304.

Esma'dan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Resulullah (s.a.v.) zamanında biz Medine’de iken bir at kestik ve etini yedik.”¹¹¹⁶

Sa‘lebî meseleyi tartışmıştır.¹¹¹⁷ Muhtemeldir ki Begavî de kısaltarak ve birazda düzenleyerek Sa‘lebî’den almıştır.¹¹¹⁸ Sivâsî bu ayetin bir kısmını Begavî’den, Esmâ’nın rivayetini de Kurtubî’den almış o da Müslim’den almıştır. Burada dikkati çeken husus Sivâsî’nin üslubudur. İmam Mâlik ve İmam Âzam’ın görüşlerinin delillerini anlatırken ayette bu üç hayvan at, katır ve eşek için الأكل kelimesinin zikredilmemesinin yenilmelerinin haramlığına delil getirmektedir. Ancak bu konuda başka sahabilerden gelen yenilmemesine dair rivayetleri kullanmamaktadır. Bunun sebebi nedir bilemiyoruz. Ancak İmam Şafii, İmam Ahmed ve İmam İshak’ın görüşlerini hadise dayandırmaktadır. Bu usul Kurtubî’nin üslubuyla aynıdır. Muhtemelen Sivâsî oradan almıştır. Bu bölümü aynen aktarmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

الذي جعل لكم الأنعام لتركبوا منها ومنها تأكلون“. وقال في الخيل: “لتركبوها وزينة“ فذكر أيضا أغلب “ منافعها والمقصود منها، ولم يذكر حمل الأثقال عليها، وقد تحمل كما هو مشاهد فلذلك لم يذكر الأكل. وقد بينه عليه السلام الذي جعل إليه بيان ما أنزل عليه ما يأتي، ولا يلزم من كونها خلقت للركوب والزينة ألا تؤكل، فهذه البقرة قد أنطقها خالقها الذي أنطق كل شيء فقالت: إنما خلقت للحرث. فيلزم من علل أن الخيل لا تؤكل لأنها خلقت للركوب وألا تؤكل البقر لأنها خلقت للحرث. وقد أجمع المسلمون على جواز أكلها، فكذلك الخيل بالسنة الثابتة فيها. روى مسلم من حديث جابر قال: نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم خيبر عن لحوم الحمر الأهلية وأذن في لحوم الخيل. وقال النسائي عن جابر: أطعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم خيبر لحوم الخيل ونهانا عن لحوم الحمر. وفي رواية عن جابر قال: كنا نأكل لحوم الخيل على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم. فإن قيل: الرواية عن جابر بأنهم أكلوها في خيبر حكاية حال وقضية في عين، فيحتمل أن يكونوا ذبحوا لضرورة، ولا يحتج بقضايا الأحوال. قلنا: الرواية عن جابر وإخباره بأنهم كانوا يأكلون لحوم الخيل على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم يزيل ذلك الاحتمال، ولين سلمناه فمعنا حديث أسماء قالت: نحرنا فرسا على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن بالمدينة فأكلناه، رواه مسلم. وكل تأويل من غير ترجيح في مقابلة النص فإنما هو دعوى، لا يلتفت إليه ولا يعرج عليه. وقد روى الدارقطني زيادة حسنة ترفع كل تأويل في حديث أسماء، قالت أسماء: كان لنا فرس على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم أرادت أن تموت فذبحناها فأكلناها. فذبحها إنما كان لخوف الموت عليها لا لغير ذلك من الأحوال. وبالله التوفيق¹¹¹⁹

Bu mesele Ebû Dâvud’un *Mesâ’ilü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserinde;

سمعت أحمد، قال «لا بأس بلحوم الخيل

¹¹¹⁶ Sivâsî, *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr*, 2/303-304.

¹¹¹⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân’an Tefsîri’l-Kur’ân*, 6/8.

¹¹¹⁸ el-Begavî, *Me‘âlimü’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/6.

¹¹¹⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, 10/77.

İmam Ahmed'den duydum, "At etinde bir sakınca yoktur."¹¹²⁰ Şeklinde tek cümle ile ifade edilmiştir. Yine İshak b. Mansûr el-Mervezî'nin *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed ve İshak bin Râhûye* adlı eserinde ise şöyle kayıtlıdır; "İshak Ahmed b. Hanbel'e : "At ve beygir etleri?" helal mi diye sorunca, Ahmed .b Hanbel "İkisinde de bir sakınca yoktur."¹¹²¹ dedi

1.2.5.9. Vekî'

Ebû Bekir, Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka b. Ziyad el-Kâdı el-Bağdâdî Vekî' ed-Dabbî (ö. 306/918)¹¹²² *Aḥbârü'l-kuḍât* adlı eseriyle tanınan tarihçi, âlim ve kadıdır.¹¹²³ Sivâsî tefsirinde sadece Ahkâf suresi 15. ayette görüşünü naklederken ismini kaydetmektedir.

(وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) ، وروى عن وكيع أنه قال : «إذا جاءت بولد لأقل من ستة

أشهر لم يلزم الولد للزوج ويفرق بينهما» ، ولا رضاع بعد الفصال وتحريم به

(إحساناً). أي أن يحسن إليهما : (بوالديهما). أي أمرناه وألزمناه : (وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ)

(*Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler*) "Vekî' den rivayet edildiğine göre, "Eğer bir kadın altı aydan daha kısa sürede doğum yaparsa, çocuk kocaya ait olmaz ve ikisi ayrılır" demiştir. Süt kesildikten sonra emzirme ve onunla haram kılma (*süt kardeşliği*) olmaz.¹¹²⁴ Sivâsî'nin burada Vekî'den naklettiği rivayet Semerkandî'de bulunmaktadır. Semerkandî 'Vekî', isnadıyla Ali b. Ebi Talib (r.a.)'den rivayet ettiğine göre, bir adam ona şöyle demiştir: 'Ben, hiç şüphe etmediğim, bakire ve sağlam bir cariye ile evlendim, ancak altı ay sonra doğum yaptı. Bunun üzerine Ali, Bakara Sûresi'ndeki 'anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler'¹¹²⁵ ayetini ve Ahkaf Sûresi'ndeki 'Hamileliği ve süten kesilmesi otuz aydır'¹¹²⁶ ayetini okudu. Böylece hamilelik altı ay, emzirme süresi ise iki yıl (24 ay) olur. Bu çocuk senin çocuğundur. Vekî' dedi ki: 'Bu bir esastır, eğer bir kadın altı aydan daha kısa sürede doğum yaparsa, çocuk kocaya ait olmaz ve ikisi ayrılır.'¹¹²⁷

Sivâsî tefsiri boyunca fıkıh konularına çok önem vermiştir. Konular yeri geldiğinde mutlaka Hanefî-Şafîî ikilisi şeklinde ele alınmış yeri geldiğinde sırasıyla Malikî ve Hanbelî'n

¹¹²⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. Thk. Ebî Muaz Târık İvâzu'llah b. Muhammed (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420), 345.

¹¹²¹ el-Kevsec, *el-Mesâ'ilü'l-İmâm'ı Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye*, 5/2253.

¹¹²² el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 2/311; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, 14/237; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 352.

¹¹²³ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, 6/114.

¹¹²⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 4/110-111.

¹¹²⁵ Bakara 2/233.

¹¹²⁶ Ahkâf 46/15.

¹¹²⁷ Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerḳandî)*, 3/228.

görüşlerine yer vermiştir. Bu usulü onun iyi bir Hanefî-Şafîî alimi olduğunu göstermektedir. Bu Sivâsî'nin tefsirinin en bariz özelliklerindendir.

1.2.6. Mutasavvıflar

II. (VIII.) yüzyılda bazı âbid ve zâhidlere sûfî denilmeye başlanmıştır. Aynı yüzyılın sonlarına doğru âbid ve zâhidlerin tuttuğu yolu belirtmek için sûfî kelimesiyle aynı kökten türeyen tasavvuf kelimesinin kullanımı yaygınlık kazanmış, bu yolun mensuplarına genellikle ehl-i tasavvuf, bazan da mutasavvıf adı verilmiştir.¹¹²⁸ Tasavvuf, dinin özünü bireyin iç dünyasında yaşanır hâle getirme faaliyetidir.¹¹²⁹ Çalışmanın bu kısmında Sivâsî'nin görüşlerine başvurduğu mutasavvıflar incelenecektir.

1.2.6.1. Mâlik b. Dînâr

Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748'den önce)¹¹³⁰ Tabiinden,¹¹³¹ hadis râvîlerinden¹¹³² Kur'an yazarak geçimini sağlayan¹¹³³ ve ilk zâhidlerdendir. Sivâsî tefsirinde ondan sadece Araf suresi 169. ayetin tefsirinde 1 tek nakilde bulunmuştur. Bu nakil aşağıda değerlendirilmiştir.

قيل مرويا عن مالك بن دينار : «يأتي على الناس زمان إن قصرُوا عما أمروا به قالوا سيغفر لنا لم نشارك بالله شيئا كل أمرهم إلى الطمع خيارهم في المداهنة فهو لاء من هذه الأمة أشباه أولئك وقرأ الآية (وَالذَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ) أمرهم إلى الطمع خيارهم في المداهنة، فهو لاء من هذه الأمة أشباه أولئك وقرأ الآية (وَالذَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ)

Mâlik bin Dînâr'dan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: İnsanların üzerine öyle bir zaman gelecek ki, emrolundukları şeylerde kusur işlediklerinde, (*Biz bağışlanacağız, çünkü biz Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadık*) diyeceklerdir. Bütün işleri tamahkârlığa dönecektir. Seçkinleri dalkavukluk içinde olacaktır. Bu ümmetin bu gibi kişileri, o önceki kavimlere benzemektedir.” Sonra bu ayeti okumuştur: (*Ve âhiret yurdu, takva sahipleri için daha hayırlıdır. Hâlâ akıl etmeyecek misiniz?*)¹¹³⁴ *Keşşâf*'ta bu rivayetin son kısmı farklıdır. ...خيارهم فيهم المداهنة، فهو لاء من هذه الأمة أشباه الذين ذكرهم الله

¹¹²⁸ Süleyman Uludağ, “Mutasavvıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/379.

¹¹²⁹ Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, 5.

¹¹³⁰ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/362; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. Ahmed b. İshâk b. Musâ b. Mehrân el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ* (Beyrût-Lübnân: Mektebetü Hancî (Kâhire) - Dâru'l-Fikr (Beyrût), 1416), 2/357.

¹¹³¹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/362.

¹¹³² ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, 5/260-261.

¹¹³³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, thk. eş-Şeyh Hâlid Mustafa Tarsûsî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433), 645; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34.

¹¹³⁴ Sivâsî, *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*, 2/90-91.

“Onların en hayırlıları dalkavukluk yapanlardır. Bu ümmetten olan bu gibiler, Allah’ın bahsettiği o kimselere benzemektedir.”¹¹³⁵

Malik b. Dînâr’ın bu rivayeti az bir değişiklikle Kevâşî¹¹³⁶ ve *el-Bahrû 'l-Muhî'te*¹¹³⁷ bulunmaktadır.

1.2.6.2. Ebû Bekir el-Verrâk

Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Fazl el-Verrâk el-Belhî el-Hakîm¹¹³⁸ et-Tirmizî¹¹³⁹ (ö.280/893) İlk sûfî müelliflerdendir. Aslen Tirmiz’lidir ancak Belh’te yaşamıştır.¹¹⁴⁰ Sivâsî Ebû Bekir el-Verrâk’tan 2 yerde nakil yapmaktadır. Bu nakillerin birincisi aşağıda incelenen Âli İmrân suresi 131. ayetteki nakil, ikincisi ise Tevbe suresi 118. ayetteki nakildir.

ثم زاد على التخويف فقال (وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ) أَي خَلَقْتَ وَهَيْبَتِ (لِلْكَافِرِينَ) [١٣١] بِاللَّهِ وَأَيَاتِهِ ، قِيلَ : معنى هذه الآية اتقوا العمل الذي ينزع به الإيمان عند الموت فتستحقون به الخلود في النار كالكفار (١١) ، وقد جاء في ذلك آثار كثيرة ، منها قضية ثعلبة ، وروى أبو بكر الوراق عن أبي حنيفة رضي الله عنهما أكثر ما ينزع الإيمان لأجل الذنوب من العبد عند الموت وأسرعها نزعا للإيمان ظلم العباد

Sonra korkutmaya devam ederek şöyle dedi: (*Ve kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının!*) Yani, Allah’ı ve ayetlerini inkâr edenler için yaratılan ve hazırlanan ateşten. Bir görüşe göre, bu ayetin anlamı, “ölüm anında imanı yok eden amellerden sakının ki, kâfirler gibi ateşte ebedi kalmayı hak etmeyesiniz” şeklindedir. Bu konuda pek çok rivayet gelmiştir. Bunlardan biri de Sa’lebe’nin hikayesidir. Ebu Bekr el-Varrâk’ın, Ebû Hanîfe’den (Allah ikisinden de razı olsun) rivayet ettiğine göre: “Kuldan ölüm anında en çok iman alan günah, kullara yapılan zulümdür ve iman en hızlı sökülüp alan da budur.”¹¹⁴¹ Bu rivayet iki tefsirde nakledilmektedir ki bunlar Semerkandî ve Kurtubî’dir. Rivayetleri incelediğimizde Semerkandî de,

وذكر أبو بكر الوراق عن أبي حنيفة أنه قال: أكبر ما في الذنوب الذي ينزع الإيمان من العبد عند الموت. ثم قال أبو بكر: فنظرنا في الذنوب التي تنزع الإيمان من العبد، فلم نجد شيئا أسرع نزعا للإيمان من ظلم العباد

Ebû Bekr el-Verrâk, Ebû Hanîfe’den şöyle rivayet etmiştir: “Günahların en büyüğü, kuldan ölüm anında imanı çekip alandır.” Sonra Ebû Bekr şöyle demiştir: “Kuldan iman

¹¹³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâ’iki Gavâmi’zi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 2/163.

¹¹³⁶ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 2/251.

¹¹³⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrû 'l-Muhî'te*, 5/211.

¹¹³⁸ el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, c. 10/235.

¹¹³⁹ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye ve Yelîhi Zikrû'n-Nisveti'l-Müte'abbidâti's-Sûfiyyâti*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrût-Lübnân: Dâr'ul Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 178.

¹¹⁴⁰ es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye ve Yelîhi Zikrû'n-Nisveti'l-Müte'abbidâti's-Sûfiyyâti*, 178.

¹¹⁴¹ Sivâsî, *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr*, 1/179.

çekip alan günahlara baktık ve kullara zulmetmekten daha hızlı bir şekilde imanı çekip alan bir şey bulamadık.”¹¹⁴² Kurtubî de bu rivayet aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir.

وذكر أبو بكر الوراق عن أبي حنيفة أنه قال: أكثر ما ينزع الإيمان من العبد عند الموت. ثم قال أبو بكر: فنظرنا في الذنوب التي تنزع الإيمان فلم نجد شيئا أسرع نزعا للإيمان من ظلم العباد

Ebû Bekr el-Varrâk, Ebû Hanîfe’den şöyle rivayet etmiştir: “Kuldan ölüm anında en çok iman alan günah, kullara yapılan zulümdür.” Ebû Bekr devamla şöyle dedi; “Kuldan imanı çeken günahlara baktık ve kullara zulmetmekten daha hızlı bir şekilde imanı çeken bir şey bulamadık.”¹¹⁴³ Her iki rivayeti karşılaştırdığımızda Semerkandî “أكبر ما ينزع” şeklinde başlarken Kurtubî “أكثر ما ينزع” şeklinde başlamaktadır. Sivâsî de Kurtubî’nin kullandığı şekliyle bu rivayete başlamış ancak sanki rivayette kendince bir düzenleme yapmış ve arada ikinci defa “ثم قال أبو بكر” lafzını tekrar etmemiştir. Yapılan incelemede bu rivayetin sadece bu iki tefsirde nakledildiği başka tefsirlerde olmadığı görülmüştür. Ancak Sivâsî’den sonraki tefsirlerden *Rûhu’l-Beyân*’da Sivâsî’nin kullandığı lafızlarla rivayet edilmiştir.¹¹⁴⁴

1.2.6.3. Cüneyd el-Bağdâdî

Cüneyd b. Muhammed el-Cüneyd el-Hazzâz el-Kavârîrî, Ebû’l-Kâsım (ö.297/909)¹¹⁴⁵ İlk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî. Aslen Nihâvend’lidir ancak Bağdat’ta doğmuş ve yetişmiş¹¹⁴⁶ Bağdat’ta vefat etmiştir.¹¹⁴⁷ Sivâsî tefsirinde Cüneyd’den tek bir nakilde bulunmuştur. Bu nakli Ankebût suresi 29. ayette bulunmaktadır.

(وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمْ الْمُنْكَرَ) النادي ، والندى مجلس القوم ما داموا فيه ، و (الْمُنْكَرَ) جماعة بعضهم بعضا في المجالس ، وقيل : الخذف بالحصى والرمي بالبندق وشرب الخمر والصفير والفرقة ومضغ العلك والسباب واللعب بالحمام ، قال الجنيد : «كل شيء يجتمع عليه الناس منكر إلا الذكر»

(*Ve toplantı yerlerinizde çirkin işler yapıyorsunuz?*) ‘Nâdî ve nedâ’ bir kavmin içinde bulundukları meclistir. Buradaki “münker” (*çirkin iş*) meclislerde birbirleriyle cinsel ilişkiye girmeleridir. Bir başka görüşe göre, bu, çakıl taşlarıyla sapan atmak, misketlerle

¹¹⁴² Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerkindî)*, 1/246.

¹¹⁴³ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 4/203.

¹¹⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/97.

¹¹⁴⁵ el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*, c. 10/255; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, c. 7/249; ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, c. 2/141; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 630.

¹¹⁴⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, c. 7/249.

¹¹⁴⁷ ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsteğribine ve'l-Müsteşrikîn*, c. 2/141.

nişan almak, şarap içmek, ıslık çalmak, parmak şıklatmak, sakız çiğnemek, küfürleşmek ve güvercinlerle oynamaktır. Cüneyd şöyle demiştir: “Zikir hariç, insanların toplandığı her şey münkerdir.”¹¹⁴⁸ Bu rivayet Sülemî,¹¹⁴⁹ Âlûsî¹¹⁵⁰ ve Bursevî’de¹¹⁵¹ bulunmaktadır.

1.2.6.4. İbn Atâ

Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ’, Ebû’l-Abbâs el-Edemî el-Bağdâdî (ö. 309/922)¹¹⁵²

İlk devir sûfilerinden, yaşadığı dönemde yaptığı çok ibadet ve Kur’an dersi ile mâruf¹¹⁵³ muhaddis ve müfessir.

‘Uyûnü’t-Tefâsîr’de 2 defa ismi ve görüşü kaydedilmiştir. Birincisi aşağıda incelenmiş olan Yusuf suresinin başındaki görüşüdür. İkincisi ise Nahl suresi 76.ayetteki görüşüdür.¹¹⁵⁴

وقال ابن عطاء : «لا يسمع سورة يوسف محزون إلا استروح بها

İbn Atâ’dan rivayet edildiğine göre: ‘Hüzünlü hiçbir kimse Yusuf suresini dinlemez ki, onunla rahatlamış olmasın.’¹¹⁵⁵ Bu rivayeti Semânî,¹¹⁵⁶ Mâverdî,¹¹⁵⁷ İz bin Abdusselâm¹¹⁵⁸ ve Hâzîn¹¹⁵⁹ aşağıdaki şekliyle kitaplarına kaydetmişlerdir.

قال ابن عطاء: ما سمع سورة يوسف محزون إلا استروح إليها

Begavî¹¹⁶⁰ lafızları yönünden çok az farklı ancak manası aynı olarak aşağıdaki gibi nakletmiştir.

قال ابن عطاء: لا يسمع سورة يوسف عليه السلام محزون إلا استراح لها

Kevâşî¹¹⁶¹ ise rivayetin sonundaki harfî cer ve zamirî zikretmeksizin aşağıdaki şekilde rivayet etmiştir.

قال ابن عطاء لا يسمع سورة يوسف محزون إلا استروح

¹¹⁴⁸ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 3/256.

¹¹⁴⁹ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-hüseyîn b. Mûsa el-Ezdî es-Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsîr Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Seyyid Ümrân (Beyrût-Lübân: Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, 1421), 2/116.

¹¹⁵⁰ el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Meşânî*, 11/16.

¹¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 6/495.

¹¹⁵² el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, 5/229; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 14/255; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 477; es-Sülemî, *Ṭabakâtü’s-Şüfiyye ve Yelîhi Zikrû’n-Nisveti’l-Müte’abbidâti’s-Şüfiyyâti*, 207.

¹¹⁵³ ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 14/255; es-Sülemî, *Ṭabakâtü’s-Şüfiyye ve Yelîhi Zikrû’n-Nisveti’l-Müte’abbidâti’s-Şüfiyyâti*, 207.

¹¹⁵⁴ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 2/222, 320.

¹¹⁵⁵ Sivâsî, ‘Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fuḍalâ’i’s-Semâsîr, 2/222.

¹¹⁵⁶ es-Semânî, *Tefsîrü’l-Kur’ân (Kitâbü’t-Tefsîr)*, 3/6.

¹¹⁵⁷ el-Mâverdî, *Tefsîrü’l-Kur’ân (en-Nuket ve’l-‘Uyûn)*, 3/9.

¹¹⁵⁸ İzzeddin Abdulazîz b. Abdusselâm es-Sülemî, *Tefsîru’l-Kur’ân (İhtîşâru Tefsîri’n-Nuket ve’l-‘Uyûn)*, thk. Abdullâh b. İbrahim bin Abdullâh el-Vüheybî (el-Ahsâ-Suudi Arabistan: Mektebetü’l-Melikü’l-Fehdî’l-Vatanî, 1416), 2/110.

¹¹⁵⁹ el-Hâzîn, *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’ânî’t-Tenzîl*, 2/511.

¹¹⁶⁰ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/474.

¹¹⁶¹ el-Kevâşî, *et-Telhîş fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 2/451.

Âlûsî ise tefsirinde bu rivayeti şöyle kaydetmiştir:

قال ابن عطاء: من الآيات أن لا يسمع هذه القصة محزون مومن بها إلا استروح و تستري عنهما فيه¹¹⁶²

Sivâsî'nin tefsirinde kendisinden ismini vererek nakil yaptığı mutasavvıfların değerlendirildiği bu bölümde kendisi bir şeyh olmasına rağmen sûfilerden yaptığı nakiller neredeyse yok hükmündedir. '*Uyûnü't-Tefâsîr*' tasavvufi-işârî bir tefsir değildir. Bu sadece yaptığı nakillerin sayısına dayanan bir çıkarım değildir. Tefsirin içerisinde işârî sayılabilecek neredeyse yorum bulunmamaktadır. Şöyle bir soru akla gelmektedir, Sivâsî tefsirini sûfî olmadan önce mi yazdı veya tefsirine sûfî yorumları almamak için bir çaba mı sarfetti? Kesin olmamakla beraber edindiğimiz düşünce ilim talebelerine ilmî ehliyet kazandırma gayretinde olan bir alimin saf ve arı Kur'an kültürü aktarma gayesiyle yazılan bir tefsirdir. Bu manada herhangi bir yönlendirme de yapmamıştır.

¹¹⁶² el-Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Meşânî*, 7/71.

SONUÇ

Anadolu coğrafyasında Kur'ân'ın baştan sona her bir ayetinin tefsirinin yapıldığı elde bulunan ilk tam tefsir olma özelliğini taşıyan '*Uyûnu't-Tefâsîr*'le Sivâsî telif yolunun canlanmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Böyle bir özelliği olmasına rağmen bu tefsir kütüphanelerin raflarında kendi haline bırakılmış bir görünüm arz etmektedir. Bunun sebebi müellifin resmi bir görevinin bulunmaması ve yazıldığı dönemde medreselerde okutulan başka tefsirlerin olması gibi sebepler sayılabilir. Belirtmek gerekir ki müelliflerinin resmi görevi olmakla beraber belli dönemlerde bir kaynak ve ders kitabı olarak okutulan ancak daha sonra bundan vazgeçilen Osmanlı dönemi tefsirleri de bulunmaktadır. Molla Gürânî'nin *Gayetü'l-Emânî* tefsiri ve Ebüssuûd'un *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* eseri buna örnek gösterilebilir.

'*Uyûnu't-Tefâsîr*'in dili sade, orta hacimli bir tefsirdir. Kendine özgü niteliklerinin başında kelimelerin irab durumlarının incelenmesi, sarf yönlerine gerekli görüldükçe inilmesi gelmektedir. Ayetlerdeki belagat yönleri vurgulanmış bununla ilgili kavramların kullanımında titiz davranılmıştır. Bu haliyle, dönemin dil eğitim karakterini yansıtmaktadır. Ayetlerdeki kıraat farklılıkları çok uzatılmadan verilmektedir. Müfessirin kendisi Hanefî olmasına rağmen özellikle ahkam ayetlerinin tefsirinde Hanefî-Şafiî karşılaştırmasını tefsir boyunca yapmaktadır. Yeri geldikçe Malikî ve Hanbelî mezhep görüşlerini de vermekte ve mezhep taassubu yapmamaktadır. Fıkıh konularında kullandığı hadisler genellikle Kütübü Sitte'den alınan hadislerden oluşmaktadır. İtikadi ve kelami meselelere girmemekle beraber yeri gelince Mûtezile gibi mezheplerin görüşleri kısaca eleştirilmektedir. Sûrelerin Mekkî ve Medenî durumları mutlaka belirtilmiştir. Sebeb-i nüzule önem verdiği için bu konuda pek çok rivayet kullanılmıştır. Fazlaca yer verdiği diğer bir konu nâsîh mensûh meselesidir. Bu bağlamda müfessir pek çok ayet hakkında 'kılıç ayetiyle mensuhtur' ifadesini kullanması dönemin gazâ anlayışından kaynaklandığını düşündürmektedir. Tefsirin ilk kısmında İsrâiliyyatla ilgili nakiller yapılmıştır ancak bu rivayetler ilerleyen bölümlerde çok

aza inmekte ve sadece bilgi verme amaçlı kullanılmaktadır. Sivâsî Zeynî şeyhi olmasına rağmen tefsirinde tasavvufî açıklamalara yer vermemiştir. Çağının siyasi ve ictimâî durumu hakkında herhangi bir imâ görülmemiştir. Tefsirin genelinde okuyucuyu sıkacak derecede uzun, anlaşılması zor kelimeler ve cümleler bulunmamaktadır. Aksine ayetlerde anlaşılması zor kelimeler bir veya daha fazla müradifiyle açıklanmakta, böylece manada kapalı bir yer kalmamasına özen gösterilmektedir.

Bu tefsirin kaynaklarına gelince, yapılan incelemeler neticesinde bir liste oluşmuştur. Buna göre; *'Uyûnu't-Tefâsîr'*de müellif, konularla ilgili yaptığı rivayetlerde sened vermediği gibi naklettiği rivayet, görüş veya bilgileri aldığı kaynağa da atıf yapmamıştır. Müfessir, kitabında Taberî, Semerkandî, Vâhidî ve Zemahşerî isimlerinden başkaca herhangi bir tefsir müellifinin ismini kaydetmemiştir. Buna ilaveten çapraz okumalar neticesinde Sivâsî'nin Begavî, Kevâşî, Sa'lebî ve Hâzin gibi başka tefsirlerden ve kitaplardan da yararlandığı tespit edilmiştir. Müfessir sadece tefsir kitaplarından yararlanmamış, Buhârî, Müslim gibi hadis kitaplarının yanında fıkıh, kıraat kitapları ve sözlüklerden de yararlanmıştır. Varılan neticelerden birisi de Sivâsî'nin elinde çok güzel bir kütüphane olduğu ve ihtiyaç hissettikçe ona müracaat ettiğiidir. Ayrıca bu tefsir birçok tefsirden bir araya getirilmiş olsa bile özgün bir tefsir olup dirayet tefsiri özelliği taşımaktadır.

Tefsire genel olarak bakıldığında dil ve belagat ile ilgili açıklamalarından Keşşâf'ı mutlaka incelediği adını zikrettiği yerlerden bir tanesinde ona katılmadığı görülmüştür. Ancak değerlendirmelerinde onu baş ucu kitabı olarak kullandığı anlaşılmıştır. Dil konusunda kendisinden faydalandığı diğer tefsir ise Kevâşî'nin tefsiri *Telhîş*'tir. Sivâsî'nin *Telhîş*'i iki yönlü kullandığı tespit edilmiştir. Birinci yönü dil yönünde ondan faydalanmış, ikinci yön ise kıraat konusudur. Her ne kadar kendisinden bahsetmese de çapraz okumalarda bu husus görülmüştür. Sivâsî'nin böyle davranması o dönem Kevâşî'nin bu yönüyle meşhur olması ihtimal dahilinde olmakla beraber kendisinin bu tefsire verdiği önemi ortaya çıkarmaktadır. Yine kıraat ile ilgili konularda Ukberî ve İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*'i Sivâsî'nin baş ucu kitaplarındandır.

Sivâsî'nin naklettiği rivayetlerde en çok kullandığı tefsirlerin ise Semerkandî, Begavî ve Hâzin tefsirleri olduğu görülmüştür. Özellikle İsrâîlî rivayetlerin tefsirinde bulunmasının belki en büyük sebebi Semerkandî ve Hâzin tefsirlerinden yaptığı nakillerdir.

Sivâsî'nin tefsiri hakkında, müfessirin zayıf, uydurma ve İsrâîlî rivayetlere yer vermesi eleştirilmiştir. Ancak Sivâsî'nin bu konuda *Riyâzû'l-ezhâr fî cilâ'i'l-ebşâr* adlı kitabında bulunan bir açıklaması onun bu konudaki düşüncesinin tespit edilmesini sağlamıştır. O uydurma (mevzû) olduğu bilinen sözlerin rivayetinin haram olduğunu, uydurma olduğu kesin bilinmeyen rivayetlerin ise bâtında doğru olabileceğini, bundan dolayı bu rivayetlerden Allah'ın sıfatları, akaide taalluk eden konular, helal ve haram gibi dini hükümler hariç, öğüt, kıssa ve amellerin fazileti konularında, senedsiz ve zayıflığına delalet eden rivayet sigalarıyla nakledilmesinin caiz olduğunu belirtmektedir. Aslında Sivâsî “belki gerçeklikleri vardır, talebelerim bu konuyu siz de biliniz bir gün karşılaştığınızda şaşırmayınız” diyerek nakletmek istemiş olması ihtimal dahilindedir. Böyle olsa bile önceki ve sonraki bir çok tefsirde bu rivayetlerin bulunduğu göz önünde bulundurulması gereken önemli bir konudur.

Sivâsî tefsirinin genelinde, önce ayeti dil yönünden inceler. Anlaşılmasını istediği her bir kelimenin en az bir mürâdifini belirtmekle işe başlar. Ardından var ise o ayetle ilgili sebebi nüzul veya nüzulları kaydeder ancak ilk kaydettiği rivayet genellikle onun tercih ettiğidir. Daha sonra o ayet hakkındaki hükümleri genellikle mezhep imamları ve ihtilaf ettikleri konuları sıralamaktadır. Bu izahta da Hanefî-Şafîî karşılaştırmasını hiç ihmal etmez. Konunun önemine göre-ki pek azdır- diğer iki mezhep olan Maliki ve Hanbeli mezhebinde farklı bir hüküm varsa onu da zikreder.

Tefsirin başından sonuna kadar dikkati çeken bir diğer konu ise Sivâsî'nin her bir görüşün sahibini mutlaka belirtmeye çalışmasıdır. Yazılı kaynaklardan faydalandığı halde onları zikretmeyip görüşün asıl sahibini belirtmesi onun önem verdiği bir konudur. Sebebi nedir bilinmez ancak her tefsirin bu şahıslardan gelen bilgilerden ve müfessirin kendi dirayetine dayanarak yazıldığını, kendisinin de önceki tefsirleri incelediğini ve ana kaynaktan su içmeye çalışarak yeni bir tefsir yazmaya gayret ettiğini düşündürmektedir. Sahabîlerden İbn Abbas tefsir boyunca özellikle görüşüne müracaat edilendir. Sivâsî tefsir rivayetlerinde İbn Abbas'ın görüşlerine özel bir önem vermektedir. *'Uyûnu't-Tefâsîr* ansiklopedik bir tefsir olmayıp özet bir tefsir olduğu için Sivâsî rivayetler konusunda çok iktisatlı davranmıştır. Ancak yaptığı rivayet sayısı bile özet bir tefsir olmasına rağmen tekrarlarla birlikte 557 gibi bir sayıya ulaşmıştır.

'Uyûnu't-Tefâsîr'e sadece ilmi bir eser gözüyle bakılmayıp bu coğrafyada yazılmış diğer binlerce yazma gibi tarihi bir eser olarak değerlendirilmeli ve ilim dünyamıza

tanıtılmalıdır. Bu tefsirin kütüphanelerde bulunan çok güzel yazmalarından bir tanesinin tıpkı basım yapılarak çoğaltılmasının, ayrıca Türkçeye kazandırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu tefsirin yazıldığı çağda ve hemen sonrasında telif edilen diğer tefsirlerle yapılacak mukayeseli çalışmalar, Osmanlı döneminin hemen öncesi ve başlangıç asırlarında tefsirin vaziyeti, ilim alemindeki konumu hakkında daha net bir tabloyu ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Adivar, A.Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Evrim Matbaacılık Ltd.Şti., 4. Basım, 1982.
- Ağırbaş, Abdulhekim. *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzde Uygulamalar (Türkiye-Suudi Arabistan Örneği)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Basım, 2022.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayp Arnaûdî - Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1416.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Hamza ez-Zeyn. 20 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru'l-Hadis, 1416.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-Zühed*. thk. Muhammed Abdusselâm Şahin. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 15 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Arıcı, Müstakim (ed.). *İslâm İlim Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2017.
- Arslan, Şükrü. "Şihabuddin es-Sivasî ve 'Uyunu't Tefâsir'indeki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 188-217. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2739/36483>

- Arslan, Şükrü. “Şihabuddin es-Sivasî ve 'Uyûnu't Tefâsir'indeki metodu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (30 Haziran 1991).
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/article/36458>
- Arslan, Şükrü. “Şihabuddin Es-Sivasî ve Uyûnu't Tefâsir'indeki metodu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (30 Haziran 1993), 122-135.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2737/36428>
- Âşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta'dil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ata, M. Mahfuz. “Kevâşî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevasi>
- Atasoy, Nurhan. “Hırkâ-i Saadet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/374-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hirka-i-saadet>
- Atay, Hüseyin. “Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet - Nameler”. *Vakıflar Dergisi* 13 (1981), 171-234.
- Aydınlı, Abdullah. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah. “Semâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ayıntâbî, Mehmed Efendi. *Tefsîr-i Tibyân*. 4 Cilt. İstanbul: Şirket-i Sahife-i Osmâniyye, 1306.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *'Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. ed. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâr'ul Kütübü'l İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- Azâvî, Şâkir Mahmûd Mehdî - Reşîd, Cemile Ruken. “Menhecu's-Sivâsî min Hılâlî Tefsîrihi ('Uyûnu't-Tefâsir)”. *Mecelletü'l-'Ulûmu'l-İslâmiyye* 30 (01 Mart 2022), 213-248.
isscj.edu.iq/research/mnhj-mn-khlal-tfsyrh-eywn-altfasyr
- Aziz, Feridun Ahmed. *ed-Dersü'l-Lugavî fî Tefsîri Uyûnu't-Tefâsir li'l-Fudalâi-s-Semâsîr li's-Sivâsî*. Câmîatü's-Süleymâniyye, Risâletü't-Doktorâ, 1441.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-. *er-Rudûd ve'n-Nukûd Şerhi Muhtasaru İbn Hâcib*. thk. Terhîb b. Rebîân ed-Dûsirî. 2 Cilt. Medine-Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşdi Nâşirûn, 1. Basım, 1426.
- Bağcı, Musa. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 1. Basım, 2018.

Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 24 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1425.

Bayat, Ekrem. *Şihâbuddîn es-Sivâsî'nin Uyûnu't-Tefâsîr Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirindeki Metodu*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Bayram, Sadi - Karabacak, Ahmet Hamdi. "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri". *Vakıflar Dergisi* 13 (1981).
<http://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/handle/11352/1261>

Bedir, Murteza. "Nesefî, Ebü'l-Berekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/567-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-. *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Abdülbasit Mezid. 4 Cilt. Kahire: İbdâ li'l-'Alâm ve'n-Neşr, 1. Basım, 1442.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Meşâbîhu's-Sünne*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı - Muhammed Selim İbrahim Semâre. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Ma'rifeti li't-Tıbaâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1. Basım, 1407.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût - Züheyr eş-Şâviş. 16 Cilt. Beyrût-Lübnân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1403.

Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-Ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/20-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *ed-Da'avâtu'l-Kebîr*. thk. Bedr b. 'Abdullâh el-Bedr. 2 Cilt. Kuveyt: Ğurâs li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2009.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-. *el-Câmi'u li-Şu'abi'l-Îmân*. thk. Abdu'l-Âlî Abdu'l-humeyd Hamid. 14 Cilt. Riyad-Suudî Arabistan: Mektebetü'-Reşîd, 1. Basım, 1423.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire-Mısır: Hecr li't-Tabaâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî ve'l-İlân, 1. Basım, 1432.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî - Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1. Basım, ts.

- Bilgen, Osman. “Selçuklu Muhaddislerinden Begavî’nin (Ö. 516/1122) Hayatı ve Hadis Tenkitçiliği”. *Journal of International Social Research* 9/43 (20 Nisan 2016), 2368-2371. <https://doi.org/10.17719/jisr.20164317797>
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Basımevi, 1973.
- Birişik, Abdulhamit. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec (Tefsir İlmindeki Yeri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--ilim>
- Bistâmî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Alî b. Ahmed el-. *Kitâbu Dürretü Tâci’r-Resâi’l ve Gurretü Minhâci’l-Vesâ’il*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04905-001, 1-42 yk.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur Zweiter Supplementband (GAL), II*. Leiden-Hollanda: E.J. Brill, 1938.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-. *et-Târîhu’l-Kebîr*. ed. Muhammed Abdu’l-Mu’id Hân. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretu’l-Ma’arifi’l-Osmâniyye, 1. Basım, 1377.
- Buhârî, Muhammed bin İsmâîl. *el-Câmi’u’s-şâhih*. 10 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru’t-Te’sîl, 1. Basım, 1433.
- Bulut, Mülkiye. *Anadolu Selçuklu Dönemi Sivas Medreseleri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Bursalı, Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1. Basım, 1972.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Şur’ân*. thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman. 10 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 4. Basım, 1439.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/105-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Ahikâmü’l-Şur’ân*. thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahin. 3 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l Kütübü’l İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh fî’l-Lugati ve’l-’Ulûm*. thk. Nedim Maraşlı - Üsâme Maraşlı. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Hadâratı’l-Arabiyyeti, 1. Basım, 1974.

- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-. *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006. <http://archive.org/details/waq88395>
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları (Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar)*. Bursa: Arasta Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Bâsıl Uyûnu's-Sûd. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Çakan, İsmail Lütfi. "el-Câmius'-Sahîh (Tirmîzî)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 50. Basım, 2021.
- Çalış, Halit. "Zaruret". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 44/141-144. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1935.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1941.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çınar, Fatih. "Bir Mutasavvıf Olarak Şihabüddin es-Sivasi ve 'Cezzabü'l-Kulûb' İsimli Eseri Bağlamında Bazı Tasavvufi Görüşleri" 1/37 (2013), 239-266. <http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/handle/20.500.12397/4447>
- Çınar, Fatih. "Şihabuddin es-Sivâsî'nin 'Risâletü'n-Necât' Adlı Eseri Bağlamında Nefsin İslahına Dair Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/2 (2014), 19-44.
- Çöğenli, M.Said. "Mutarrizî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/375-377. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutarrizi>

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen (el-Müsne'd)*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Basım, 1416.
- Dartma, Bahattin. *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sivâsî ve Kur'an Yorumu*. Sivas: Kemal İbn-i Hüman Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Dartma, Bahattin. “Şihabuddin es-Sivâsî: Hayatı ve İlmi Şahsiyeti”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Aralık 2005), 89-106. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4299/255637>
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2003.
- Demirci, Muhsin. “Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları”. *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* II/22, 23, 24 (Şubat 1999), 155-186. <http://ktp2.isam.org.tr/detaymklzt.php?navdil=tr&midno=719237&tarama=muhsin+demirci>
- Demirel, Harun Reşit. “Şihabuddin es-Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usulüne Dair Riyadu'l-Ezhar fî Cilail'l-Ebsar İsimli Eseri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Aralık 2005), 107-116. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4299/255635>
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi, 23. Basım, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Kazvînî, Hatîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/156-157. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/57-59. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtasar>
- Durmuş, İsmail. “Sekkâkî, Ebû Ya'kûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. “Semerkandî, Ebû'l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Durur, Mehmet Ali. “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbas’ın Dilbilimsel Tefsire Etkisi”. *Kesit Akademi Dergisi* 21 (01 Ağustos 2019), 400-436. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kesitakademi/article/863701>
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥrû’l-Muḥîṭ*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâr’ul Kütübî’l İlmiyye, 1. Basım, 1413.
- Ebû Nuaymâ, Zühdi Muhammed Matar. *‘Uyûnü’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Sûreti’s-Şuarâ Hattâ Sûretü’n-Nâs*. Ümmü Derman-Sudan: Câmiatü’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve’l-Ulûmu’l-İslâmiyye, Risâletü’t-Doktorâ, 1995.
- Ebû Şehbe, Muhammed bin Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübî’t-Tefsîr*. Kahire-Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 4. Basım, 1408.
- Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *el-Müsned*. thk. Said bin Muhammed es-Sinnârî. 10 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1434.
- Ebû Zûr, Muhammed Mahmud Yusuf. *Uyûnu’t-Tefâsîr li’l-Fudalâ’i’s-Semâsîr li’Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü min Sûreti’l-A’râf Hattâ Nihâyeti Sûreti’l-Furkân*. Umdurmân-Sudan: Câmiatü’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve’l-Ulûmu’l-İslâmiyye, Risâletü’t-Doktorâ, 1418.
- Ebüssuûd, el-’İmad Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1. Basım, 1414.
- Efendi, Ahmed Midhat. *Mufasssal Târih-i Kurûn-ı Cedîde*. 2 Cilt. İstanbul, 1. Basım, 1303.
- Efendi, Hoca Sâdeddin. *Tâcu’t-Tevârih*. çev. İsmet Parmaksızoğlu. 5 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1. Basım, 1979.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1994.
- Eroğlu, Ali. “Hâzin, Ali b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Esterebâdî, Hasan b. Muhammed b. Şeref Şah el-Hüseynî el-. *Şerhu Şâfiyei İbn Hâcib*. thk. Abdûlmaksûd Muhammed. 2 Cilt. Mektebetü’s-Sekâfetüt-Diniyye, 1. Basım, 1425.
- Evsat, Ebû’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-. *Me’âni’l-Kur’ân*. thk. Hidâ Mahmûd Qarrâa. Kahire-Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1. Basım, 1411.

- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *el-Hücce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*. thk. Bedreddin Kahvecî - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1. Basım, 1413.
- Fayda, Mustafa. "İbn İshak". 20/93-96. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ishak>
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/2 (1996). <https://www.divandergisi.com/tr/Dergi/Detay/2>
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâletü-li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 8. Basım, 1357.
- Gezer, Arif. *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gümüş, Sadreddin. "et-Ta'rîfât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Güneş, Abdülbaki. *Şihâbüddîn es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Güneş, Abdülbaki. "Şihâbüddîn es-Sivâsî ve Tefsirinde Takip Ettiği Yöntem". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Haziran 1994), 179-220. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yyuifd/article/173984>
- Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Habîbî, Ahmed b. Dervîş. *ed-Devhatü'l-İrfâniyye fî Ravzâti Ulemâ'i'l-Osmâniyye*. ed. Derya Örs. çev. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2021.
- Hâlidî, Muhsin Semih Sa'id el-. *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalâ'i's-Semâsîr li's-Şihâbeddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî Dirâsetü ve Tahkîkü mine'l-Fâtihati Hattâ Nihâyeti Sûreti'l-En'âm*. Umdurmân-Sudan: Câmîatü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, Risâletü't-Doktorâ, 1995.

- Hanay, Necattin. *Erken Dönem Tefsirlerinde Kıraat Yorum İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Hanbelî, Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Müflih el-Makdîsî es-Sâlihî el-. *el-Mübdî' Şerhü'l-Mukni'*. thk. Halid b. Ali el-Meşîki vd. 10 Cilt. Riyad-Suudi Arabistan: Dâr Rukâiz li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Basım, 1442.
- Harâitî, Ebûbekir Muhammed b. Cafer b. Muhammed bin Sehl bin Şakir es-Sâmiriyyi el-. *Mesâviü'l-Ahlâk ve Mezmûmihâ*. thk. Mustafâ b. Ebû'n-Nasr eş-Şelbî. Cidde-Suudi Arabistan: Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî, 1. Basım, 1412.
- Hâzîmî, Ebû Abdullah Ahmed b. Ömer b. Müsâid el-. *Şerhu Elfiyeti İbni Mâlik*, ts.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*. thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425.
- Hemmâm b. Münebbih, Ebû Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî. eş-Şahîfetü's-Şahîha. Amman-Ürdün: el-Mektebü'l-İslâmiyye-Dâru 'Ammâr, 1. Basım, 1407.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*. thk. Hüsameddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire-Mısır: Mektebetü'l-Kudsî, 1414.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 9 Cilt. Mısır: Merkezü Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 1. Basım, 1440.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru İbn Arafe*. ed. Thk.Celal Esyûtî. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 20089.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbiddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme el-Umrevî. 80 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1415.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî. *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdusselâm Abdu's-Şâfi Muhammed. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1371.

- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Mekke-Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1417.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Muşannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âşâr*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Medine-Suudi Arabistan: Dâru't-Tâc, Mektebetü'r-Reşâd, Mektebetü'l-İlim ve'l-Hikem, 1. Basım, 1409.
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Ferec Ba'de's-Şidde*. ed. Ebû Huzeyfe Ubeydullah İbn Âliye. Cîze-Mısır: Dâru'l-Reyyân li't-Turâs, 3. Basım, 1408.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Şâmine*. 4 Cilt. Haydarâbâd-Hindistan: Meclisu Dâireti'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, 2. Basım, 1392.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. ed. İbrahim ez-Zeybak - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1435.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Teķâsîm ve'l-Envâ'*. thk. Muhammed Ali Sönmez - Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1433.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Abdulaziz b. İbrahim eş-Şehvân. 1 Cilt. Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'r-Rüşd, 1. Basım, 1408.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîd. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüp b. Sâ'd Şemsü'd-Dîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 1 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 20 Cilt. Dımeşk-Suriye: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1431.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. ed. Thk. Mustafâ Seyyid Muhammed vd. 16 Cilt. Kahire-Mısır: Müessesetü Kurtuba - Mektebetü Evlâdu's-Şeyh li't-Turâs, 1. Basım, 1421.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 5 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sâdr, 3. Basım, 1414.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Kahire-Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1392.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdulgafur b. Abdulhak el-Belûşî. 5 Cilt. Medine-Suudi Arabistan: Mektebetü'l-İmân, 1. Basım, 1412.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (et-Tabakâtü'l-Kübrâ)*. ed. İhsan Abbâs. 9 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sadr, 1. Basım, 1398.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemrî el-Basrî. *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1399.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali .Muhammed el-Bağdâdî. *Nevâsîhu'l-Kur'an*. thk. Muhammed Eşref Ali el-Melîbârî. 2 Cilt. Medinetü'l Münevvere-Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İslâmiyyeti Bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 2. Basım, 1423.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Sıfatü's-Safve*. thk. eş-Şeyh Hâlid Mustafa Tarsûsî. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. 9 Cilt. Beyrût-Lübnân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye ve Dâru İbni Hazm, 1 Yenilenmiş., 1423.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*. thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ vd. 6 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1409.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Muhtasaru Müntehâ es-Suâl ve'l-Emel fi İlmi'l-Usûl ve'l-Cedel*. thk. Nezîr Hamâdu. Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1426.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-Kadîr li'l-Âcizi'l-Fakîr*. thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Çoşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. Ahmed b. İshâk b. Musâ b. Mehrân el-. *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*. 11 Cilt. Beyrût-Lübnân: Mektebetü Hancî (Kâhire) - Dâru'l-Fikr (Beyrût), 1416.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an (el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an)*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Marife, ts.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Mü'ellifîn ve Âşârü'l-Muşannifîn*. 2 Cilt. Tahran-İran: Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Câ'ferî Tebrîzî, 3. Basım, 1387.
- Kâdî, Abdulfettâh el-. *el-Budûrû'z-Zâhire: el-Kırâ'âtü'l-Âşrû'l-Mütevâtire min Tarîki's-Şâtibiyyeti ve'd-Dürreti*. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1. Basım, 1401.
- Kallek, Cengiz. "el-Hidâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. "Simsar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/215-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel (Hayatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Kandemir, M. Yaşar. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “Harâitî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/92. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, M.Yaşar. “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/119-121. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kandemir, M.Yaşar. “Nesâî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/563-565. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesai>
- Kandemir, M.Yaşar. “Müslim b. Haccâc”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/93-94. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muslim-b-haccac>
- Kara, Ömer. “el-Müfredât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mufredat--ragib>
- Karabacak, Mustafa. “Cemâleddin Aksarâyî’nin Hadisçiliği: el-Es’ile ve’l-Ecvibe Örneği”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 11-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siirtilahiyat/issue/55081/695000>
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Karlı, Mehmet. *el-Münâsebât fi’t-Tefsîri “‘Uyûni’t-Tefâsîr li’l- Fuḍalâi’s-Semâsîr” li’s-Sîvâsî*. Ankara: İlâhiyât, 1. Basım, 2024.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-. *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i’ fi Tertîbi’s-Şerâ’i*. 7 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, 2. Basım, 1406.
- Kaya, Abdulmenaf. *Şihabuddîn Sivâsî ve Cezzâbü’l-Kulub Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşaf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Kaya, Münir Yaşar. “Bismelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fikhî Hükümlere Etkisi”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (15 Aralık 2022), 295-317. <https://doi.org/10.52637/kiid.1169889>
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-Mü‘ellifîn: Terâcimü Muşannifi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrût-Lübnân: Mektebetü’l-Müsennâ, 2009.

- Kevâşî, Ebû'l-Abbâs Muvaffaku'd-dîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-. *et-Telhîş fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz*. thk. İmâd Kadri el-İyâdî. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İbni Hazm (Beyrut) - Dâru'l Beşîr (BAE), 1. Basım, 1447.
- Kevsec, İshak b. Mansur b. Behram Ebû Ya'kûb el-Mervezî el-. *el-Mesâ'ilü'l-İmâm'ı Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye*. 9 Cilt. Medinetü'l Münevvere-Suudî Arabistan: Câmi'atü'l-İslâmiyyeti bi'l Medîneti'l-Münevvere İmâdetü'l Bahsi'l-İlmi, 1. Basım, 1425.
- Kılıcı, Ali - Günel, Gökçe. *Anadolu'da İpek yolu XI-XIV.Yüzyıllarda Yollar ve Kervansaraylar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2013.
- Kılıç, Habib. *Begavî'nin Meâlimü't-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi (Nisâ ve Mâide Sûreleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Kılıç, Habib. *Begavî'nin Meâlimü't-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi(Nisâ ve Mâide Sureleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Kılıç, Hulusi. "Cevherî, İsmâil b. Hammâd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/101-102. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevheri-ismail-b-hammad>
- Koca, Ferhat. "el-Ferâizü's-Sirâciyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/367-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). *Kur'an ilimleri ve Tefsir Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *el-Muhtaşar*. thk. Kamil Muhammed Muhammed Uveyde. Beyrût-Lübnân: Daru'l-Kütübil-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru'l-Kütübi'l Mısriyye, 2. Basım, 1393.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Gelenegi ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Mahallî, Celâleddin el- - Süyûtî, Celâleddin es-. *Tefsîrû'l-Celâleyn*. thk. Abdulkadir Arnaûdi - Ahmed Halid Şükrî. Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1420.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *Muvattâ'u İmâm Mâlik*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 8 Cilt. Abû Dabi - Birleşik Arab Emirlikleri: Müessesetü Ziyâd bin Sultân Ali Nahyân li'l-Âmâlî'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyyeti, 1. Basım, 1425.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'Uyûn)*. thk. es-Seyyid ibni Abdu'l-Maksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye - Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.
- Mecdî, Mehmed Efendi. *Hadâiku's-Şekâik*. ed. Derya Örs - Bilal Alpaydın. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2022.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidaye fî-Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*. thk. Yusuf Talal. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1425.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-. *el-Hidâye Şerhü Bidâyetü'l-Mübtedî*. thk. Sa'id Bekdaş. 7 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sirâc, 1. Basım, 1440.
- Mertoğlu, M. Suat. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kuran ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (01 Eylül 2011), 9-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/article/529221>
- Mertoğlu, M. Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mervezî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-. *Müsnedü Ebî Bekr eş-Şiddîk*. thk. Şuayp el-Arnaût. Beyrût-Lübnân: Mektebetü'l-İslâmiyye, 4. Basım, 1406.
- Mesûd, Cübân. *er-Râid Mûcemun Lugaviyyûn Asriyyûn*. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-'ilmi li'l-Melâyîn, 7. Basım, 1992.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dimaşkî el-. *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*. ed. Muhammed Muhyiddîn Abdulhumeyd. 4 Cilt. Mektebetü'l-İlmiyye, 1976.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebî el-Haccâc Yûsuf el-. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1407.

- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleymân)*. thk. Abdullâh Mahmûd Şahhâte. Beyrût-Lübân: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1423.
- Muslihiddin, Mustafa. *Ahterî-i Kebîr*. İstanbul: Hacı Ahmed Hulusî ve Hacı Mustafa Dervîş ve Şürekâsı, 1307.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-. *el-Fetħu's-Semâvî bi(fî)-Tahrîci Ehâdîsi Tefsîri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*. thk. Ahmed Müctebâ b. Nezîr Âlim es-Selefî. Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 1409.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-şahîh*. ed. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 8 Cilt. Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tûgu'n-Necât, 1. Basım, 1433.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke-Suudi Arabistan: Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1. Basım, 1408.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdu'l-Mun'im Şelbî. 16 Cilt. Beyrût-Lübân: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. ed. Abdulfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb-Suriye: Mektebetü'l-Matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1414.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. *et-Tefsîr fî't-Tefsîr*. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1. Basım, 1440.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-Tenzîl ve Hâkâ'îku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî - Muhyiddîn Dîb Mestû. 3 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419.
- Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn (el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn)*. thk. Âdil Mürşid vd. 9 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'r-Risâletü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1439.
- Nisâbûrî, Nizâmuddîn el-Hasan b. Muḥammed b. Hüseyn el-Kummî en-. *Ğarâibu'l-Kur'an ve Reğâibu'l-Furḡân*. thk. Zekerıyyâ 'Umeyrât. Beyrut: y.y., 1416.
- Öğüt, Salim. "Harem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/127-132. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.

- Öngören, Reşat. *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Öngören, Reşat. “Zeyniyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/367-371. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyniyye>
- Özdemir, Büşra. *15. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Özek, Ali. “el-Keşşâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özköse, Kadir. *Anadolu Tasavvuf Önderleri*. Konya: Ensar Yayıncılık, 1429.
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış (A Panoramic View of the Ottoman Tafsîr Tradition)”. *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları - I-*. https://www.academia.edu/37881965/Osmanl%C4%B1_Tefsir_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCne_Panoramik_Bir_Bak%C4%B1%C5%9F_A_Panoramic_View_of_the_Ottoman_Tafs%C4%ABr_Tradition_
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pakdil, Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 25. Basım, 2025.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-Ğayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdulkadir er-. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Ahmed İbrahim Zühve. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1429.
- Rifâde, İbrahim Abdullah. *en-Nahvu ve Kütübü't-Tefâsîr*. Bingâzi-Libya: Dâru'l-Cemâhiriyyeti li'n-Neşri ve't-Tevzî'i ve'l-İ'lân, 3. Basım, 1399.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-. *Kitâbu el-Bidâyetu fî'l-Hidâyeti fî Uşûli'd-Dîn*. thk. Fethullah Halîfe. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969.
- Sa'dî, Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cüzâmî es-. *İkdü'l-Cevâhiri's-Semîne fî Mezhebi 'Âlimi'l-Medîne*. thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân - Abdulhafız Mansûr. 2 Cilt. Cidde-Suudi Arabistan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1423.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân An-Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Salah Bâusmânn vd. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1. Basım, 1436.

- Sâmî, Şemseddîn. *Kâmus-ı Türkî*. İstanbul: Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası., 1317.
- Sâmî, Şemseddîn. *Kâmûsü'l-A'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1311.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. ed. el-İmâm Ebû Muhammed b. Âşur. 10 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru ihyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdüssamed es-. *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*. thk. Musâ Ali Musâ Mes'ûd - Eşref Muhammed Abdullâh el-Kassâs. 2 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru'n-Neşri li'l-Câmia, 1430.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*. thk. Ebî Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 6 Cilt. Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1417.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî)*. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsûf*. 31 Cilt. Beyrût-Lübnân: Matbaâtu's-Seâde, ts.
- Sîbeveyhî, Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn)Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire-Mısır: Mektebetü Hancı, 3. Basım, 1408.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1430.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-. *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. Thk. Ebî Muaz Târik İvazu'llah b. Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1420.
- Sivâsî, Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd. *Cezzâbu'l-Kulûb ilâ Tarîki'l-Mahbûb*. 00247-001, 116.
- Sivâsî, Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd. *el-Muhtasar fî'l-Fıkh*. 00247-002, 126.
- Sivâsî, Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd. *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâ'i'l-Ebşâr*. thk. Ali b. Ahmed Alâyim. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 1. Basım, 2021.
- Sivâsî, Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd. *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr*. thk. Bahattin Dartma. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dârus-Sadr, 1. Basım, 2006.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Mu‘cemu’ş-Şuyûh*. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Basım, 2004.
http://archive.org/details/fresh_soul2030_yahoo_20170311
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-hüseyîn b. Mûsa el-Ezdî es-. *Hakâiku’t-Tefsîr Tefsîru’l Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Seyyid Ümrân. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyîn b. Muhammed es-. *Tabakâtü’ş-Şûfiyye ve Yelîhi Zikrû’n-Nisveti’l-Müte’abbidâti’ş-Şûfiyyâti*. thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ. 1 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâr’ul Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Sülemî, İzzeddin Abdulazîz b. Abdusselâm es-. *Tefsîru’l-Kur’ân (İhtişâru Tefsîri’n-Nüket ve’l-‘Uyûn)*. thk. Abdullâh b. İbrahim bin Abdullâh el-Vüheybî. 3 Cilt. el-Ahsâ-Suudi Arabistan: Mektebetü’l-Melikü’l-Fehdî’l-Vatanî, 1. Basım, 1416.
- Sülün, Murat. “Şehâbeddin Sivâsî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/418-420. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehabeddin-sivasi>
- Sülün, Murat. *Tefsir ve Otoriteleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye)*. ed. Nuri Akbayır. çev. Seyit Ali Kahraman. 6 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1. Basım, 1996.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî Ulûmi’l Kur’an*. çev. Sakıp Yıldız - H.Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1. Basım, 1987.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü’l-Vu‘ât fî Tabakâ’ti’l-Lugaviyyîn ve’n-Nuhât*. thk. M. Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Sayda-Lübnân: İsa el-Bâbî el-Halebi ve Şürekâuhu, 1. Basım, 1384.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürri’l-Mensûr fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1433.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Hâvî li’l-Fetâvâ*. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. 4 Cilt. Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Ammetü li’l-Kitâb, 1394.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Nevâhîdu'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*. Mekke-Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ, Risâletü'd-Doktora, 1425.
- Şâbân, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 37. Basım, 2021.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Ümm*. thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib. 11 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Vefâ, 1422.
- Şahin, Muzaffer - Altuntaş, Halil. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 10. Basım, 2019.
- Şenol, Erdoğan. *Gürcü Ansiklopedik Sözlük*. ed. Fevzi Çelebi. Ankara: Nurol Holding, 2021.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Câmi 'u's-şagîr*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân, 1. Basım, 1411.
- Şeyhûn, Abdulhamîd Abdu'r-Rezzâk. *Rivâyetü'l-Begavî fî Tefsîrihî Meâlimu't-Tenzîl 'an Şeyhihi Abdulvâhidi'l-Melîhî Tahric ve Dirâse*. İskenderiyye-Mısır: İskenderiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1435.
- Şimşirgil, Ahmet. "XVI. Yüzyılda Tokat Medreseleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7/1 (01 Haziran 1992), 227-242. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5034/68553>
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-. *el-Fetâvâ*. thk. Süleyman b. Abdullâh el-Umeyr. Mekketü'l-Mükerreme- Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Fevâ'id, 1. Basım, 1426.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-Evsaf*. thk. Târik bin İvazullah b. Muhammed Ebû Muâz - Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî Ebû'l-Fadl. 10 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru'l-Harameyn, 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî. 25 Cilt. Kahire-Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1387.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tehzîbü'l-Âşâr ve Tafşîlü's-Şâbit 'an Resûlillâhi Sallallâhü 'Aleyhi ve Sellem mine'l-Ah bâr*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire-Mısır: Matba'atu'l-Medenî, 1402.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru Hecl li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzii ve'l-îlân, 1. Basım, 1422.
- Tâcü'l-kurrâ, Ebû'l-Kâsım Tâcü'l-kurrâ Burhânü'd-dîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî. *Lübâbü't-Tefâsîr*. thk. Muhammed Abdulhalîm Ba'âc. 10 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1. Basım, 1443.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-. *el-Akâidetü't-Taḥâviyye*. Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1416.
- Tanman, M.Baha. "Hırka-i Şerif Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/378-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hirka-i-serif-camii>
- Taşköprüzâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. ed. Derya Örs. çev. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicri li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi'i ve'l-Îlân, 1. Basım, 1419.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân et- (ed.). *Mevsûâtu't-Tefsîri'l-Me'sûr*. 24 Cilt. Cidde-Suudi Arabistan: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1439.
- Tedmûrî, Ömer Abdusselâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1410.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerḥu'l-'Akâ'id*. Gücerat- Hindistan: İdâretü's-Sadîg'i Dâbil, 1429.
- Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufun Ana Konuları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Basım, 2020.
- Telci, Cahit. *Ücra Yerde ve Deniz Kenarında İhtiyatlu Mahalde Bir Şehir Ayasuluğ*. İstanbul: Selçuk Belediyesi, 1. Basım, 2010.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 1990.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Fütûḥu'l-ğayb fî (ve) l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb (Şerḥu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)*. thk. İyâd Muhammed Gavg - Cemil Benî Atâ. 17 Cilt. Dubâi-Birleşik Arap Emirlikleri: Câizetü Dubâi Devliyyetü li'l-Kur'ani'l-Kerîm, 1434.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi‘u’s-Sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkîr - Fuad Abdulbâkî. 5 Cilt. Kahire-Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matba’atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1395.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-‘İlelü’l-Kebîr*. thk. Subhî es-Samrâî vd. Beyrût-Lübân: Âlemü’l-Kütüb-Mektebetü’n-Nahdati’l-Arabiyyat, 1. Basım, 1409.
- Tosun, Necdet. “Veysel Karanî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/veysel-karani>
- Tuğ, Salih - Yaşaroğlu, M.Kâmil. “Muhammed Hamîdullah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Tuğlacı, Pars. *The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life (Dadyan Ailesi’nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü)*. İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd.Şti., 1993.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1998.
- Ukberî, Ebu’l-Bekâ Abdullâh b. El-Hüseyn b. Abdullâh el-. *et-Tibyân fî İ’râbi-l Kur’ân*. thk. Ali Muhammed Bucâvî. 2 Cilt. Beyrût-Lübân: Îsâ el-Babî el-Halebî ve Şürekâuhu, 1399.
- Ulu, Mahmut. *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*. Konya: Aksaray Valiliği, 2016.
- Uludağ, Süleyman. “Mutasavvıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/379. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı - Ergüder, R. Nazif. *Sivas Şehri*. çev. Recep Toparlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2014.
- Vâhidî, Ebû Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. thk. Saffân Adnân Dâvudî. Dimeşk-Beyrût: Dâru’l-Kalem ve Dâru’s-Şâmiyye, 2. Basım, 1441.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vasîf fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Mecîd (el-Vasîf Beyne’l-Makbûd ve’l-Basîf)*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd vd. 4 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *et-Tefsîrû’l-Basîf*. 25 Cilt. Riyad: İmâm Muhammed b. Su’ud el-İslâmiyye, 1. Basım, 2014.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslam Hukuku*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 7. Basım, 2022.

- Yerkazan, Hasan. “Zemahşerî’nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 273-310. <https://doi.org/10.18498/amauidf.325839>
- Zebîdî, Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif - Naim, Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. *Me’âni’l-Îrâbî ve İrâbühü*. thk. Abdulcelil Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrût-Lübnân: Âlemü’l-Kütüb, 1. Basım, 1407.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 30 Cilt. Beyrût-Lübnân: Müessesetü’r-Risâle, 11. Basım, 1417.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-(Tabakâtü’l-)Meşâhîr ve’l-A’lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-Kitâbu’l-Arabî, 3. Basım, 1410.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an Hakkâ’ı Gavâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. thk. el-İmam Ahmed Müneyyir. 4 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1433.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Keşşâf Tefsiri (el-Keşşâf ‘an Hakkâ’ı Gavâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl)*. ed. Murat Sülün vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Îrâbî*. thk. Ebi’l-Fadl ed-Dimyâdî. 1 Cilt. Kahire-Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1427. <https://shamela.ws/book/11436/656#p1>
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Menşûr fî’l-Kavâ’id*. thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd. 3 Cilt. Kuveyt: Vezâretü’l-Evkâfî’l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1402.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcü’l-Ehâdîs ve’l-Âşâri’l-Vâkı’a fî Tefsiri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî*. 4 Cilt. Riyad-Suudi Arabistan: Dâru İbn Huzeyme, 1424.
- Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-. *el-A’lâm Kâmusu Terâcimü li Eşheri ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsteğribîne ve’l-Müsteşrikîn*. 17 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2006.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A 'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-'ilm Lil-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

“Dadiani Hanedanlığı”. Erişim 03 Şubat 2025.
<https://web.archive.org/web/20160310103912/http://www.achp.si.edu/dadiani/samagrelo.html>

el-Mu'cemu'l-Vasît. Kahire-Mısır: Mektebetü's-Şurûku'd-Devliyyeti İdâretü'l-Amme li'l-Mucemme'âti ve İhyâi't-Turâsi, 4. Basım, 1325.

“İslam Düşünce Atlası”. Erişim 26 Nisan 2026.
<https://islamdusunceatlası.org/mekanlar/farab/63>

ÖZET

Şehâbeddin Ahmed bin Mahmûd es-Sivâsî'nin '*Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fuḍalâ'i's-Semâsîr* Adlı Tefsirinin Kaynakları

Çalışmada Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed es-Sivâsî'nin '*Uyûnü't-tefâsîr li'l-fuḍalâ'i's-semâsîr* adlı tefsirinin kaynakları incelenmektedir. Bir giriş, iki bölüm sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin önemi, amacı, problemi, yöntem ve kaynakları ortaya konulmuştur. Birinci bölümde Sivâsî'nin hayatı ve eserleri incelenmiştir. Yaşadığı dönem ve hayatı hakkında fazla bilgi bulunmadığı gibi hocaları, öğrencileri ve kitapları hakkında da aynı durum tespit edilmiştir. Hayatı hakkındaki bilgilerin genelde birbirinin tekrarı mahiyetinde olduğu tespit edilmiştir. Ancak çalışmamızda, Sivas Reîs-ü'l-Kurrâsı ve Şeyhi Emir Ahmed bin Muhammed bin Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî, Seyfuddin ibn Takiyyuddin, Ebû Bekir bin Abdulaziz bin Ahmed bin Ramazan bin Salih bin Nasır el-Ensârî ed-Dimeşkî, Ali bin Ebi Muhammed bin Ebi Sa'd bin Abdullah Ebu'l-Hasan el-Vasîtî ed-Dîvânî, Suayrizâde Balabân Efendî'nin Sivâsî'nin hocaları olduğu tespit edilmiştir. Yine Zeyniyye tarikatının kurucusu Zeynüddin Hâfî ve onun halifesi olan Şeyh Mehmed'in (Muhammed) tarikatte Sivâsî'nin hocaları olduğu tespit edilmiştir. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429) ve eş-Şeyh es-Sâlih ez-Zahid el-Âbid Abdulmu'min el-Hanefî'nin Sivâsî'nin talebeleri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Sudan ve Mısır'da Uyûn tefsiri üzerine iki adet tahkik yapıldığını tespit etmiş bulunmaktayız. Türkiye ve dünyada Uyûn üzerine yapılan pek çok yeni çalışma da tespit edilip kayıt altına alınmıştır. Yine birinci bölümde Uyûn'un yazılma sebebi ve mukaddimede işlenen konular tespit edilmiştir. Sivâsî'nin Ayasuluk'a gitme sebebi araştırılmış olup neticeleri kaydedilmiştir. İkinci bölümde ise Sivâsî'nin tefsirini yazarken kullandığını belirttiği kaynakları tefsirin metninden araştırılmış sadece Semerkandî ve Vâhidî'yi birer defa Keşşâf'ın ismini ise bir defa Keşşaf diğer bir sefer de Zemahşerî olarak belirttiği görülmüştür. Bunun üzerine adını belirtmediği kaynakları da yaptığı nakiller üzerinden tespit edilmeye çalışılmış ve diğer çalışmalarda isminden bahsedilmeyen diğer bir ana kaynağının da Kevâşî'nin *et-Telhîş fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîz* adlı tefsirinin olduğunu tespit edilmiştir. Ayrıca Sivâsî'nin kendisinden istifade ettiği diğer kaynaklarının Begavî, Sa'lebî, Hâzin ve Taberî tefsirleri olduğu görülmüştür. Yine bu

bölümde Sivâsînin şahıs kaynakları ve onlardan yaptığı nakillerden birer örnekler verilmiş ve diğer tefsirlerde geçtiği yerler ve şekilleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sîvâsî, ‘Uyûnü’t-tefâsîr, Tefsir, Keşşaf, Vâhidî, Semerkandî, Kevâşî

ABSTRACT

The present thesis examines the sources of Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed es-Sivâsî's Qur'anic commentary titled *'Uyûnû't-tefâsîr li'l-fużalâ'i's-semâsîr*.

The study consists of an introduction, two main chapters, a conclusion, and a bibliography.

In the introduction, the significance, aim, research problem, methodology, and primary sources of the study are presented. The first chapter investigates the life and works of Sivâsî. It has been determined that the available information regarding his biography, the period in which he lived, his teachers, students, and writings is quite limited and often repetitive across biographical sources. However, this study has identified several figures as his teachers, including Sivas Reîsü'l-Kurrâ and his spiritual guide Emir Ahmed b. Muhammed b. Nakşibendî el-Celâl es-Sivâsî, Seyfuddin ibn Takiyyuddin, Abû Bakr b. 'Abd al-'Azîz b. Aḥmad b. Ramaḍân b. Şâlih b. Nâşir al-Anşārî al-Dimashqî, 'Alî b. Abî Muḥammad b. Abî Sa'd b. 'Abdallâh Abû'l-Ḥasan al-Wâsiṭî al-Dīvânî, and Suayrizâde Balabân Efendi. Moreover, it was confirmed that Zeynüddin Hâfî, the founder of the Zayniyya order, and his khalîfa Shaykh Meḥmed (Muḥammad) were also Sivâsî's teachers in the Sufî tradition.

Among Sivâsî's students, the research identified Abû'l-Khayr Shams al-Dîn Muḥammad b. Muḥammad b. Muḥammad b. 'Alî Yûsuf al-Jazarî (d. 833/1429) and al-Shaykh al-Şâlih al-Zâhid al-'Âbid 'Abd al-Mu'min al-Ḥanafî. It was further determined that two edited editions (taḥqîq) of *Uyûn* have been produced in Sudan and Egypt. Numerous additional studies on *Uyûn* conducted both in Türkiye and internationally were identified and documented. This chapter also examines the reasons behind the composition of *Uyûn*, the subjects addressed in its introduction, and the circumstances that led Sivâsî to travel to Ayasuluk.

The second chapter analyzes the explicit sources that Sivâsî states he used while composing his commentary. Based on textual examination, it was observed that he referred to Semerkandî and Wâḥidî only once, and mentioned al-Kashshâf twice—once as *al-Kashshâf* and once by the name of its author, al-Zamakhsharî. Consequently, the study sought to identify other, unnamed sources by examining the content of his citations. Through this analysis, it was concluded that one of Sivâsî's major, previously unnoticed

sources was the commentary *al-Talkhīṣ fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīz* by Kevāshī. The research also demonstrates that Sivāsī benefited from the works of al-Baghawī, al-Tha'labī, al-Khāzin, and al-Ṭabarī.

This chapter further identifies the personal authorities from whom Sivāsī transmitted reports. Examples of these citations are provided, and their parallels or variants in other Qur'anic commentaries are compared and evaluated.

Keywords: Sīvāsī, 'Uyūnū't-Tefāsīr, Qur'anic Exegesis, al-Kashshāf, Wāḥidī, Semerkandī, Kevāshī